

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัย

เรื่อง

กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา

โดย

ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ

ธันวาคม 2542

สัญญาเลขที่ RDG 4/0018/2542

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัย

เรื่อง

กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา

ผู้วิจัย

ต้นสังกัด

รองศาสตราจารย์ ปาริชาติ วัลย์เสถียร

ภาควิชาการพัฒนาชุมชน คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

พระมหาสุทิตย์ อบอุ่น

วัดสุทธิวราราม

สหทัย วิเศษ

จันทนา เบญจทรัพย์

สำนักงานพัฒนาชุมชนเมือง การเคหะแห่งชาติ

ชลกาญจน์ ฮาชนนารี

สำนักงานพัฒนาชุมชนเมือง การเคหะแห่งชาติ

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

ชุดโครงการเครื่องมือนักพัฒนา

บทคัดย่อ

การสำรวจสถานะความรู้ เรื่อง กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา มีวัตถุประสงค์เพื่อประมวลความรู้ที่จำเป็นสำหรับนักพัฒนาในการทำงานกับชุมชน ทำการศึกษาโดยการทบทวนเอกสารและประมวลข้อเสนอแนะจากที่ประชุมผู้เชี่ยวชาญ มีขอบเขตการศึกษาใน 5 เรื่อง คือ 1) การศึกษาชุมชน 2) การเสริมสร้างพลังอำนาจแก่ชุมชน โดยกระบวนการมีส่วนร่วมและกระบวนการเรียนรู้ 3) การพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำ 4) การสร้างทักษะองค์กรและเครือข่าย และ 5) การติดตามและประเมินผล

ผลการศึกษาในส่วนของการศึกษาชุมชน แสดงให้เห็นว่าชุมชนเป็นคำที่มีหลายความหมายและหลายรูปแบบ ไม่จำกัดว่าจะต้องเป็นชุมชนหมู่บ้าน หรือ ชุมชนตามพื้นที่ ชุมชนในรูปแบบใหม่อาจเกิดขึ้นด้วยจิตสำนึกหรือความสนใจร่วมซึ่งสมาชิกไม่จำเป็นต้องติดต่อสัมพันธ์กันโดยตรง ไม่จำเป็นต้องอยู่ในพื้นที่เดียวกันก็ได้

ความหมายหรือลักษณะของชุมชนจะมีความซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ตาม การศึกษาชุมชน คือ การแสวงหาข้อเท็จจริงของชุมชนทั้งระบบโดยไม่แยกส่วนวิเคราะห์ ซึ่งนำไปสู่การเรียนรู้และปฏิบัติงานร่วมกันอย่างมีเป้าหมาย วิธีการและเทคนิคในการศึกษาชุมชน ให้ความสำคัญต่อการมีส่วนร่วมของกลุ่มเป้าหมาย มีการพัฒนาวิธีการศึกษาให้สามารถดำเนินการได้ในระยะเวลาค้นเพื่อให้ทันสถานการณ์และนำมาใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง

ผลการศึกษาโดยรวม ปรากฏว่า การส่งเสริมการมีส่วนร่วม การเรียนรู้ การสนับสนุน การรวมพลังในการดำเนินกิจกรรมในรูปกลุ่ม องค์กรและเครือข่าย การพัฒนาผู้นำ และแม้กระทั่ง การติดตามและประเมินผล จัดว่าเป็นกระบวนการเสริมพลังอำนาจแก่ชุมชนได้ทั้งสิ้น ทั้งนี้ กระบวนการทำงานและเทคนิคในเรื่องต่าง ๆ ดังกล่าวจะต้องมีความเชื่อมโยงกัน โดยเริ่มจากการทำงานกับสมาชิกจำนวนน้อยไปหามาก ส่งเสริมการเรียนรู้และฝึกปฏิบัติจากเรื่องง่าย ๆ ใกล้ตัวไปสู่เรื่องที่ยากและซับซ้อนมากขึ้น มีขอบเขตการวิเคราะห์กว้างขึ้น ส่งเสริมให้ชุมชนมีการเรียนรู้อย่างต่อเนื่องและนำไปสู่การปฏิบัติ รวมทั้งให้คุณค่าแก่ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการสร้างความรู้ใหม่จากประสบการณ์ของชุมชน

การรวมตัวของกลุ่มและองค์กรประชาชนเข้าเป็นเครือข่ายหรือสร้างขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ก็เป็นพัฒนาการของพลังในการเกื้อกูล พลังสร้างสรรค์ นอกจากนี้ เครือข่ายในงานพัฒนา มิได้จำกัดอยู่เพียงเครือข่ายองค์กรชุมชนหรือองค์กรประชาชนเท่านั้น หากมีเครือข่ายทางสังคมหรือประชาสังคม ซึ่งอาจเกิดขึ้นจากการรวมตัวระหว่างบุคคลที่มีจิตสำนึก ความต้องการ หรือความรู้สึกร่วมในประเด็นสาธารณะ โดยที่ไม่ได้รู้จักกันหรืออยู่ใกล้ชิดมาก่อน

อาศัยช่องทางการติดต่อสื่อสารผ่านสื่อและระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ ซึ่งนักพัฒนาจะต้องปรับเปลี่ยนบทบาทและเทคนิควิธีในการทำงานให้สอดคล้องกับพัฒนาการของการรวมกลุ่มในลักษณะและระดับต่าง ๆ ด้วย

ผู้มีบทบาทสำคัญในกระบวนการพัฒนา ได้แก่ผู้นำและชนชั้นนำ ซึ่งผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่า ผู้นำเป็นผู้ที่สามารถสื่อประสานกับสมาชิกเพื่อร่วมกันดำเนินงานให้บรรลุถึงความสำเร็จ นอกจากนี้ ผู้นำและชนชั้นนำมักจะเกี่ยวข้องกับโครงสร้างอำนาจทั้งภายในและภายนอกชุมชน ได้แก่ โครงสร้างอำนาจแบบเครือญาติ ฝักฝ่าย ระบบระบบอุปถัมภ์ และความสัมพันธ์เชิงพึ่งพา ระหว่างชาวบ้านและนายทุนหรือนักการเมือง ดังนั้น ผู้นำอาจเป็นได้ทั้งผู้สร้างและทำลายความเข้มแข็งของชุมชน

ความรู้ในการทำงานกับชุมชนเป็นทฤษฎีแห่งการปฏิบัติ ที่มีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกัน ระหว่างการสร้างองค์ความรู้ใหม่ การทดลองนำไปปฏิบัติ และการทบทวน ประเมินความรู้ โดยอาศัยเทคนิคการศึกษาและวิเคราะห์ การเรียนรู้และการติดตามและประเมินผล ที่เน้นการทำงานแบบมีส่วนร่วมของพหุภาคี

การเลือกใช้กระบวนการและเทคนิคในการทำงานกับชุมชน นักพัฒนาควรตระหนักถึงสถานการณ์ปัญหา อุดมการณ์และเป้าหมายของการพัฒนา และควรพิจารณาถึงเงื่อนไขในด้านประชาชนซึ่งเป็นกลุ่มเป้าหมาย สถานการณ์ทางสังคม วัฒนธรรม และการเมือง เงื่อนไขด้านนโยบายและการบริหารจัดการขององค์กรทั้งภาครัฐและเอกชนด้วย

เนื่องจากองค์ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนมีอยู่อย่างกว้างขวาง การศึกษาครั้งนี้ไม่สามารถจะสำรวจได้อย่างครอบคลุมทั้งหมด ประเด็นสำคัญสำหรับการศึกษาค้นคว้าต่อไป ได้แก่ รูปแบบต่าง ๆ ขององค์กรประชาชน, ลักษณะ พลวัตและผลกระทบของชุมชนในรูปแบบใหม่ หรือ ชุมชนเสมือนจริง, การมีส่วนร่วมของคนยากจน, การมีส่วนร่วมของผู้เกี่ยวข้องกับโครงการทุกฝ่าย, ผู้นำและโครงสร้างอำนาจ, การจัดการความขัดแย้งในชุมชน, เครือข่ายประชาสังคม และการประเมินผลแบบมีส่วนร่วมในโครงการขนาดใหญ่

คำนำ

การสำรวจสถานะความรู้ เรื่อง กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา เป็น การศึกษาขั้นพื้นฐานเพื่อประมวลและทบทวนความรู้ที่มีอยู่และเสนอประเด็นการวิจัยใหม่เพื่อ สนับสนุนให้นักพัฒนามีความรู้ เจตคติ และทักษะ อันเป็นเครื่องมือที่เหมาะสมในการทำงานกับ ชุมชน

การศึกษาครั้งนี้ ได้รับการสนับสนุนจากบุคคลและหน่วยงานหลายฝ่าย คณะผู้ศึกษา ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ที่กระตุ้น สร้างแรงจูงใจ ให้ข้อเสนอแนะที่เป็น ประโยชน์ อำนวยความสะดวกและสนับสนุนงบประมาณในการศึกษา

ขอขอบคุณเป็นอย่างยิ่งต่อ

คณะผู้เชี่ยวชาญ ทั้งจากสถาบันการศึกษา หน่วยงานพัฒนาทั้งภาครัฐและเอกชน คุณพันทิพย์ บุตราด และ คุณนรินทร์ จำรัสฉาย ผู้นำชุมชน ที่กรุณาร่วมประชุมและให้ข้อคิดเห็น อันเป็นประโยชน์ต่อการจัดทำรายงานการศึกษาให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

นักศึกษาชั้นปริญญาโท ภาควิชาการพัฒนชุมชน คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผู้ช่วยวิจัย ที่ช่วยสืบค้นและกลั่นกรองเอกสารที่เกี่ยวข้องในการศึกษา ดังรายนามต่อไปนี้

พระมหาสุเทพ ผิวเผือก

จุฑามณี จาบตะขบ

วัลย์ลิกา สรรเสริญชูโชติ

สมถวิล เอี่ยมโก้

ว่าที่ ร้อยตรีหญิง กังสดา อยู่เย็น

เพ็ญศิริ พันพา

ธีรศักดิ์ มั่นคง

พรรณี ไทกุลพานิชย์

กรชนก สนิทวงศ์

ณอมศักดิ์ วัฒนโคกสูง

คุณเบญจวรรณ ประจวบลาภ คุณธีรพรรณ ใจมั่น และ คุณจันทร์เพ็ญ ศรีรัตน์ ผู้รับภาระในการจัดพิมพ์จนสำเร็จด้วยดี

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ.....	(1)
คำนำ.....	(5)
สารบัญ.....	(6)
สารบัญตาราง.....	(9)
สารบัญภาพ.....	(10)
บทนำ.....	1
บทที่ 1 การศึกษาชุมชน.....	21
แนวคิดและความหมาย.....	21
มิติ/ประเด็นของการศึกษาชุมชน.....	54
เทคนิคการศึกษาชุมชน.....	58
วิธีการ และกระบวนการศึกษาวิเคราะห์ชุมชน.....	81
เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลชุมชน.....	96
การวิเคราะห์ชุมชน.....	102
เงื่อนไขและขอบเขตการประยุกต์ใช้.....	109
บทที่ 2 กระบวนการเสริมสร้างการมีส่วนร่วม.....	113
ความหมายของการมีส่วนร่วม.....	114
กระบวนการมีส่วนร่วม.....	116

	ลักษณะของการมีส่วนร่วม.....	120
	การส่งเสริมการมีส่วนร่วม.....	122
	ปัญหาและอุปสรรคที่มีต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน.....	140
บทที่ 3	กระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้.....	144
	ความหมายและความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้.....	144
	แนวคิด / ปรัชญา ของการศึกษาและการเรียนรู้.....	149
	วิธีคิดและกระบวนการคิด.....	155
	ยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างการเรียนรู้.....	159
	เทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้.....	163
บทที่ 4	การพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำชุมชน.....	191
	ผู้นำชุมชนและโครงสร้างอำนาจชุมชน.....	192
	ชนชั้นนำและผู้นำชุมชน.....	199
	โครงสร้างอำนาจชุมชนชุมชน.....	204
	การพัฒนาความรู้และทักษะของผู้นำชุมชน.....	214
บทที่ 5	การสร้างทีมงาน องค์กรและเครือข่าย.....	218
	การเสริมสร้างกลุ่ม.....	218
	กระบวนการเสริมสร้างและพัฒนาความเข้มแข็งของกลุ่ม.....	229
	ปัจจัยที่มีผลต่อการส่งเสริมและพัฒนา กลุ่ม.....	246
	การสร้างเครือข่าย.....	258
	ประเภทและรูปแบบของเครือข่าย.....	271
	เทคนิคและวิธีการสร้างเครือข่าย.....	277
	ปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาความเข้มแข็งของเครือข่าย.....	286

บทที่ 6	การติดตามและประเมินผลในงานพัฒนา.....	295
	การติดตามงาน.....	295
	การประเมินผลโครงการพัฒนา.....	296
	การประเมินผลแบบมีส่วนร่วม.....	320
	วิธีการประเมินผลแบบมีส่วนร่วม.....	329
	เทคนิคการประเมินผลแบบมีส่วนร่วม.....	334
	ขั้นตอนการประเมินผลแบบมีส่วนร่วม.....	336
	บทบาทของฝ่ายต่าง ๆ ในการประเมินผลแบบมีส่วนร่วม.....	337
	สรุปท้าย และข้อเสนอแนะ.....	355
บรรณานุกรม	บทที่ 1.....	257
บรรณานุกรม	บทที่ 2.....	364
บรรณานุกรม	บทที่ 3.....	372
บรรณานุกรม	บทที่ 4.....	375
บรรณานุกรม	บทที่ 5.....	379
บรรณานุกรม	บทที่ 6.....	386

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 1 เทคนิค / วิธีวิเคราะห์ในกระบวนการพัฒนาชุมชน.....	13
ตารางที่ 2 ตารางวิเคราะห์ผลกระทบสำหรับการวิเคราะห์ต้นทุนและผลตอบแทน...	316

สารบัญภาพ

		หน้า
ภาพที่ 1	การมีส่วนร่วมและการเรียนรู้ในกระบวนการพัฒนาชุมชน.....	5
ภาพที่ 2	มิติต่าง ๆ ในการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้.....	10
ภาพที่ 3	กระบวนการและขั้นตอนการวิเคราะห์ระบบชนบท.....	72
ภาพที่ 4	กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม.....	80
ภาพที่ 5	ตัวอย่างแผนที่วงจรข่าย.....	97
ภาพที่ 6	วงจรชีวิตของกลุ่ม.....	247
ภาพที่ 7	กิจกรรมการพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชน.....	248
ภาพที่ 8	ขั้นตอนการสร้างเครือข่าย.....	278
ภาพที่ 9	พัฒนาการกลุ่มและเครือข่าย.....	283
ภาพที่ 10	ความสัมพันธ์ระหว่างประเภทการประเมินวัตถุประสงค์และการตัดสินใจ	311
ภาพที่ 11	รูปแบบการประเมิน CIPP.....	312
ภาพที่ 12	รูปแบบการประเมินผลกระทบของ Sodertrom.....	314
ภาพที่ 13	หลักการประเมินผลและผลลัพธ์สุดท้ายของการประเมินผลในระบบเปิด	319

บทนำ

การสำรวจสถานภาพความรู้ เรื่อง กระบวนการและเทคนิคในการทำงานของนักพัฒนา มีวัตถุประสงค์เพื่อประมวลความรู้ที่จำเป็นสำหรับนักพัฒนาในการทำงานกับชุมชน และเพื่อเสนอแนะประเด็นการศึกษาค้นคว้าต่อไป ดำเนินการศึกษาโดยการประมวลและสังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารและจากการประชุมผู้เชี่ยวชาญ

องค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการและเทคนิคในการทำงานกับชุมชน ถือได้ว่าเป็นความรู้ที่สนับสนุนให้นักพัฒนามีความรู้ เจตคติและทักษะที่เหมาะสมในการทำงานกับชุมชนในลักษณะของกระบวนการเชิงปฏิสัมพันธ์ (Interactive Process) ด้วยความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันในระหว่างผู้เข้าร่วมในกระบวนการพัฒนาทุกฝ่าย

การศึกษาครั้งนี้ ทำการศึกษาโดยการทบทวนความรู้จากเอกสารต่าง ๆ ทั้งในลักษณะของตำรา งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือ รายงานและคู่มือการปฏิบัติงานของนักพัฒนา แม้ว่าขอบเขตของการศึกษาจะได้ครอบคลุมขั้นตอนต่าง ๆ ในกระบวนการทำงานกับชุมชนทั้งหมด แต่ได้เลือกศึกษาเนื้อหาที่สำคัญใน 5 เรื่อง คือ

1. การศึกษาชุมชน
2. การเสริมสร้างพลังอำนาจแก่ชุมชน
 - 2.1 การเสริมสร้างการมีส่วนร่วม
 - 2.2 การเสริมสร้างการเรียนรู้
3. การพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำ
4. การสร้างทีมงาน องค์กรและเครือข่าย
5. การติดตามและประเมินผล

การประมวลองค์ความรู้ทั้ง 5 ด้านดังกล่าว เน้นการศึกษสถานภาพขององค์ความรู้ โดยการศึกษาแนวคิดทฤษฎี บทบาทและความสำคัญต่อชุมชนและสังคม

ข้อตกลงเบื้องต้น: มรรควิธีที่สอดคล้องกับเป้าหมาย

โดยทั่วไป คำอธิบายเกี่ยวกับกระบวนการ และเทคนิค ก็คือ ลำดับขั้นตอนการทำงานที่ประกอบด้วยรายละเอียดว่าจะทำงานอย่างไร เริ่มตั้งแต่การศึกษาและวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา การวางแผน การปฏิบัติ และการติดตามประเมินผล ซึ่งในขั้นตอนต่าง ๆ นี้จะมีความสัมพันธ์กันในเชิงระบบ ดังนั้น กระบวนการและเทคนิคในการทำงานจึงไม่ได้เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นอย่างลอย ๆ

แต่มีฐานที่มาและมีอุดมการณ์ หรือ เป้าหมาย การเลือกทำงานด้วยวิธีการอย่างไรนั้นขึ้นอยู่กับความเข้าใจในสถานการณ์และเจตนาในการทำงาน สถานการณ์ปัญหาย่อมนำไปสู่การกำหนดเป้าหมาย จากนั้นจึงจะพิจารณามรรควิธีการทำงานเพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าว

ในการทำงานพัฒนานักเรียนเหมือนกัน นักพัฒนาจำเป็นต้องมีความเข้าใจถึงสถานการณ์ปัญหาการพัฒนา และ ประชัญ อุดมการณ์ ตลอดจนเป้าหมายของการพัฒนา ซึ่งเป็นความสำคัญในเบื้องต้นเสียก่อนว่า *ทำไปทำไม ทำเพื่ออะไรและทำเพื่อใคร* แล้วจึงค่อยพิจารณาว่าจะทำอย่างไร ด้วยกระบวนการ วิธีการอย่างไร และมีเครื่องมือที่เหมาะสมอะไรบ้าง ซึ่งเป็นเรื่องที่มาในลำดับหลัง กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ มรรควิธี (Means) ต้องสอดคล้องกับเป้าหมาย (Ends)

การพัฒนา : ภาระกิจของทุกคน

สาระสำคัญในงานพัฒนามักจะไม่พ้นไปจากการศึกษาและการปฏิบัติงานเกี่ยวกับ

- 1) สถานการณ์ปัญหาการพัฒนา
- 2) จุดมุ่งหมายของการพัฒนา และ
- 3) ยุทธศาสตร์ วิธีการ และกระบวนการพัฒนา ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

การพัฒนาเป็นงานที่เกิดขึ้นมาจากความทุกข์ แต่ในอดีต ผู้ที่มีทุกข์ไม่ค่อยมีโอกาสได้พิจารณาความทุกข์และหาทางหลุดรอดด้วยตนเอง มักจะต้องดำเนินไปตามการชี้นำของผู้มีอำนาจหน้าที่ ผู้รู้และผู้หวังดีหลากหลายฝ่าย ตามแต่ปัญหาในการวิเคราะห์หาเหตุแห่งทุกข์และหาแนวทางแก้ทุกข์ในแต่ละยุคแต่ละสมัย ครึ่งศตวรรษของการพัฒนาให้บทเรียนแก่เราว่าการพัฒนาที่แท้จริง คือ การพัฒนาความสามารถของคน ซึ่งก่อให้เกิดดุลยภาพระหว่างกายและจิต ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติ ทำให้คนมีอิสระภาพในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้

การจะบรรลุถึงการพัฒนาเช่นนี้ได้ จำเป็นจะต้องเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์ทางการพัฒนากันใหม่ ทุกคนคือภาควิธีร่วมในกระบวนการพัฒนา เพราะการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา มีความซับซ้อนมากขึ้น ซึ่งผลทางลบต่อชีวิตของคนและความสมบูรณ์ของธรรมชาติก็ทวีความรุนแรงมากขึ้น ไม่มีหนทางใดที่เราจะยับยั้งการเปลี่ยนแปลง หรือ “ช่วย” แก้ปัญหาที่เกิดจากความสัมพันธ์อันไม่เป็นธรรมทั้งหลายได้ตลอดเวลา นอกจากจะทำให้การพัฒนาเป็นภาระกิจของทุกคน และให้คนได้กำหนดทิศทางการเปลี่ยนแปลงและรูปแบบความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันได้

นักพัฒนากับการทำงานชุมชน

การทำงานของนักพัฒนามิได้ถูกกำหนดว่าเป็นงานของนักวิชาชีพ ในความหมายที่ว่า ต้องเป็นผู้ผ่านการศึกษอบรมจากสถาบันการศึกษาในระบบ มีมาตรฐานควบคุมและมีใบอนุญาตประกอบวิชาชีพ นักพัฒนาอาจหมายถึงบุคคลภายในชุมชน หรือภายนอกชุมชนที่มีบทบาทหน้าที่ในการกระตุ้น เสริมสร้างความสามารถ และเอื้ออำนวยกระบวนการจัดการของชุมชน ซึ่งจำเป็นต้องเป็นมีความรู้ มีเจตคติและทักษะในการทำงานกับชุมชน ในบทบาทดังกล่าวได้

ในทางปฏิบัติ นักพัฒนา คือ บุคคลภายนอก ซึ่งส่วนใหญ่เป็นบุคลากรของหน่วยงานต่างๆทั้งภาครัฐและภาคเอกชนที่มีคุณสมบัติตามที่หน่วยงานเหล่านี้กำหนดขึ้น หากจะมีบุคคลในชุมชนที่สามารถจะทำหน้าที่เช่นนี้ได้ เรามักจะเรียกบุคคลเหล่านี้ว่าเป็นผู้นำชุมชนมากกว่าจะเรียกว่าเป็นนักพัฒนา

เมื่อกล่าวถึงการทำงานของนักพัฒนากับชุมชน ผู้คนโดยทั่วไปรวมทั้งบุคลากรและองค์กรพัฒนาจะนึกถึงชุมชนตามพื้นที่หรือชุมชนหมู่บ้านเท่านั้น โดยแท้ที่จริงแล้วชุมชนเป็นรูปแบบของการเกาะเกี่ยวสัมพันธ์กันของมนุษย์ ซึ่งไม่จำกัดว่าจะต้องอยู่ร่วมกันในอาณาบริเวณหนึ่งเท่านั้น ชุมชนได้รับความสนใจว่าเป็นพลังในการขับเคลื่อนที่จะนำไปสู่การมีชีวิตที่ดีร่วมกัน ซึ่งอาจจะมีในหลายรูปแบบ

- ชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนตามพื้นที่การปกครอง
- ชุมชนของผู้ที่มีความสนใจ ความต้องการและสำนึกร่วมกัน สามารถติดต่อสัมพันธ์กันได้โดยตรง
- ชุมชนของผู้ที่มีความสนใจ ตระหนักถึงความสำคัญของปัญหาเรื่องใดเรื่องหนึ่งร่วมกัน ไม่ได้ติดต่อพบปะกันโดยตรง ไม่มีพรมแดน แต่สัมพันธ์กันได้โดยผ่านเทคโนโลยีการสื่อสาร

ส่วนใหญ่นักพัฒนาจะทำงานกับชุมชนหมู่บ้าน โดยเฉพาะในสังคมไทย มักจะทำงานผูกติดอยู่กับชุมชนหมู่บ้านตามพื้นที่การปกครอง ทำให้ความเป็นชุมชนถูกตีกรอบหรือจำกัดไปตามพื้นที่การปกครองนั้นด้วย ทั้งที่บางชุมชนมีประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม ที่ยังเกาะเกี่ยวสัมพันธ์กันครอบคลุมหลายหมู่บ้าน หรือเป็นชุมชนที่มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติร่วมกันซึ่งต้องการการจัดการร่วมกัน ในบางกรณีครอบคลุมพื้นที่เขตในหลายอำเภอหลายจังหวัด

ในบทที่ 1 การศึกษาชุมชน จะให้พื้นฐานความเข้าใจต่อชุมชนในความหมายและรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งจะเห็นได้ว่าการสร้างความเคลื่อนไหวของชุมชนมีหลายระดับตั้งแต่ระดับชุมชนหมู่บ้านขนาดเล็กจนถึงระดับสากล สาระของความเป็นชุมชนอยู่ที่จิตวิญญาณและสำนึกร่วม

ต่อการดำเนินงานเพื่อบรรลุจุดหมายอย่างหนึ่งอย่างใดร่วมกัน ความเป็นชุมชนอาจจะสร้างขึ้นได้ในบริษัท ห้างร้าน โรงงานอุตสาหกรรม กลุ่มอาชีพ หรือผ่านจอคอมพิวเตอร์ ก็เป็นไปได้

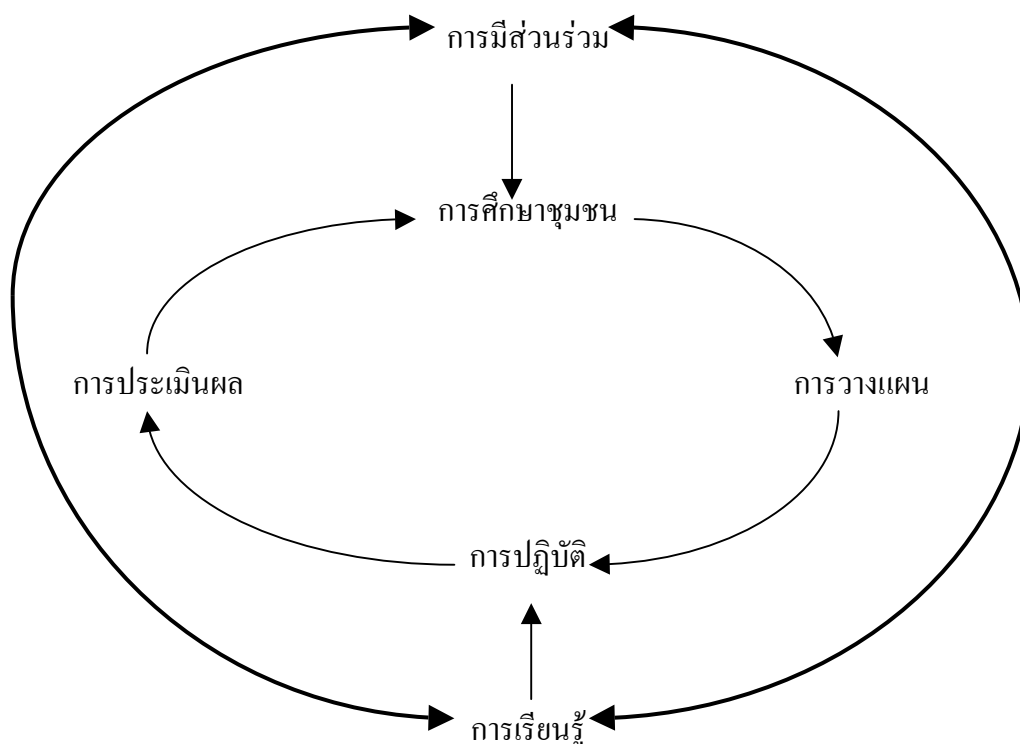
อย่างไรก็ตาม การทำงานกับชุมชนขนาดเล็กตามพื้นที่การปกครองยังได้รับการยอมรับว่าเป็นความจำเป็นและเป็นฐานที่สำคัญในจุดเริ่มต้นของการทำงาน เพราะนอกจากจะเป็นการสร้างความเข้มแข็งให้กับหน่วยย่อยในระดับรากฐานของสังคม ซึ่งสมาชิกของชุมชนสามารถจะมีส่วนร่วมในการดำเนินงานต่าง ๆ ได้โดยตรงแล้ว ยังสามารถประสานกับโครงสร้างการปกครองของภาครัฐและทรัพยากรที่จัดสรรมาตามโครงสร้างเหล่านี้ได้โดยสะดวกด้วย

นักพัฒนาสามารถทำงานกับชุมชนในรูปแบบอื่นได้ด้วย เพื่อให้การเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนของสังคมมีกระบวนการจัดการอย่างมีคุณภาพ สถานการณ์ปัญหาหลายประการมีความยุ่งยากอันเกินกว่าพลังของสมาชิกในชุมชนขนาดเล็กจะจัดการได้ ต้องอาศัยพลังจากสังคมในวงกว้างมาร่วมในการแก้ไขและจัดการ แนวคิดเกี่ยวกับชุมชน-ประชาสังคม หรือเครือข่ายคอมพิวเตอร์ซึ่งเป็นชุมชนเสมือนจริง รวมทั้งการรวมพลังในรูปกลุ่ม องค์กร เครือข่าย หรือการเคลื่อนไหวทางสังคมในรูปแบบต่าง ๆ จะช่วยให้นักพัฒนามีทางเลือกในการทำงานเพิ่มมากขึ้น

การมีส่วนร่วมและการเรียนรู้ : หัวใจในการเสริมพลังอำนาจแก่ชุมชน

การเสริมสร้างพลังอำนาจแก่ชุมชน หมายถึง การเสริมสร้างให้ชุมชนมีพลังความสามารถที่จะดำเนินการสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ด้วยการตัดสินใจของตนเอง การมีส่วนร่วมและการเรียนรู้เป็นทั้งกระบวนการและเป้าหมายการทำงาน ที่จะต้องมีอยู่อย่างต่อเนื่องและถือว่าเป็นหัวใจในการทำงานกับชุมชนในทุกขั้นตอน นับตั้งแต่การศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน ซึ่งมีใช้กิจกรรมที่นักพัฒนาต้องการรู้จักชุมชน เป็นฝ่ายศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลจากชุมชนแต่เพียงฝ่ายเดียวเท่านั้น การศึกษาชุมชนยังเป็นไปเพื่อให้ชุมชนมีการศึกษาและวิเคราะห์ตนเอง ซึ่งนำไปสู่การหาทางเลือกในการจัดการในลักษณะของการวางแผน วางโครงการ ลงมือปฏิบัติงาน และมีการติดตามงานและประเมินผลการทำงาน

ภาพที่ 1
การมีส่วนร่วม และการเรียนรู้ในกระบวนการพัฒนาชุมชน

การสำรวจสถานะความรู้ในด้านการเสริมสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชน ในบทที่ 2 เป็นการสำรวจจากเอกสารต่างๆ เช่น หนังสือ วารสาร งานวิจัย และวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องในประเด็นที่เกี่ยวกับความหมายของการมีส่วนร่วม กระบวนการมีส่วนร่วม ลักษณะของการมีส่วนร่วม การส่งเสริมการมีส่วนร่วมโดยพิจารณาในด้านยุทธศาสตร์ ปัจจัยที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วม เงื่อนไขของการมีส่วนร่วม เทคนิค วิธีการและบทบาทของฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งปัญหาและอุปสรรคที่มีต่อการส่งเสริมการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการพัฒนาชุมชน หรือในกระบวนการของชุมชน ย่อมสร้างให้เกิดการเรียนรู้ได้ตั้งแต่เริ่มโครงการจนถึงสิ้นสุดโครงการ และสร้างพลังผลักดันให้ริเริ่มโครงการหรือการดำเนินงานอื่นๆ ได้อีก (ภาพที่ 1) แต่ในอีกนัยหนึ่ง กระบวนการเข้าร่วมของประชาชนและพัฒนาการที่เกิดขึ้น ย่อมแสดงในเห็นนัยทางการเมืองของการมีส่วนร่วม ด้วยเหตุที่ว่าการพัฒนาเป็นกิจกรรมที่ภาครัฐมีบทบาทหลักมาอย่างยาวนาน ภาครัฐเป็นฝ่ายศึกษาและวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา กำหนดเป้าหมายและยุทธศาสตร์ของการพัฒนา ตลอดจนเป็นฝ่ายจัดสรรและควบคุมการใช้ทรัพยากร จึงเป็นการพัฒนาที่มาจากเบื้องบน โดยประชาชนไม่มีโอกาส

เรียนรู้และจัดการกับการเปลี่ยนแปลงที่ตนเป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียด้วย การมีส่วนร่วมจึงเป็นทางเลือกในการพัฒนาที่มีได้มีความหมายเพียงการให้โอกาสแก่ประชาชนที่จะเข้าร่วม แต่เป็นการกีดกันสิทธิและอำนาจให้ประชาชนในการกำหนดอนาคตของตนเอง โดยพัฒนาขีดความสามารถในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากรของชุมชน

นอกจากนี้ ยังถือว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนตามนัยทางการเมือง เป็นการเปลี่ยนแปลงกลไกการพัฒนาจากการพัฒนาแบบบนสู่ล่าง ให้เป็นแบบจากล่างขึ้นบน โดยให้ประชาชนมีบทบาทหลักในการพัฒนาและภาครัฐเป็นฝ่ายส่งเสริมและสนับสนุน

ความหมายของการมีส่วนร่วมโดยนัยทางการเมืองนี้ อาจเป็นกรอบแนวคิดที่ดีแก่นักพัฒนาในการวิเคราะห์โครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ไม่เพียงแต่ความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนกับภาครัฐเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความสัมพันธ์ของประชาชนกับภาครัฐกิจและกลุ่มผู้นำ/ชนชั้นนำภายในชุมชนด้วย (บทที่ 4 น. 191)

อย่างไรก็ตาม ความหมายของการมีส่วนร่วมที่เกิดจากการตีความของภาครัฐและหน่วยงานเอกชนหลายหน่วยงาน ยังเป็นลักษณะของความร่วมมือที่ให้ประชาชนเข้าร่วมตามแผนงานและโครงการที่กำหนดไว้ หรือเป็นการระดมพลังประชาชนมาตอบสนองความต้องการของภาครัฐหรือองค์กรพัฒนา นั้น

ปัจจัยส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน

การส่งเสริมการมีส่วนร่วมมิได้หมายความว่าหากภาครัฐซึ่งเคยมีบทบาทหลักในการพัฒนาอยู่เดิมลดบทบาทลง แล้วภาคประชาชนจะมีบทบาทในการพัฒนามากขึ้นโดยอัตโนมัติ ยังมีความจำเป็นที่จะต้องส่งเสริมและกระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง ซึ่งควรพิจารณาถึงปัจจัยต่าง ๆ ได้แก่

1. ปัจจัยเกี่ยวกับกลไกของภาครัฐ ทั้งในระดับนโยบาย มาตรการและระดับการปฏิบัติที่เอื้ออำนาจ หรือ สร้างช่องทางการมีส่วนร่วมของประชาชน จำเป็นที่จะต้องทำให้การพัฒนาเป็นระบบเปิด ที่มีความเป็นประชาธิปไตย มีความโปร่งใส รับฟังความคิดเห็นของทุกฝ่ายและมีการตรวจสอบได้
2. ปัจจัยด้านประชาชน มีสำนึกต่อปัญหาและประโยชน์ร่วม มีสำนึกต่อความสามารถและภูมิปัญญาในการจัดการปัญหาซึ่งเป็นผลจากประสบการณ์และการเรียนรู้ รวมทั้ง มีการสร้างพลังเชื่อมโยงในรูปกลุ่ม องค์กร เครือข่าย และประชาสังคม
3. ปัจจัยด้านนักพัฒนา และองค์กรพัฒนา มีบทบาทในการกระตุ้น ส่งเสริมเอื้ออำนาจกระบวนการพัฒนา สนับสนุนข้อมูลข่าวสาร และทรัพยากรตลอดจนร่วมเรียนรู้กับสมาชิกชุมชน

มีส่วนร่วมเพื่อที่จะเรียนรู้ และเรียนรู้เพื่อที่จะมีส่วนร่วม

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน หมายถึง สิ่งที่เราเรียนรู้จากและผ่านการการแลกเปลี่ยนกับคนอื่น.....การเรียนรู้ของชุมชนไม่แยกขาดจากสำนักสาธารณะ การเรียนรู้ของชุมชนเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาชุมชนในวิถีทางที่ทำให้ประชาชนรู้สึก “เป็นเจ้าของ” ชุมชน การสร้างความ เป็นชุมชนจึงเป็นหนึ่งเดียวกับการกระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ชุมชนที่อุดมไปด้วยชีวิตสาธารณะที่มีสุขภาพดีหรือชุมชนที่มีประชาสังคมเข้มแข็ง จึงมิได้เป็นอะไรอื่น นอกจากชุมชนแห่งการเรียนรู้ (เดวิท แมทิวส์ / เขียน, จิรวุฒิ เสนาคำ / แปล, 2540, น. 8- 18)

การเรียนรู้และการมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน เพราะการเรียนรู้ มิใช่เป็นการเรียนเพื่อรู้ แต่จะต้องเป็นการเรียนเพื่อสามารถปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ได้ และปฏิบัติ ได้อย่างชำนาญชำนาญ รวมทั้งต้องเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกับผู้อื่นโดยมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะด้วย ขณะเดียวกัน การมีส่วนร่วมก็ก่อให้เกิดการเรียนรู้ด้วยเช่นกัน

“การศึกษา” และ “การเรียนรู้” มีความหมายใกล้เคียงกัน ต่างก็มีสาระใน 3 ประเด็นคือ

1) การเรียนรู้ตลอดชีวิต เป็นการเรียนรู้ตนเอง เรียนรู้ผู้อื่นและสิ่งอื่น และเรียนรู้ที่จะปฏิสัมพันธ์ กับผู้อื่นสิ่งอื่น 2) การเรียนรู้เพื่อปฏิบัติ นำความรู้มาสืบทอดปฏิบัติผ่านช่องทางต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น เป็นพิธีกรรม ประเพณี ค่านิยมของตัวบุคคล วัฒนธรรมท้องถิ่น วิถีชีวิต โดยที่การเรียนรู้และการ ปฏิบัติเป็นเนื้อหาเดียวกัน และมีกระบวนการแลกเปลี่ยนกับผู้อื่นที่มีมุมมองต่างออกไป 3) การนำ ไปสู่การเปลี่ยนแปลง กระบวนการเรียนรู้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องในเรื่องของ ความรู้ เจตคติและทักษะ

แนวคิด ปรัชญาทางการศึกษาและการเรียนรู้ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการทำงาน ร่วมกับชุมชนได้เป็นอย่างดี แบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

1) แนวคิดทางการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา มีสาระสำคัญว่า การศึกษา หรือ ศึกษา คือ การเรียนที่ถือว่าชีวิต คือ การเรียนรู้และการเรียนรู้คือชีวิต ที่ก่อให้เกิดการพัฒนามนุษย์แบบ องค์กรรวมและมีบูรณาการใน 3 ด้านของชีวิตคน คือ ด้านพฤติกรรม (ศีล) ด้านจิตใจ (สมาธิ) และ ด้านปัญญาซึ่งแต่ละด้านจะเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน เรียกว่าไตรสิกขา

การเรียนรู้ตามหลักพุทธศาสนา เป็นการเรียนรู้อย่างมีบูรณาการและสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่าง กาย จิต สรรพชีวิตและสรรพสิ่ง โดยมีผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้และต้องลงมือ ปฏิบัติด้วยตนเอง รู้จักสอนตนเอง รู้จักแก้ปัญหาชีวิต และอยู่ร่วมกันด้วยสันติ จึงมิใช่เพียงการ เรียนรู้เพื่อพัฒนาปัญญา แต่เป็นการเรียนรู้เพื่อดำรงชีวิตอยู่ได้ด้วยปัญญาและการพึ่งพาตนเอง ลดละความมีตัวตน มีชีวิตอย่างผู้รู้ชีวิตและรู้เท่าทันกระแสโลก

2) แนวคิดการศึกษาทางเลือก ส่วนใหญ่เป็นแนวคิดที่ปรับประยุกต์มาจากแนวทางการศึกษาในระบบ ซึ่งมีผู้เสนอไว้หลายแนว ได้แก่

- มุ่งเน้นให้ผู้เรียนมีทางเลือกและเสรีภาพในการเรียนรู้
- ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางของการศึกษา สามารถพัฒนาการเรียนรู้ได้ด้วยตนเอง
- การเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดความรัก ความเมตตาและสันติสุข
- การเรียนรู้ที่พัฒนาให้เป็นคนที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ
- การเรียนรู้ตลอดชีวิตในทุกเวลาทุกสถานที่
- การเรียนรู้ที่มีอิสระภาพ พร้อมกับให้คุณค่าทางศาสนาควบคู่ไปด้วยเพื่อพัฒนาจิตวิญญาณให้มนุษย์ได้เข้าถึงแก่นแท้ของธรรมชาติและคุณสมบัติในการดำรงชีวิต
- เปิดโอกาสให้ชุมชนได้จัดการด้านการศึกษาเพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชน
- การเรียนรู้ที่มีความสุขและสร้างสรรค์
- เครื่องมือปลูกจิตสำนึกให้เข้าใจสภาพการณ์ที่แท้จริงของการถูกกดขี่และแก้ไข
- การเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง จากภูมิปัญญาเดิมและการสร้างความรู้เพิ่มเติม

การเรียนรู้ก่อให้เกิดความรู้ซึ่งเป็นพลังอำนาจที่นำไปสู่การปฏิบัติและยังผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ความรู้ควรประกอบไปด้วยความรู้เกี่ยวกับวิทยาศาสตร์-กายภาพ ความรู้ทางสังคม ความรู้ทางศาสนาและ ความรู้เรื่องการจัดการ ที่มีลักษณะเชื่อมโยงสัมพันธ์กันและตอบสนองต่อวิถีการดำรงชีวิตทั้งในระดับบุคคล ชุมชนและสังคม

กระบวนการ วิธีการและเทคนิคการส่งเสริมการเรียนรู้ในงานพัฒนา

กระบวนการ วิธีการและเทคนิคการส่งเสริมการเรียนรู้ในงานพัฒนามีอยู่หลายประเภทในการศึกษานี้ นอกจากจะปรากฏอยู่ในบทที่ 3 โดยตรงแล้ว วิธีการและเทคนิคในการทำงานกับชุมชนถือได้ว่าเป็นกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ได้เกือบทั้งสิ้น เช่น วิธีการและเทคนิคต่าง ๆ ในการศึกษาชุมชน (บทที่ 1) เทคนิคในการติดตามและประเมินผล (บทที่ 6) เป็นต้น

วิธีการและเทคนิคในการเสริมสร้างการเรียนรู้ของชุมชน ได้แก่

1. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมโดยการลงมือปฏิบัติจริง การเรียนรู้จากการปฏิบัติจัดว่าเป็นการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดความรู้จริง ไม่แยกการเรียนรู้จากการดำรงชีวิตของสมาชิกในชุมชน สามารถสร้างการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นไปพร้อมกับการมีส่วนร่วมในการทำงานชุมชนในขั้นตอนต่าง ๆ

ได้แก่ การศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน การกำหนดปัญหา การแสวงหาทางเลือก การวางแผน การปฏิบัติ การควบคุมติดตามและการประเมินผล

นอกจากนี้ยังจัดการเรียนรู้ได้โดยการสาธิต และทดลอง ซึ่งรูปแบบการสาธิตและทดลอง ควรจะจัดภายใต้เงื่อนไขเดียวกับที่สมาชิกในชุมชนมีอยู่ เพื่อสามารถนำไปปฏิบัติได้จริงในขั้นต่อไป

2. การเรียนรู้จากประสบการณ์

นอกจากการเรียนรู้จากประสบการณ์ของตนเอง ยังเรียนรู้ได้จากประสบการณ์ของผู้อื่น โดยการศึกษาดูงาน ที่ไม่ใช่รูปแบบของการไปเที่ยวหรือเยี่ยมชมกันอย่างปกติ แต่เป็นการไปอย่างมีจุดมุ่งหมาย มีการวิเคราะห์ การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ มีการสรุปบทเรียน มีการเตรียมการทั้งผู้ไปดูงานและผู้ให้การศึกษาดูงาน

3. การเรียนรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นการเรียนรู้จากปราชญ์ชาวบ้านหรือสถาบันในชุมชนและนำมาผสมผสานกับองค์ความรู้สมัยใหม่ให้เหมาะสมกับสภาพและเงื่อนไขของท้องถิ่น

4. การเรียนรู้จากสถานการณ์จำลอง หรือ ตัวอย่าง ได้แก่ กรณีศึกษา การแสดงบทบาทสมมติ การแสดงละคร เกม กิจกรรม

5. การเรียนรู้จากการถ่ายทอด เป็นเรียนรู้จากการถ่ายทอดเนื้อหาความรู้โดยตรง เช่น การให้ข้อมูลข่าวสาร การบอกเล่า การบรรยาย การอภิปราย นิทรรศการ และสื่อ ต่างๆ

อย่างไรก็ดี เทคนิคการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ดีควรเป็นเทคนิคแบบผสมผสานและคำนึงถึง หลักการสำคัญต่าง ๆ คือ

- 1) การเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับการดำรงชีวิต
- 2) การเรียนรู้ที่ผู้เรียนมีส่วนร่วมและเรียนรู้ซึ่งกันและกัน
- 3) การเรียนรู้ที่ให้คุณค่าแก่ภูมิปัญญาท้องถิ่น
- 4) คุณลักษณะของกลุ่มเป้าหมาย อาทิ เพศ วัย อาชีพ พื้นฐานการศึกษาและประสบการณ์ ฯลฯ

ดังนั้น การเลือกรูปแบบและเทคนิคของการส่งเสริมการเรียนรู้ควรคำนึงถึงมิติต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ กลุ่มเป้าหมาย เนื้อหาการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับความต้องการ ความสัมพันธ์กับชีวิต วัฒนธรรม คุณค่าของความรู้เดิม และการสร้างความรู้ใหม่ ตลอดจนความเหมาะสมของสื่อต่าง ๆ ด้วย

ภาพที่ 2

มิติต่าง ๆ ในการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้

การวิเคราะห์และการประเมิน

การวิเคราะห์และการประเมิน นับว่าเป็นทักษะที่จำเป็นทั้งของนักพัฒนาและประชาชน เป็นกิจกรรมที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องในขั้นตอนต่าง ๆ ของกระบวนการพัฒนา ได้แก่ การศึกษา ชุมชน การวางแผน การปฏิบัติงาน การติดตามงานและการประเมินผล

เนื้อหาเกี่ยวกับการวิเคราะห์และการประเมินส่วนใหญ่ ปรากฏผลการศึกษาอยู่ในบทที่ 1 การศึกษาชุมชน และในบทที่ 6 การติดตามและประเมินผล นอกจากนี้เทคนิคในการเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้หลายเทคนิค ในบทที่ 3 ก็สามารถใช้ประโยชน์ในการวิเคราะห์ได้เช่นกัน

การศึกษาชุมชน

การศึกษาชุมชนเป็นการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชนในด้านต่าง ๆ ทั้งทางกายภาพ ชีวภาพ ความเป็นอยู่ ระบบคิด การทำงาน ความสัมพันธ์ในด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ตลอดจนปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างความรู้ ความเข้าใจ ความสามารถในการกำหนดปัญหา ประเมินศักยภาพในด้านต่างๆของชุมชน อันจะนำไปสู่การวางแผนโครงการและกิจกรรมการพัฒนา การปฏิบัติการเพื่อแก้ไขปัญหาชุมชน รวมทั้งการสร้างพลังอำนาจแก่ชุมชน

การศึกษาชุมชน ไม่ใช่การวิเคราะห์ชุมชนโดยนักพัฒนาเพียงฝ่ายเดียว และไม่ใช่เป็นเพียงกระบวนการกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้เรื่องราวต่าง ๆ ของชุมชนเท่านั้น แต่เป็นการกระตุ้นให้เกิดจิตสำนึกที่จะตัดสินใจดำเนินการจัดการร่วมกันของสมาชิกชุมชนด้วย

แนวคิดในการศึกษาชุมชน การสำรวจเอกสาร พบว่า แนวคิดในการศึกษาชุมชนมีฐานการศึกษา เพื่อเข้าใจและรู้เท่าทันสภาพชุมชนที่มีความเปลี่ยนแปลง และเพื่อหาเครื่องมือนำทางการศึกษาว่า มีปัจจัย เงื่อนไขและองค์การทั้งภายในและภายนอกอะไรบ้าง มีความเกี่ยวข้องและสัมพันธ์กันอย่างไร มีผลกระทบต่อการดำรงชีวิตและการเปลี่ยนแปลงของชุมชนอย่างไร การศึกษาชุมชนสามารถอาศัยแนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ เกี่ยวกับชุมชนเป็นแนวทางในการศึกษาและวิเคราะห์ ได้แก่ กำเนิดและวิวัฒนาการของชุมชน การตั้งถิ่นฐาน นิเวศชุมชน เป็นต้น โดยสรุปแล้วการศึกษาชุมชนมีความคิดพื้นฐานที่สำคัญที่ว่า **ปรากฏการณ์ทางสังคมมีความสลับซับซ้อน หลากหลาย มีลักษณะที่เคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและปรับตัวอยู่ตลอดเวลา**

แม้ว่าจะมีแนวคิดทฤษฎีในการศึกษาชุมชนอยู่จำนวนมาก แต่แนวคิดในการศึกษาชุมชนในประเทศไทยที่พบมากในเอกสารต่าง ๆ คือ การศึกษาชุมชนแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง และแนววัฒนธรรมชุมชน

การวิเคราะห์ชุมชนจะเน้นการวิเคราะห์แบบมีส่วนร่วมและไม่แยกวิเคราะห์ข้อเท็จจริงของชุมชนในเรื่องหนึ่งเรื่องใดเป็นการเฉพาะ ไม่วิเคราะห์แต่ปรากฏการณ์แต่จะวิเคราะห์ถึงโครงสร้าง โดยพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของวิถีชีวิต สังคม-เศรษฐกิจ โครงสร้างอำนาจ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรทางกายภาพ ชีวภาพและวัฒนธรรม

การติดตามและประเมินผล

การติดตามและการประเมินผลเป็นงานที่ต้องอาศัยการวิเคราะห์เพื่อติดตามกำกับ การดำเนินงานและทราบถึงสัมฤทธิ์ผลของการดำเนินงาน ตลอดจนคุณลักษณะและคุณค่าของระบบที่เกี่ยวกับการดำเนินงานทั้งหมด

การศึกษาสถานภาพองค์ความรู้เกี่ยวกับการประเมินผลโครงการพัฒนา เห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีการเปลี่ยนแปลงในวิธีการและเทคนิคการติดตามและประเมินผล จากวิธีการที่คนส่วนใหญ่เห็นว่าเป็นเรื่องยาก ต้องมีความรู้ความชำนาญ เป็นภาระกิจของนักวิชาการ นักวิจัยและผู้เชี่ยวชาญ มีระเบียบวิธีการเกี่ยวกับการวัด การตัดสินใจคุณค่าอย่างมีลักษณะที่เป็นปรนัย มาเป็นวิธีการที่เอื้อต่อการมีส่วนร่วมและการเรียนรู้ของผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายมากขึ้น

ในบทที่ 6 ได้เสนอการประเมินผลใน 2 ประเภท คือ 1) การประเมินผลโครงการพัฒนา และ 2) การประเมินผลแบบมีส่วนร่วม

การประเมินผลโครงการพัฒนา เป็นรูปแบบและวิธีการประเมินที่ใช้กันมาแต่เดิมจนปัจจุบัน มีพัฒนาการจากการประเมินสัมฤทธิ์ผลของการดำเนินงานว่ามีผลลัพธ์อะไรเกิดขึ้น มาเป็นการประเมินระบบที่เกี่ยวข้องกับโครงการทั้งหมด ซึ่งสามารถอธิบายได้ชัดเจนยิ่งขึ้นว่าเกิดอะไรขึ้น ได้ผลอย่างไรและเป็นเพราะเหตุใด

รูปแบบการวิเคราะห์และการประเมินผลมีพัฒนาการไปตามแนวคิดและยุทธศาสตร์การพัฒนา จะเห็นได้ว่าในยุคแรกของการประเมินผล จะให้ความสนใจในการประเมินผลที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงาน ต่อมาจึงมีขอบเขตของการประเมินที่ครอบคลุมระบบและองค์ประกอบของการดำเนินงานได้รอบด้านมากขึ้น กล่าวคือ การประเมินผลลัพธ์ ผลกระทบ กระบวนการทำงาน ทรัพยากรและสถานะแวดล้อมของโครงการ (รูปแบบซีปปี้ - CIPP น)

นอกจากนี้ การประเมินผลโครงการพัฒนามักจะให้ความสำคัญกับการประเมินกระบวนการพัฒนาและผลกระทบของโครงการ ด้วยเหตุที่ว่ากระบวนการจะสะท้อนถึงมิติของการพัฒนาความสามารถและความเข้มแข็งของสมาชิกได้ชัดเจนกว่าผลที่เป็นรูปธรรมของโครงการ ส่วนผลกระทบจะช่วยให้ทราบและคาดการณ์ถึงการเปลี่ยนแปลงในด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมืองและสิ่งแวดล้อมอันเนื่องมาจากการดำเนินการตามโครงการ การประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมและสิ่งแวดล้อมทางสังคม จึงได้รับความสนใจในการวิเคราะห์เพื่อแสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ก่อนและหลังโครงการ ประโยชน์และความรุนแรงของผลกระทบที่มีต่อกลุ่มต่าง ๆ รวมทั้งการวิเคราะห์เพื่อเปรียบเทียบผลที่จะได้รับจากทางเลือกต่าง ๆ

ในปัจจุบัน ที่มีการพัฒนาประชาธิปไตยและการบริหารสมัยใหม่ รูปแบบของการประเมินผลจึงพัฒนาเป็นรูปแบบเปิด หรือที่เรียกว่า การประเมินผลในระบบเปิด เพื่อให้สาธารณะมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น การควบคุมตรวจสอบการใช้ทรัพยากรในการดำเนินงานต่าง ๆ ในโครงการสาธารณะและโครงการขนาดใหญ่

อย่างไรก็ตาม รูปแบบการประเมินผลในงานพัฒนาได้มีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับแนวคิดของการพัฒนามากขึ้น เป็นการประเมินผลแบบมีส่วนร่วมของผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย คาดหวังว่าในการประเมินผลแบบนี้ ไม่เพียงแต่จะช่วยเสริมสร้างการมีส่วนร่วมและการเรียนรู้แก่กลุ่มเป้าหมาย เท่านั้น หากเป็นการสร้างพลังอำนาจ และสร้างความรู้ใหม่จากประชาชนผู้เป็นฐานรากของสังคม อีกด้วย รวมทั้งผลการประเมินที่เกิดจากการมีส่วนร่วมของทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องจะสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง

ในบทที่ 6 ได้เสนอถึงเทคนิควิธีการประเมินผลแบบมีส่วนร่วมไว้หลายวิธี ซึ่งสามารถใช้ได้ทั้งวิธีการเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ รวมทั้งเสนอขั้นตอนและบทบาทของฝ่ายต่าง ๆ ในการประเมินผลแบบมีส่วนร่วม โดยการประมวลจากเอกสารรวบรวมประสบการณ์ของ

องค์กรพัฒนาเอกชนจำนวน 16 องค์กรในภาคเหนือ และ ประสบการณ์ของมูลนิธิพัฒนาอีสาน จังหวัดสุรินทร์

โดยสรุป การวิเคราะห์และการประเมิน เป็นเครื่องมือสำคัญในการทำงานพัฒนา และ มักจะไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพื่อได้รับผลจากการวิเคราะห์เท่านั้น หากแต่ให้ความสำคัญต่อ กระบวนการวิเคราะห์ที่สร้างการมีส่วนร่วม การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การทำงานร่วมกันเป็นทีม การพัฒนาความสามารถในการตัดสินใจและการจัดการ อีกด้วย

เทคนิควิธีการวิเคราะห์และประเมินที่นิยมใช้กันอย่างแพร่หลายและสามารถนำมา ประยุกต์ใช้ได้ในการบวนการพัฒนาชุมชนมีหลายเทคนิค (ตารางที่ 1) การตัดสินใจเลือกใช้ เทคนิคและวิธีการต่างๆ ควรพิจารณาถึง ข้อดี ข้อจำกัด และเงื่อนไขต่างๆ คือ

1. วัตถุประสงค์ ความต้องการใช้ประโยชน์ของฝ่ายต่างๆ
2. คุณสมบัติของผู้เกี่ยวข้อง ได้แก่ ความรู้ ประสบการณ์ ความสนใจ และทักษะ
3. เงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรม
4. เงื่อนไขทางกายภาพ
5. ทรัพยากรที่จำเป็น ซึ่งหมายรวมถึงงบประมาณและระยะเวลา
6. ความเร่งด่วนและรุนแรงของสถานการณ์

ตารางที่ 1

เทคนิคและวิธีการวิเคราะห์ในกระบวนการพัฒนาชุมชน

เทคนิค/วิธีการ	การศึกษา ชุมชน	การวางแผน	การปฏิบัติ	การติดตาม ประเมินผล
1. การประเมินสถานะชนบทอย่าง เร่งด่วน	✓	✓	✓	✓
2. การประเมินสถานะชนบทอย่าง มีส่วนร่วม	✓	✓	✓	✓
3. การวิจัยปฏิบัติการอย่างมีส่วน ร่วม	✓	✓	✓	✓
4. การวิเคราะห์ระบบชนบท	✓	✓	✓	✓
5. การวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตร	✓	✓	✓	✓

ตารางที่ 1 (ต่อ)

เทคนิค/วิธีการ	การศึกษา ชุมชน	การวางแผน	การปฏิบัติ	การติดตาม ประเมินผล
6. การวิเคราะห์ชุมชนด้วยความละเอียดอ่อน	✓	✓	✓	✓
7. เทคนิค AIC	✓	✓		
8. เทคนิค Focus Group	✓	✓	✓	✓
9. เทคนิค Zopp	✓	✓		
10. การวิเคราะห์ทางสังคมและมิติหญิงชาย	✓	✓	✓	✓
11. กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม	✓	✓	✓	✓
12. การวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อมทางสังคม	✓	✓	✓	✓
13. การวิเคราะห์ความเป็นไปได้	✓	✓		
14. การวิเคราะห์ความต้องการ	✓	✓	✓	✓
15. เทคนิควิธีการเชิงวัฒนธรรม	✓	✓	✓	✓

ผู้นำ : สร้างหรือทำลายความเข้มแข็งของชุมชน

กระบวนการทำงานกับชุมชนของนักพัฒนา หลีกเลียงไม่พ้นที่จะต้องเกี่ยวข้องกับผู้นำชุมชน เพราะการพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำถือว่าเป็นกิจกรรมหลักของการพัฒนา ผู้นำชุมชนอาจหมายถึง ผู้ที่มีอิทธิพลเหนือผู้อื่น สามารถทำให้ผู้อื่นปฏิบัติตาม ให้ความเคารพนับถือ เกรงใจ เชื่อใจ และให้ความช่วยเหลือในการทำงานด้านต่าง ๆ ในอีกด้านหนึ่ง ผู้นำชุมชน หมายถึง ผู้ที่มีภาวะการนำ สามารถประสานให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปสู่ผลสำเร็จที่ดี

ผู้นำชุมชนมีอิทธิพลทั้งทางบวกและทางลบต่องานพัฒนา กล่าวคือ มีบทบาทเป็นได้ทั้งผู้สร้างและผู้ทำลายความเข้มแข็งของชุมชน เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสังคมที่ไม่เป็นประชาธิปไตย และมีความเหลื่อมล้ำ ความไม่เป็นธรรม “ผู้นำ” ได้รับการจัดให้เป็นปัจจัยสำคัญในอันดับต้น ๆ ของความสำเร็จ และความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกับสมาชิกของชุมชนก็เป็นความสัมพันธ์

เชิงพึ่งพา ผู้นำมักจะเป็นคนกลุ่มน้อยที่มีอำนาจและมีทรัพย์สินหรือตำแหน่งสูงกว่าคนกลุ่มอื่นๆ ในลักษณะเช่นนี้ ผู้นำยิ่งเข้มแข็งมากเท่าใดชุมชนก็อาจจะอ่อนแอมากขึ้นเท่านั้น

ในทางกลับกัน ผู้นำที่มีภาวะการนำที่ดี อาจจะไม่ใช่ว่าผู้มีอำนาจ อิทธิพล หรือมีฐานะทางเศรษฐกิจดี ได้แก่ ผู้นำทางความคิด ทางคุณธรรม ทางศาสนาและวัฒนธรรม เป็นผู้ที่ได้รับการยอมรับจากชุมชน บุคคลเหล่านี้สามารถทำหน้าที่เป็นสื่อประสานให้เกิดความร่วมมือร่วมใจในการปฏิบัติงาน มีการแบ่งปันความรู้ ประสบการณ์และทรัพยากร เพื่อนำพาไปสู่ชีวิตที่ดีร่วมกัน

ดังนั้น ในการทำงานของนักพัฒนาเพื่อพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำ นอกจากจะต้องมีความเข้าใจเกี่ยวกับผู้นำ และภาวะการนำ แล้ว ยังจำเป็นต้องเข้าใจเรื่อง ชนชั้นนำ และโครงสร้างอำนาจ ด้วย การศึกษาจากการสำรวจเอกสาร ในบทที่ 4 นี้ให้เห็นว่า สื่อความคิดที่อธิบายลักษณะของการเป็นชนชั้นนำที่สำคัญ คือ อำนาจและอิทธิพล

มีงานศึกษาหลายชิ้นที่แสดงให้เห็นว่า ผู้นำชุมชนและผู้นำท้องถิ่นมีความสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจในลักษณะต่าง ๆ ทั้งความสัมพันธ์ภายในชุมชน และอิทธิพลการเข้าแทรกแซงของรัฐและทุน ได้แก่

1. โครงสร้างอำนาจแบบเครือญาติ และฝักฝ่ายต่างๆ
2. โครงสร้างอำนาจแบบอุปถัมภ์ระหว่างชาวบ้านและข้าราชการ หรือ นักการเมือง ในลักษณะของความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่-ผู้น้อย แบบลูกพี่ลูกน้อง หรือเรียกได้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์ - ผู้ได้รับอุปถัมภ์ ที่แฝงอยู่ในโครงสร้างราชการไทยมาโดยตลอด
3. โครงสร้างอำนาจแบบอุปถัมภ์ระหว่างนายทุนและชาวบ้าน

องค์ความรู้เกี่ยวกับชนชั้นนำและโครงสร้างอำนาจ จะช่วยให้มีความเข้าใจต่อพฤติกรรม บทบาทของผู้นำ ความขัดแย้ง ฝักฝ่าย และการแข่งขัน ตลอดจนความร่วมมือ และสำนึกต่อความเป็นชุมชน ได้ชัดเจนมากขึ้น

การทำงานกับผู้นำชุมชน นักพัฒนาควรยอมรับความจริงที่ว่า ผู้นำจะต้องเปลี่ยนบทบาทไปตามพัฒนาการของกลุ่มและกิจกรรม รวมทั้งพัฒนาการด้านการเรียนรู้และประสบการณ์ของตน บ่อยครั้งที่นักพัฒนาหรือสมาชิกชุมชนระบุถึงปัญหาเกี่ยวกับการทำงานของผู้นำ เช่น ผู้นำขาดความรู้และทักษะในการบริหารจัดการ ผู้นำมีพฤติกรรมการครอบงำทางความคิดของสมาชิกคนอื่น ๆ เกิดภาวะผู้นำเดี่ยว ผู้นำลอยตัว กล่าวคือ ไม่มีบทบาทสัมพันธ์กับกิจกรรมในชุมชนเหมือนเช่นเดิม

ประเด็นที่ควรพิจารณาต่อปัญหาเหล่านี้ คือ

1. ผู้นำส่วนใหญ่ถูกคาดหวังให้เป็นผู้เสียสละ ซึ่งไม่สามารถจะเป็นเช่นนั้นได้ตลอดไป
2. ผู้นำถูกคาดหวังให้เป็นบุคคลสาธารณะในระดับกลุ่มกิจกรรม หรือ ชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งเป็นฐานการทำงานในเบื้องต้น ครั้น ผู้นำมีพัฒนาการเป็นบุคคลสาธารณะในระดับเครือข่ายหรือระดับสังคมที่ใหญ่ขึ้น มีความสามารถทำงานในระดับนโยบายได้ ก็มักจะมีข้อครหาว่าไม่สนใจต่อกิจกรรมของกลุ่มหรือชุมชนหมู่บ้านเหมือนเช่นเดิม

3. ผู้นำถูกคาดหวังให้เป็นตัวแทนขององค์กรพัฒนาทั้งภาครัฐและเอกชน หรือเป็น “เงา” ของนักพัฒนา เพื่อจะช่วยกระจายบริการหรือทำงานแทนหน่วยงาน

ความคาดหวังดังกล่าวเป็นความคาดหวังที่ผิดธรรมชาติและมีความขัดแย้งต่อหลักการพัฒนา แนวทางการพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำ ควรเป็นแนวทางที่สนับสนุนให้ผู้นำเป็นผู้ที่มีภาวะการนำเพื่อประโยชน์สุขร่วมกัน การทำงานกับผู้นำจึงมิใช่การพัฒนาให้ผู้นำเป็นตัวแทนของนักพัฒนาหรือองค์กรพัฒนา ผู้นำควรได้รับการสนับสนุนให้มีความเป็นตัวของตัวเอง ใช้ความดี ความรู้ความสามารถในการสร้างศรัทธาและความเชื่อมั่นจากสมาชิกในชุมชน สามารถประสานให้เกิดการปฏิบัติงานร่วมกัน และจัดการมิให้มีการผูกขาดการนำ

เทคนิควิธีการพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำ ส่วนใหญ่เป็นเทคนิคด้านการเรียนรู้ เน้นการเรียนรู้ที่เป็นกระบวนการต่อเนื่อง มีเนื้อหาสอดคล้องกับกิจกรรมและบทบาทในแต่ละระยะ หรือการส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเองของผู้นำและเรียนรู้ซึ่งกันและกันเพื่อสร้างการนำร่วมและสร้างผู้นำใหม่

อย่างไรก็ตาม มีข้อเสนอที่สำคัญต่อการพัฒนาและเสริมสร้างผู้นำ โดยให้ลดความหวังต่อบทบาทผู้เสียสละของผู้นำ และจัดสวัสดิการที่เหมาะสมเพื่อให้ผู้นำสามารถทำหน้าที่เป็นผู้ประสานและเอื้ออำนวยกระบวนการจัดการของชุมชนได้ดียิ่งขึ้น

กลุ่ม และเครือข่าย: พลังความเคลื่อนไหวของชุมชนและสังคม

จากการสำรวจสถานะความรู้เกี่ยวกับการเสริมสร้างกลุ่มและเครือข่ายในงานพัฒนาในบทที่ 5 พบว่า องค์ความรู้ในการอธิบายเกี่ยวกับกลุ่ม และเครือข่าย มักจะถูกนำไปอธิบายควบคู่กัน โดยมองว่ากลุ่มเป็นพื้นฐานของการเกิดกรรวมตัวเป็นเครือข่าย หรือกล่าวในอีกนัยหนึ่งก็คือ เครือข่ายจัดเป็นพัฒนาการของการรวมตัวจากระดับกลุ่ม ซึ่งงานเขียนของนักวิชาการบางท่าน ได้อธิบายความสำคัญของการเคลื่อนไหวของการรวมตัวจากระดับกลุ่ม เป็นสหพันธ์รวมกลุ่มหรือเครือข่าย

ไว้อย่างชัดเจนจะทำให้เกิดพลังในการเกื้อกูล หากแต่ละกลุ่มอยู่กระจัดกระจาย-โดดเดี่ยว มิได้มีการสนทนากัน หรือรวมกันจะทำให้ขาดพลังสร้างสรรค์ และสลายตัวไปในที่สุด

การรวมตัวกันทั้งในระดับกลุ่มและเครือข่าย มีจุดที่คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ การมารวมกันไม่ว่าจะเป็นการรวมระหว่างปัจเจกบุคคล หรือระหว่างกลุ่ม ต่างก็เกิดจากการมีสำนึก ความสนใจ วัตถุประสงค์ หรือเป้าหมายร่วมกัน เช่น เพื่อแก้ไขปัญหา ปกป้องผลประโยชน์ สร้างพลังในการเปลี่ยนแปลง หรือสร้างพลังอำนาจในการต่อกรเรื่องใด เรื่องหนึ่ง ฯลฯ นอกเหนือจากมูลเหตุที่ทำให้เกิดการรวมกันเป็นกลุ่มหรือเครือข่าย การรวมตัวกัน ยังต้องมีการดำเนินการสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีกิจกรรมทำร่วมกันเพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายนั้น นอกจากนี้เอกสารบางชิ้นยังได้อธิบายถึงการมีกติการ่วมระหว่างสมาชิกที่เข้าร่วมในกลุ่มหรือเครือข่าย มีการติดต่อประสานงานระหว่างสมาชิกและกลุ่มมี “แกนนำ” หรือ “แม่ข่าย” ในการทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการประสานงาน ส่วนความแตกต่างที่เห็นได้ชัดระหว่างการรวมตัวในระดับกลุ่มและเครือข่าย คือ ขนาด (scale) ของการรวมตัว โดยการรวมตัวในระดับกลุ่ม ส่วนใหญ่เป็นการรวมตัวของปัจเจกบุคคล ขนาดของการรวมตัวจึงเล็กกว่าการรวมตัวในระดับเครือข่าย ซึ่งเป็นการรวมตัวของกลุ่มต่าง ๆ และจากขนาดที่แตกต่างกัน ส่งผลให้พลังและขีดความสามารถของเครือข่ายสูงกว่าระดับกลุ่ม

รูปลักษณะของเครือข่ายในงานพัฒนา มิได้จำกัดอยู่เพียงเครือข่ายองค์กรชุมชน หรือเครือข่ายองค์กรประชาชน กระแสสังคมในปัจจุบันได้เริ่มมีการกล่าวถึงเครือข่ายทางสังคมหรือเครือข่ายประชาสังคม ซึ่งเป็นรูปแบบรวมตัวที่มีได้จำกัดอยู่เพียงการรวมตัวระหว่างกลุ่มที่มีปัญหาหรือความต้องการเฉพาะกลุ่ม เฉพาะด้านที่คล้ายคลึงกันเท่านั้น แต่อาจเป็นการรวมตัวระหว่างบุคคลที่มีจิตสำนึก ความต้องการหรือความรู้สึกร่วมในประเด็นสาธารณะหรือต้องการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ กับกลุ่มคนต่างพื้นที่ ต่างอาชีพ การรวมตัวดังกล่าวเป็นการรวมตัวของบุคคลที่กระจายอยู่ทั่วสังคม ซึ่งไม่ได้รู้จักกันหรืออยู่ใกล้ชิดกันมาก่อน โดยอาศัยช่องทางติดต่อสื่อสาร และระบบสารสนเทศเป็นจุดเชื่อมโยง เครือข่ายทางสังคม หรือเครือข่ายประชาสังคม จึงเป็นอีกพัฒนาการของการรวมตัวเป็นเครือข่าย ไม่เพียงแต่การอธิบายความเคลื่อนไหวจากเครือข่ายสู่การรวมตัวในลักษณะประชาสังคม ปัจจุบันได้มีความพยายามในการอธิบายถึงการกลับมาใหม่ของประชาสังคมที่เรียกว่าขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ซึ่งเป็นเครือข่ายที่มีการเชื่อมโยงของกลุ่มคนที่หลากหลาย ไม่จำกัดเฉพาะชนชั้น เรื่องที่เคลื่อนไหวมิใช่เพียงเพื่อผลประโยชน์เฉพาะกลุ่ม แต่เป็นไปเพื่อประโยชน์สาธารณะ ดังนั้นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ จึงเป็นการรวมตัวเป็นเครือข่ายที่กว้างขวางและซับซ้อนกว่า

การสร้างกลุ่มและเครือข่าย

ในส่วนเทคนิค วิธีการในการเสริมสร้างกลุ่มและเครือข่าย นั้น นักพัฒนาจะต้องมีเทคนิคและบทบาทในการทำงานที่สอดคล้องกับพัฒนาการในแต่ละขั้นของการรวมกลุ่มและเครือข่าย

1. ขั้นก่อนการเกิดกลุ่ม หรือขั้นเตรียมการก่อนการจัดตั้งกลุ่ม ขั้นก่อร่างสร้างกลุ่ม ขึ้นปลูกจิตสำนึก ในขั้นตอนนี้ นักพัฒนาต้องทำหน้าที่ในการกระตุ้นให้สมาชิกที่อยู่กระจัดกระจายเกิดความตระหนัก รับรู้ปัญหาเกิดความสนใจในการเข้ามาร่วมกันแก้ไขปัญห ส่วนเทคนิควิธีการที่ใช้ได้แก่ การสร้างความศรัทธา ความไว้วางใจกับกลุ่มเป้าหมาย การสร้าง “หน่วยนำ” หรือ “แนวร่วม” การศึกษาสำรวจ ข้อมูล สถานการณ์หาปัญหาหรือความต้องการร่วมหรือการศึกษาวិเคราะห์ชุมชน

2. ขั้นการสร้างกลุ่ม หรือขั้นการดำเนินงานกลุ่ม เป็นขั้นของรวมตัวจัดตั้งกลุ่ม สิ่งที่นักพัฒนาต้องดำเนินการในขั้นตอนของการสร้างกลุ่ม ก็คือการนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการศึกษา วิเคราะห์ เพื่อกระตุ้นให้เกิดการคิดค้นแนวทางแก้ไขปัญห การสนับสนุนในเรื่องความรู้ หรือเทคโนโลยี โดยการจัดเวทีแลกเปลี่ยน ศึกษาดูงาน ทั้งโดยการแลกเปลี่ยน / ดูงานระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน หรือการเชิญวิทยากรจากภายนอกมาให้ความรู้

3. ขั้นการเจริญเติบโตของกลุ่ม ขั้นการขยายกลุ่ม หรือขั้นการบำรุงรักษากลุ่ม เมื่อกลุ่มมีความเคลื่อนไหว มีการดำเนินกิจกรรมที่ต่อเนื่อง กลุ่มก็จะเกิดพลัง เมื่อแต่ละกลุ่มเกิดพลัง ก็จะมีการขยายกลุ่ม ในลักษณะของการขยายกิจกรรม หรือการขยายเป็นเครือข่าย การสร้างแกนนำ หรือจุดเชื่อมหรือแม่ข่าย การเสริมเรื่องการบริหารจัดการ และการติดต่อสื่อสารเป็นสิ่งสำคัญในการเสริมสร้างและพัฒนาเครือข่าย ดังนั้นเทคนิควิธีการในการทำงานของนักพัฒนาในขั้นตอนนี้ จึงมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการกระตุ้นให้เครือข่ายตระหนักถึงความจำเป็นในการสร้างเครือข่ายและพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มในการอยู่ร่วมกันเป็นเครือข่าย

ในส่วนของเงื่อนไข / ปัจจัย ที่ควรพิจารณาในการส่งเสริมการรวมกลุ่มและเครือข่าย รวมถึงการเสริมสร้างความเข้มแข็งของกลุ่มและเครือข่าย สามารถสรุปประเด็นที่ควรพิจารณาในการทำงานกับกลุ่มและเครือข่าย ดังนี้

ด้านการสร้างกลุ่ม

1. พิจารณาจากกระบวนการในการจัดตั้งกลุ่ม หรือการเกิดกลุ่ม ทั้งในด้านประวัติศาสตร์ / ความเป็นมาของการรวมกลุ่ม เช่น สมาชิกมีความเข้าใจในวัตถุประสงค์ของการรวมกลุ่ม หรือเข้าร่วมกลุ่มเพื่อหวังผลประโยชน์ กลุ่มที่เกิดขึ้นเป็นกลุ่มจัดตั้ง หรือเป็นกลุ่มที่รวมตัวโดยธรรมชาติ หรือรวมตัวโดยมีปัญหหรือความต้องการร่วม

2. พิจารณาจากองค์ประกอบของกลุ่ม ทั้งองค์ประกอบภายใน ได้แก่ ผู้นำ สมาชิก การบริหารจัดการ และองค์ประกอบภายนอก ได้แก่ นักพัฒนาหรือหน่วยงานส่งเสริม และนโยบายรัฐ

3. พิจารณาจากโครงสร้างกลุ่ม เป็นระบบปิด คือ โครงสร้างแบบเป็นทางการ มีลำดับการบังคับบัญชา หรือระบบเปิด ซึ่งเป็นโครงสร้างแบบแนวราบ เน้นการทำงานแบบประชาธิปไตย

4. พิจารณาจากการทำงานหรือ การทำกิจกรรมของกลุ่มว่ามีการทำกิจกรรมทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการบริหารจัดการกลุ่มอย่างสอดคล้องสัมพันธ์กันหรือไม่

ด้านการสร้างเครือข่าย

1. ควรคำนึงถึงที่พอเหมาะ การแบ่งขอบเขตรับผิดชอบของเครือข่ายที่ชัดเจน

2. เครือข่ายให้ความสำคัญกับการเสริมให้กลุ่มย่อยเข้มแข็งหรือไม่

3. ควรวิเคราะห์ประเภทของเครือข่าย ว่าเป็นเครือข่ายเรียนรู้ เครือข่ายต่อรอง เครือข่ายภายใน เครือข่ายภายนอก เนื่องจากเครือข่ายแต่ละประเภทมีเงื่อนไขในการส่งเสริมที่แตกต่างกัน

4. การมีพันธะสัญญา มีความผูกพันกันในระยะยาวที่จะพัฒนา / ปรับปรุงเครือข่ายร่วมกันโดยมีเครื่องมือในการรักษาความสัมพันธ์ ได้แก่ การติดต่อหรือสาร การมีประวัติศาสตร์ ประสบการณ์ มิตรภาพ การร่วมทุกข์ร่วมสุข

5. พิจารณาจากความสามารถของแกนนำ / แม่ข่าย ทั้งในด้านภาวะการนำ วิสัยทัศน์ การกระจายส่งต่อ หรือแลกเปลี่ยนความรู้ข้อมูลข่าวสาร และคุณสมบัติของแกนนำ

6. การพัฒนาอยู่ตลอดเวลาและการเสริมพลังการทำงาน โดยการร่วมคิด ร่วมทำ ร่วมแก้ปัญหา เช่น การจัดกิจกรรมเสริมความสัมพันธ์ การเสริมทักษะการสร้างเครือข่ายให้คนทำงาน การพัฒนาความสามารถในการประสานทรัพยากร

ในส่วนของการสร้างเครือข่ายทางสังคม หรือประชาสังคมพบว่ามีเงื่อนไขที่ควรพิจารณาในการสร้างเครือข่ายที่สำคัญ ได้แก่

1. การค้นหาภูมิปัญญา วัฒนธรรม ประเพณี สำนักท้องถิ่น ที่จะเชื่อมโยงเครือข่าย

2. การประสานเชื่อมโยงกับพันธมิตรอื่น

3. การใช้พลังของข้อมูล ความรู้ และสื่อมวลชน

การสร้าง การใช้และการพัฒนาองค์ความรู้

การศึกษาองค์ความรู้ว่าด้วยกระบวนการและเทคนิคในการทำงานของนักพัฒนาทั้ง 5 เรื่องนี้ยังไม่ครอบคลุม ความรู้ที่นักพัฒนาควรรู้ โดยเฉพาะเรื่องของการส่งเสริมกระบวนการวางแผน การบริหารจัดการโครงการของชุมชน และการจัดการความขัดแย้งได้

อย่างไรก็ตามองค์ความรู้ในการทำงานพัฒนาเป็นความรู้ที่สร้างขึ้นจากประสบการณ์ในการปฏิบัติงาน การประยุกต์ใช้จึงควรพิจารณาถึงความเหมาะสมของเงื่อนไข สถานการณ์ โดยคำนึงถึงความสอดคล้องกับสถานการณ์ปัญหาการพัฒนา อุดมการณ์ และเป้าหมายของการพัฒนาที่มุ่งให้มนุษย์มีอิสระภาพในการกำหนดวิถีการดำเนินชีวิตของตน และอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ

อนึ่ง ความรู้ควรเป็นเครื่องมือแนวทางที่ต้องมีการพิจารณาทบทวนถึงประโยชน์ ความเหมาะสมและความถูกต้องอยู่ตลอดเวลาเพื่อให้การใช้ความรู้ การทบทวนและการสร้างความรู้ใหม่เป็นกระบวนการต่อเชื่อม และสร้างสรรค์อย่างแท้จริง

บทที่ 1

การศึกษาชุมชน

การศึกษาชุมชน แนวคิดและความหมาย

การศึกษาวิจัยโครงการการสำรวจสถานะความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือการทำงานของนักพัฒนานี้ มีหัวข้อเกี่ยวกับการศึกษาชุมชน ในมิติและประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน และการศึกษาถึงเทคนิค วิธีการศึกษา การวิเคราะห์ชุมชนในลักษณะ ดังต่อไปนี้

- 1.1 แนวคิดและความหมาย
- 1.2 แนวคิดในการศึกษาชุมชน : นัยแห่งการพัฒนา
- 1.3 มิติ/ประเด็นของการศึกษาชุมชน
- 1.4 เทคนิคการศึกษาชุมชน
- 1.5 วิธีการและกระบวนการศึกษาวิเคราะห์ชุมชน
- 1.6 เงื่อนไขและขอบเขตการประยุกต์ใช้

ความหมายของ “ชุมชน” : คำในหลายความหมาย

Community มีความหมายในภาษาไทยว่า “ชุมชน” ซึ่งบางครั้งช่วยให้เข้าใจในเรื่องเกี่ยวกับ “การรวมตัวของคน” เท่านั้น ถ้าพิจารณาคำในภาษาอังกฤษ “com” มีความหมายที่ลึกซึ้ง = together และจะเห็นว่ามีคำที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงอีกหลายคำ เช่น

- Communal	= ของชุมชน, เพื่อชุมชน
- Common	= ร่วมเป็นสมาชิกอยู่ด้วย
- Commune	= ความรู้สึกผูกพันใกล้ชิด

จะเห็นได้ว่าความหมายของชุมชนนั้นไม่จำกัดแน่นอนตายตัว อาจพิจารณาได้หลายแง่มุม อาทิ ปรัชญา กายภาพ สังคมวิทยา จิตวิทยา ในบางครั้งความหมายของชุมชนไม่ได้จำกัดอยู่กับความหมายที่ให้ความสำคัญกับอาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์ หรือบริเวณเล็กๆ ที่เรานึกถึงของหมู่บ้านเท่านั้น บางครั้งความหมายอาจจะมีทั้งรูปธรรมและนามธรรม

“ชุมชน” เป็นคำที่มีการนำไปใช้กันอย่างกว้างขวางและใช้ในลักษณะแตกต่างกันออกไป จึงมีอาจกล่าวได้ว่า “ชุมชน” เป็นคำที่มีความหมายแน่นอนตายตัวเพียงประการเดียว ดังนั้นถ้าเราปฏิเสธ ที่จะยึดติดกับความหมายแคบๆ ของสิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้ว ก็ช่วยให้เกิดทัศนะอันกว้างในการพิจารณาสิ่งต่างๆ ได้หลายแง่มุมมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตามการศึกษาแนวคิดและความหมายของชุมชนในทัศนะของการพัฒนาชุมชน ก็ควรจะศึกษาถึงความหมายที่เป็นรากฐานและเอื้อต่อการปฏิบัติงานร่วมกันสมาชิกของชุมชนต่อไปด้วย

ชุมชน อาจมีความหมายเหมือนคำว่า “สังฆะ” คือ ชุมชน เป็นการรวมกันของบุคคลเพื่อประกอบกิจกรรมในสิ่งที่จะเป็นประโยชน์เพื่อให้มีชีวิตและหมู่คณะที่ดำรงเป็นชุมชนแห่งกัลยาณมิตร เพื่อการจัดการและคุ้มครองชีวิตที่ดีร่วมกัน (พระธรรมปิฎก, 2539, น. 72) อันจะนำไปสู่การพัฒนาหรือความเปลี่ยนแปลงที่ดี

อย่างไรก็ตามคำว่า “ชุมชน” อาจจะสรุปความหมายหรือคำจำกัดความในหลายกรณีและหลายความหมาย ดังนี้

พจนานุกรม Oxford Advanced Learner’s Dictionary of Current English (1994, p. 233) ได้ให้ความหมายของ ชุมชน ว่า “หมายถึงกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่แห่งหนึ่ง มีความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน มีศรัทธา ความเชื่อ เชื้อชาติ การงาน หรือมีความรู้สึกนึกคิด ความสนใจ ที่คล้ายคลึงกัน มีการเกื้อกูลการเป็นอยู่ร่วมกัน ”

Mark S. Homan (1994, p. 82) ให้ความหมายของ ชุมชน ว่า “คนจำนวนหนึ่งที่อาศัยอยู่ในพื้นที่แห่งหนึ่ง มีความเชื่อ ผลประโยชน์ กิจกรรม และมีคุณสมบัติอื่นที่คล้ายคลึงกัน คุณลักษณะเหล่านี้มีลักษณะเด่นเพียงพอที่จะทำให้สมาชิกนั้นตระหนักและเกื้อกูลกัน”

Lofquist. (1983 p. 2 อ้างถึงใน Homan, 1994, p. 80) ให้ความหมายว่า “ชุมชน คือ จิตวิญญาณ หรือความรู้สึก เกิดขึ้นเมื่อคนตั้งแต่ 2 คนขึ้นไปมาทำงานร่วมกัน เพื่อที่จะบรรลุถึงเป้าหมายที่ต้องการร่วมกัน”

Peck (1987, อ้างถึงใน Homan p. 81) ให้ความหมายว่า “ชุมชน คือ ปังเจกชน ซึ่งเรียนรู้ถึงสื่อสัมพันธ์ด้วยความซื่อสัตย์ และเป็นผู้มีความใกล้ชิดสนิทสนมกันอย่างแน่นแฟ้น และมีความสัมพันธ์ร่วมกันอย่างมีนัยสำคัญ ที่จะร่วมสุข ร่วมทุกข์ และเกื้อกูลกัน โดยมองว่า ชุมชนที่คั่นนั้น ไม่ใช่จะเกิดขึ้นได้อย่างง่ายดาย หรือไม่ได้เกิดขึ้นและดำรงอยู่อย่างง่ายๆ เพราะชุมชนนั้นจะต้องมีเป้าหมาย และการที่จะไปสู่เป้าหมายนั้นจะต้องหาหนทางด้วยการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน ด้วยความรักและสันติสุข เพื่อชุมชนนั้น จะสร้างความเป็นชุมชนได้สำเร็จ ความรู้สึกของสมาชิกในชุมชนนั้นรู้สึกอบอุ่นและปลอดภัย”

Baker Brownell (1950, p. 195) ได้ให้ความหมายของชุมชนไว้หลายประการ ซึ่งสรุปได้ว่า “ชุมชน คือ การกระทำที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความร่วมมือ ร่วมใจ ความรู้สึกเป็นเจ้าของ เป็นสังคมที่ตนรู้จักกันอย่างใกล้ชิดและสนิทสนม”

ส่วนนักวิชาการ และนักบริหารงานพัฒนาของไทย ได้ให้ความหมายของ “ชุมชน” ไว้อย่างหลากหลายเช่นเดียวกัน เช่น

ประเวศ วะสี (2540, น. 33) ได้ให้ความหมายของชุมชนว่า “ความเป็นชุมชนอาจหมายถึง การที่คนจำนวนหนึ่งเท่าใดก็ได้ มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีการติดต่อสื่อสารหรือรวมกลุ่มกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ มีการจัดการ เพื่อให้เกิดความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ร่วมกัน”

พระธรรมปิฎก (2539, น. 71-72) ได้ให้ความหมายของชุมชนโดยการเปรียบเทียบกับคำว่า “สังฆะ” ในความหมายของหมู่คณะซึ่งสรุปได้ว่า “สังฆะ คือชุมชนแห่งกัลยาณมิตร คือการที่บุคคลมาอยู่ด้วยกันเริ่มตั้งแต่ผู้นำ (พระศาสดา) เป็นกัลยาณมิตร คือผู้ที่ช่วยเหลือหนุนผู้อื่นในการพัฒนาชีวิตได้ดี ให้เป็นชีวิตที่เจริญอกงาม และผู้ที่มาอยู่ด้วย (พระภิกษุ) ก็มาช่วยกัน เอื้ออาทรต่อกัน ให้แต่ละบุคคลพัฒนาตนให้เข้าถึงชีวิตที่ดีงามขึ้น เมื่อแต่ละบุคคลได้รับประโยชน์จากสังฆะหรือชุมชน แต่ละบุคคลนั้นก็ต้องเป็นประกอบหรือส่วนร่วมที่ดี เพื่อช่วยเอื้อเพื่อเกื้อกูลต่อสังฆะหรือชุมชนด้วยเช่นกัน”

สัญญา สัญญาวิวัฒน์ (2525, น. 6) ให้ความหมายว่า “ชุมชนหมายถึง องค์การทางสังคมอย่างหนึ่งที่มีอาณาเขตครอบคลุมท้องถิ่นหนึ่ง และปวงสมาชิกสามารถบรรลุถึงความต้องการพื้นฐานส่วนใหญ่ได้และสามารถแก้ไขปัญหาล้วนๆ ในชุมชนของตนเองได้”

กาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 14) กล่าวถึงชุมชนว่า “ชุมชน หมายถึง กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในอาณาเขตบริเวณเดียวกัน มีความสัมพันธ์ใกล้ชิด มีฐานะและอาชีพที่คล้ายคลึงกัน มีลักษณะของการใช้ชีวิตร่วมกัน มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ตั้งแต่ระดับครอบครัวไปสู่ระดับเครือญาติ จนถึงระดับหมู่บ้านและระดับเกินหมู่บ้าน และผู้ที่อาศัยอยู่ในชุมชน มีความรู้สึกว่าเป็นคนชุมชนเดียวกัน นอกจากนี้ ยังมีการดำรงรักษาคุณค่า และมรดกทางวัฒนธรรมและศาสนา ถ่ายทอดไปยังลูกหลานอีกด้วย”

ชยันต์ วรรธนะภูติ (2536, น. 37) กล่าวถึงชุมชนในความหมายว่า “หมายถึงการอยู่รวมกันของกลุ่มคนจำนวนหนึ่งในพื้นที่แห่งหนึ่งเพื่ออาศัยทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณนั้นในการดำรงชีวิต โดยเหตุที่มีคนกลุ่มดังกล่าวอาศัยอยู่ร่วมกัน ใช้ทรัพยากรเพื่อการผลิต จึงมีการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันขึ้น มีองค์กร หรือสถาบันของชุมชนและกฎเกณฑ์ต่างๆ ทั้งนี้ชุมชนหมายถึงสังคมขนาดเล็กในชนบทที่ยังไม่พัฒนาหรือสังคมหมู่บ้านที่สมาชิกของสังคมยังมี

ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และยังสามารถรักษาแบบแผนการดำรงชีวิตบางส่วนได้” และได้ตีความหมายของคำว่า "ชุมชน" ในระดับเดียวกับคำว่า "สังคมหมู่บ้าน" ซึ่งเป็นการช่วยให้เข้าใจในความหมายของคำว่า ชุมชน ในลักษณะที่จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิเคราะห์ชุมชน ทั้งนี้ เพราะคำว่า "หมู่บ้าน" สื่อความหมายให้เข้าใจถึงการกระจุกตัวของบ้านหลายๆ บ้าน หรือหลายครัวเรือนในพื้นที่แห่งหนึ่งหรือในระบบนิเวศน์แห่งหนึ่ง และเป็นหน่วยสังคมขนาดเล็กที่สุด ที่สมาชิกของสังคมพัฒนาขึ้นตามธรรมชาติ และต่อมาภายหลังทางราชการอาจกำหนดให้เป็น "หมู่บ้าน" ในความหมายของทางราชการ

จิตติ มงคลชัยอรัญญา (2540, น. 3) กล่าวถึงชุมชนโดยสรุปว่า "ประกอบไปด้วยระบบความสัมพันธ์ของคน ความเชื่อ ศาสนา ประเพณีวัฒนธรรม ระบบเศรษฐกิจ อาชีพ ระบบการเมือง ระบบการปกครอง โครงสร้างอำนาจ รวมถึงระบบนิเวศวิทยา สิ่งแวดล้อม และเทคโนโลยีด้านต่างๆ ซึ่งระบบเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันและระหว่างกัน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่ามีความเชื่อมโยงกันชนิดที่ไม่สามารถแยกจากกันได้"

จากนิยามและความหมายที่นักวิชาการได้กล่าวไว้ จะเห็นได้ว่า “ชุมชน” มีความหมายที่หลากหลาย และถ้ามองโดยรวมจะเห็นว่า มีนัยหรือความหมายที่ใกล้เคียงกัน ซึ่งในส่วนนี้จะนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับชุมชน 4 แนวคิด คือ

1. แนวคิดทางสังคมวิทยา (Sociological Perspective)
2. แนวคิดทางมนุษยนิยม (Humanistic Perspective)
3. แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนประชาสังคม (Civil Society)
4. แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนในรูปแบบใหม่ (Virtual Community)

โดยที่การนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับชุมชนในแบบต่างๆ นี้มิได้มีเจตนาจะแสดงถึงแนวคิดที่แตกต่างในลักษณะตรงกันข้าม แต่เป็นการแสดงถึงจุดเน้นหนักหรือจุดที่แต่ละแนวคิดให้ความสำคัญ และขอบข่ายความหมาย

แนวคิดทางสังคมวิทยา

ชุมชน หมายถึง หน่วยทางสังคมและทางกายภาพ อันได้แก่ละแวกบ้าน หมู่บ้าน เมืองมหานคร George Hillery (Poplin, 1979 p. 8) ได้พยายามหาความหมายร่วมจากคำจำกัดความของชุมชนที่มีผู้ให้ความหมายไว้มากมาย โดยสรุปหาลักษณะร่วมในความหมายต่างๆ ได้ว่าชุมชนประกอบไปด้วย

1. อาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์ (Geographical area – territorial)

2. ปฏิสัมพันธ์ทางสังคม (Social Interaction - Sociological)

3. มีความผูกพัน (Common ties – psycho cultural)

อย่างไรก็ตามมีผู้ได้แย้งวิธีการสรุปหาคำจำกัดความในแบบของ Hillery ว่าจริงๆ แล้วไม่อาจหาคำจำกัดความตายตัวมาอธิบายลักษณะของชุมชนทุกชุมชน เพราะแต่ละชุมชนจะมีความแตกต่างกันออกไป หากพยายามจะหาลักษณะร่วมแล้ว ชาติพันธุ์ของชุมชนบางชุมชนจะขาดหายไปจากคำจำกัดความอันเป็นคำกลางๆ นั้น (Plant, 1974 p. 10-15)

ในขณะที่ Poplin (1979, p 9-18) ได้กล่าวถึงชุมชนใน 3 สถานะ คือ

1. ชุมชนในฐานะหน่วยทางภูมิศาสตร์ (Community as a territorial unit)
2. ชุมชนในฐานะหน่วยขององค์กรทางสังคม (Community as a unit of Social Organization)
3. ชุมชนในฐานะหน่วยทางจิตวิทยาวัฒนธรรม (Community as a Psycho cultural unit)

และได้นิยามแนวคิดและขอบเขตของชุมชนว่า ต้องประกอบลักษณะ 5 ประการ คือ

1. กลุ่มคนที่มาอยู่รวมกันในพื้นที่ หรือบริเวณหนึ่ง (Geo-graphic area)
2. สมาชิกมีการติดต่อระหว่างกันทางสังคม (Social Interaction)
3. สมาชิกมีความสัมพันธ์ต่อกันทางสังคม (Social Relationship)
4. มีความผูกพันทางด้านจิตใจต่อระบบนิเวศ (Psycho-Ecological Relationship)
5. มีกิจกรรมส่วนรวม เพื่อใช้ประโยชน์ (Central activities for unilization)

แนวคิดของ Hillery และ Poplin ได้เป็นแนวคิดในการวิเคราะห์ชุมชนของนักสังคมวิทยา ในรุ่นต่อมา และที่นี้จะนำเสนอเกี่ยวกับการมองชุมชนในฐานะทั้ง 3 ประการ คือ

1. ชุมชนในฐานะหน่วยทางภูมิศาสตร์ (Community as a territorial unit)

การพิจารณาชุมชนในมิตินี้มีความสำคัญ คือ ทำให้ชุมชนมีลักษณะเป็นรูปธรรม มีหลักแหล่งที่ตั้งแน่นอน และสมาชิกสามารถระบุที่อยู่ของตนได้

1.1 อาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์มีอิทธิพลต่อชุมชน จะเห็นได้ว่าในหลายกรณีสภาพทางภูมิศาสตร์จะเป็นตัวกำหนดสถานที่ตั้งและศักยภาพในการเจริญเติบโตของชุมชน กล่าวคือ ชุมชนมักจะเกิดขึ้นในบริเวณที่มีทรัพยากรธรรมชาติสมบูรณ์ หรือที่ซึ่งมีการคมนาคมสะดวก เหมาะแก่การตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร

1.2 ชุมชนมีอิทธิพลต่ออาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์ แม้ว่าตัวแปรเกี่ยวกับอาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์จะมีอิทธิพลต่อสถานที่ตั้ง และพลวัตการเจริญเติบโตของชุมชน (Growth

dynamics of Community) แต่การปรับตัวของคนต่ออาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์ของชุมชนก็ขึ้นอยู่กับ วัฒนธรรม และ Know-how ด้วย

ดังนั้นมนุษย์เองมีส่วนในการกระทำต่อภาวะแวดล้อมของตนไม่ว่าจะโดยทางบวกหรือทางลบ เช่น

1) การปรับให้สิ่งแวดล้อมทางกายภาพให้สอดคล้องกับความต้องการและความจำเป็นของมนุษย์ เช่น การทำนาแบบขั้นบันได การสร้างเหมืองฝายชลประทาน ปรับปรุงแก้ไข สร้างที่อยู่อาศัยให้สอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์

2) ทำลายสิ่งแวดล้อม เช่น การตัดไม้ทำลายป่า

การศึกษาชุมชนตามแนวคิดทางสังคมวิทยาถือว่าตัวแปรทางด้านภูมิศาสตร์ จะเป็นสิ่งที่ละเลยเสียมิได้ แนวคิดนี้จัดว่ามีอิทธิพลต่อทฤษฎีนิเวศวิทยาของมนุษย์

2. ชุมชนในฐานะหน่วยทางสังคม (Community as a social system unit)

การวิเคราะห์แบบ social system approach จะให้ภาพของลำดับชั้น (hierarchy) เริ่มจากระดับล่างที่ประกอบด้วยกลุ่มบุคคล 2 คนขึ้นไปจนถึงระดับชาติ หรือระดับโลก

ชุมชนเป็นระบบย่อยอันแรกที่มีศักยภาพในการจัดให้มีสิ่งต่างๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของคนทั้งทางกายภาพ จิตใจ และสังคม ซึ่งในระบบครอบครัว กลุ่มเครือญาติ ก็เล็กเกินไป ไม่มีสถาบันทางสังคมที่สมบูรณ์เพื่อตอบสนองความต้องการของมนุษย์ ส่วนระบบที่ใหญ่กว่านี้ เช่น กลไกของรัฐก็ใหญ่โตและซับซ้อนเกินไป จนเข้าไม่ถึงอารมณ์ความรู้สึกของคนจึงไม่สามารถตอบสนองความต้องการทั้งทางกาย ทั้งทางใจได้

บางทัศนะวิเคราะห์ชุมชนที่เป็นระบบทางสังคมว่า เป็นเครือข่ายการปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ (Network of interaction) ซึ่งประกอบด้วยสถานภาพ บทบาท กลุ่มคนและสถาบัน ชุมชนจึงมีความสัมพันธ์กันเหมือนลูกโซ่ ที่ระบบย่อยระบบหนึ่งจะได้รับปัจจัยนำเข้าที่ต้องการจากระบบย่อยอื่นๆ และในทางกลับกันก็จะให้ผลผลิตของตนแก่ระบบย่อยอื่นๆ ปัจจัยนำเข้าและผลผลิตที่รับและให้แกกันนี้ระหว่างชุมชนหรือระบบย่อยนี้อาจจะเป็นในรูปของการเงิน แรงงาน ความกดดันทางสังคม ทรัพยากรต่างๆ ฯลฯ

แนวความคิดนี้ นักวิชาการไทยได้เสนอรูปแบบของชุมชนที่คล้ายคลึงกัน เช่น แนวคิดของ ทิตยา สุวรรณะชญ (2527, น. 27-28) กล่าวว่า โดยทั่วไปชุมชนจะต้องมีลักษณะสำคัญ 3 ประการคือ

1. ชุมชนในฐานะเป็นอาณาบริเวณ การพิจารณาชุมชนในข้อนี้มีไว้เฉพาะเป็นบริเวณที่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของกลุ่มคนเท่านั้น ยังต้องพิจารณาถึงมิติต่างๆ เช่น ในฐานะที่อยู่อาศัย ในฐานะของการใช้พื้นที่ และในฐานะที่เป็นบริเวณของชุมชน

2. ชุมชนในฐานะที่เป็นที่รวมประชากร โดยจะเน้นที่ลักษณะของประชากรที่อยู่ในบริเวณชุมชน ในด้านที่สำคัญ คือ การเปลี่ยนแปลงประชากรในช่วงระยะเวลาหนึ่ง โครงสร้างประชากร เช่น ลัคนส่วนเพศชายเพศหญิง อายุประชากร อาชีพและการศึกษา สุนลักษณะ เป็นต้น

3. ชุมชนในฐานะที่เป็นระบบความสัมพันธ์ของสมาชิกที่อยู่ในชุมชน และความสัมพันธ์กับชุมชน โดยพิจารณาถึง ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนจะประกอบด้วยความสัมพันธ์ย่อย เช่น ความสัมพันธ์ของครอบครัว เครือญาติ มิตรสหาย ระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ ระบบความสัมพันธ์ของวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นต้น

ส่วน ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2524, น. 7) ได้เสนอเป็นรูปแบบขององค์ประกอบของชุมชนที่มีความสัมพันธ์ในระบบต่างๆ เป็น 5 ประการ คือ

1. คน
2. ความสนใจของคนที่มีเรื่องเดียวกัน
3. อาณาบริเวณ
4. การปฏิบัติต่อกัน
5. ความสัมพันธ์ของสมาชิก

สนธยา พลศรี (2533, น. 19) ได้กล่าวถึงชุมชนในฐานะหน่วยทางสังคมโดยการแบ่งชุมชนออกเป็นลักษณะต่างๆ ได้แก่

1. การแบ่งตามจำนวนพลเมือง เช่น หมู่บ้าน เมือง นคร เป็นต้น
2. การแบ่งตามพื้นฐานทางเศรษฐกิจ เช่น ชุมชนอุตสาหกรรม ชุมชนการปกครอง เป็นต้น
3. การแบ่งตามความสัมพันธ์กับหน่วยงานรัฐ เช่น ศูนย์ผู้อพยพ เป็นต้น
4. การแบ่งตามลักษณะพิเศษของประชากร เช่น ไล่นาทาวน์ เป็นต้น
5. การแบ่งตามลักษณะทางด้านนิเวศวิทยา เช่น ย่านการค้า เหมืองแร่ เป็นต้น
6. การแบ่งตามลักษณะกิจกรรมทางสังคม เช่น ศูนย์การขนส่ง เป็นต้น
7. การแบ่งตามหน่วยการปกครอง เช่น หมู่บ้าน ตำบล อำเภอ เป็นต้น
8. การแบ่งตามลักษณะความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม เช่น ชุมชนชนบท ชุมชนเมือง

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข (2536, น. 10-13) กล่าวไว้ใน "สังคมวิทยา หลักการศึกษา วิเคราะห์ และปฏิบัติงานชุมชน" ว่า สามารถแบ่งชุมชนออกเป็น 3 ลักษณะ คือ

1. ลักษณะของชุมชนแบ่งตามการบริหารการปกครอง ซึ่งแบ่งโดยการพิจารณาจากลักษณะการปกครองของไทย ได้แก่ ชุมชนหมู่บ้าน ชุมชนเขตสุขาภิบาล ชุมชนเขตเทศบาลตำบล เทศบาลเมือง เทศบาลนคร และกรุงเทพมหานคร เป็นต้น
2. ลักษณะของชุมชนแบ่งตามกิจกรรมทางสังคม ได้แก่ ชุมชนเกษตรกรรม ชุมชนศูนย์การค้า ศูนย์กลางขนส่ง เขตอุตสาหกรรม ชุมชนศูนย์กลางของการบริการ
3. ลักษณะของชุมชนแบ่งตามความสัมพันธ์ของบุคคลในสังคม เป็นการแบ่งชุมชนในแง่ของความสัมพันธ์ทางสังคม ได้แก่ ชุมชนชนบท ชุมชนเมือง

นอกจากการศึกษาชุมชนในลักษณะดังกล่าว ในขณะเดียวกันก็สามารถพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ได้ทั้งแนวนอน (Horizontal) และแนวตั้ง (Vertical) ในแนวนอนนั้นรวมถึงความสัมพันธ์ ระหว่างปัจเจกบุคคล หรือระหว่างกลุ่มในระดับท้องถิ่น ส่วนในแนวตั้งหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลกับกลุ่มผลประโยชน์ หรือกับกลุ่มผลประโยชน์ในระดับต่างๆ ที่สูงขึ้นไปจนถึงองค์กรในระดับชาติ หรือระหว่างชาติ/ประเทศ

นอกจากนี้ ยังมีวิธีการอื่นอีก ในการวิเคราะห์ถึงเครือข่ายปฏิสัมพันธ์ระหว่างชุมชน ว่าปฏิสัมพันธ์ของบุคคลและกลุ่มมีกระบวนการทางสังคมที่ประกอบด้วยความร่วมมือ การแข่งขัน และความขัดแย้ง ซึ่งมีวิธีการวิเคราะห์เหล่านี้ให้คุณค่าที่มีนัยสำคัญในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับชีวิตของ ชุมชนเป็นอย่างยิ่ง

3. ชุมชนในฐานะหน่วยทางจิตวิทยาวัฒนธรรม (Community as a psycho cultural unit)

ในมิตินี้เน้นที่ว่าชุมชนจะต้องมีความผูกพันในระหว่างสมาชิกด้วยกัน ความผูกพันนี้จะตีความว่า เป็นทั้งทางด้านจิตวิทยาและวัฒนธรรม

ในทางจิตวิทยานั้น คนจะมีความมั่นคงเพราะสามารถจะระบุได้ว่าตนเป็นสมาชิกของกลุ่ม หมู่ หรือทำใด มีความรู้สึกว่ามีสังกัด

อย่างไรก็ตามการวิเคราะห์ในมิตินี้ ในแนวคิดทางสังคมวิทยาก็ถือว่า เป็นเพียงมิติหนึ่งของความเป็นจริงที่ซับซ้อนอยู่ในความหมายของชุมชน มิได้เป็นการวิเคราะห์ที่ลึกซึ้ง เช่นงานของ Nisbet หรือ Brownell ซึ่งจะได้นำกล่าวต่อไป

แนวคิดทางมนุษยนิยม

แนวคิดของชุมชนใน Humanistic perspective นี้บางคนเรียกว่า เป็นแนวคิดของกลุ่ม Utopia นักสังคมวิทยาที่มีอิทธิพลสำคัญต่อแนวคิดนี้ 2 คน คือ Robert Nisbet และ Baker Brownell ซึ่งมีความคิดว่าชุมชนต้องก่อเกิดมิตรภาพ ความเอื้ออาทร ความมั่นคงและความผูกพัน

Nisbet เห็นว่าสังคมสมัยใหม่ทำให้เกิดการสูญเสียความรู้สึกผูกพันของชุมชน (sense of community) ให้ข้อเขียนของ Nisbet เรื่อง The Quest for community นั้นเกิดจากเงื่อนไขของสังคมสมัยใหม่ ที่ไม่สามารถตอบสนองให้ปัจเจกบุคคลเกิดความมั่นคง เขาได้แสดงความเห็นว่าในลักษณะรัฐการเมืองสมัยใหม่ รัฐไม่สามารถสนองตอบสนองความมั่นคงของคนได้ ไม่มีองค์กรขนาดใหญ่ใดที่สามารถตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจของคนได้ เพราะโดยธรรมชาติแล้วองค์กรเหล่านี้มีขนาดใหญ่ ซับซ้อน เป็นทางการเกินไป รัฐอาจจะก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวในนามของรัฐ เช่น สงคราม แต่ในการตอบสนองอย่างปกติธรรมดาต่อความต้องการของคนในเชิงการยอมรับมิตรภาพ ความมั่นคง ความเป็นสมาชิก รัฐจะทำในสิ่งเหล่านี้ไม่ได้

ทางเลือกที่นักคิดในแนวนีเสนอก็คือ การเรียกร้องให้ชุมชนมีขนาดเล็ก แต่มีโครงสร้างที่แน่นเหนียว เพราะในชุมชนขนาดเล็กเท่านั้นจะช่วยฟื้นฟูสภาพความสัมพันธ์ทางสังคมให้ดีขึ้น เพราะจะรับผิดชอบต่อหน่วยที่เล็กที่สุด และกล่าวถึงชุมชนขนาดเล็กที่เน้นการกระทำที่เต็มไปด้วยความร่วมมือ ร่วมใจ ความรู้สึกเป็นเจ้าของ เป็นสังคมที่ตนรู้จักกันอย่างใกล้ชิดและสนิทสนม

แนวคิดทั้งสองคนนี้ สะท้อนให้เห็นถึงการเรียกร้องต่อการเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยใหม่ การขยายตัวของเมือง ประชากร ฯลฯ ที่ก่อให้เกิดสภาวะความแปลกแยก ความวิตกกังวล ความโดดเดี่ยว ไม่สนใจใยดีหรือรู้สึกรับผิดชอบต่อเรื่องราวที่เกิดขึ้นกับบุคคลอื่นๆ ที่อยู่รอบข้าง ไม่รู้สึกว่าตนเองมีส่วนร่วมในความรับผิดชอบ ตัดสินใจหรือรับผลประโยชน์นั้นๆ

ส่วน Hirsch (1993, อ้างใน อริยา เสวตามร์, 2542, น. 191) กล่าวถึงการสร้างชุมชน ว่าเป็นการแสดงออกถึงอำนาจและเป็นวาทกรรมของคนกลุ่มต่างๆ ทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน ภายใต้เงื่อนไขทางสังคมและประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น ความหมายเกี่ยวกับชุมชนจึงมีทั้งความหมายที่หลากหลายและความหมายที่ขัดแย้ง มิได้มีเพียงความหมายเดียวหรือความหมายที่เป็นกลาง และไม่ได้ยึดติดกับพื้นที่ นัยของการนิยามหมู่บ้านให้ติดกับพื้นที่เกิดขึ้นจากการที่รัฐพยายามรวมศูนย์อำนาจด้วยการทำให้พื้นที่แตกออกเป็นหน่วยเล็กๆ เพื่อง่ายต่อการปกครอง สะท้อนให้เห็นกระบวนการที่หมู่บ้านถูกผนวกเข้าสู่ระบบทุนและตลาด

โดยสรุป แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนทางมนุษยนิยมนี้มีลักษณะที่น่าสนใจคือ

1. ไม่ได้ให้ความสนใจหรือความสำคัญกับอาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์หรือพื้นที่
2. เน้นความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์
3. เป็นลักษณะความรู้สึกร่วมกันของความเป็นชุมชน หรือแบบแผนในอุดมคติ กล่าวคือ นำเสนอลักษณะชุมชนที่ควรจะเป็นชุมชนที่ดี หรือชุมชนในอุดมคตินั่นเอง

แม้ว่าจะมีทัศนะอันหลากหลายเกี่ยวกับชุมชน ก็ยังสามารถสรุปหาจุดร่วมได้ 2 ประการ คือ

1. เป็นการกล่าวถึงวิวัฒนาการของการสมาคมของมนุษย์ (Human Association)
2. มีการยอมรับอย่างกว้างขวางว่า การเปลี่ยนแปลงในลักษณะของความเกาะเกี่ยวในสังคมมนุษย์เกิดจากการเกิดจากเปลี่ยนแปลงทางอุตสาหกรรม เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และเทคโนโลยี ลักษณะหนึ่งของ Human Association จะหายไป และจะมีลักษณะใหม่มาแทนที่

ชุมชน - ประชาสังคม (Civil Society)

แนวคิด เกี่ยวกับชุมชน-ประชาสังคมเกิดขึ้นจากการวิพากษ์ระบบของ “ภาครัฐ” และ “ภาครัฐกิจเอกชน” ที่มีบทบาทชี้นำ หรือครอบงำความคิดทิศทางการพัฒนาของสังคม โดยที่ผู้คนส่วนใหญ่ ในสังคมมีส่วนร่วมในการตัดสินใจเกี่ยวกับนโยบาย ทิศทางการพัฒนา และการจัดกิจกรรมสาธารณะค่อนข้างน้อย รวมทั้งการมองเห็นข้ออ่อนของประชาธิปไตยแบบตัวแทน หรือพรรคพวกและกลุ่มผลประโยชน์ จึงเกิดการเรียกร้องและหรือต้องการอุดช่องว่าง ด้วยการส่งเสริมการมีส่วนร่วมและการเสริมพลังอำนาจให้กับ “ภาคประชาชน” ในการที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจในนโยบาย ทิศทางการพัฒนา หรือกิจกรรมสาธารณะดังกล่าว

นอกจากนี้ ได้มีแนวคิดที่ถือว่าชุมชน-ประชาสังคม เป็นกลุ่ม องค์การ ชมรม สมาคม ฯลฯ ที่เป็นโครงสร้างซึ่งอยู่กึ่งกลางระหว่างปัจเจกบุคคลและรัฐ หรือที่เรียกว่า “Mediating Structure” (อ้างถึงใน, อเนก เหล่าธรรมทัศน์, 2542, น. 15)

แนวคิดดังกล่าว ปฏิเสธรัฐขนาดใหญ่ซึ่งมีบทบาท อำนาจหน้าที่มากมาย และทำการแทนสังคมในแทบทุกเรื่อง และก็ไม่ชอบในลัทธิปัจเจกชนจนสุดขั้ว ที่ไม่สนใจห่วงใยสังคม โดยอยากให้ปัจเจกชนรวมกันเป็นกลุ่มก้อน ที่มุ่งจะทำอะไรที่ใหญ่กว่า กว้างขวางขึ้นไป และเน้นการรวมตัวของคนใกล้ชิด สัมพันธ์ใกล้ชิด มีลักษณะส่วนบุคคลค่อนข้างสูง เช่น ครอบครัว วัด บ้าน โรงเรียน เป็นต้น ซึ่งต่อมา เบอร์เกอร์ และนิวเฮาส์ กล่าวถึงชุมชน หรือละแวกเพื่อนบ้านเป็น

สิ่งสำคัญสำหรับคนทั้งจนและร่ำรวย และที่สำคัญสำหรับคนทุกเชื้อชาติ ภาษา และวัฒนธรรม และชุมชนนั้นต้องมีความหลากหลายไม่จำเป็นต้องสนิทกันเสมอไปเพราะอาจทำให้สูญเสียเสรีภาพ ความเป็นส่วนตัวไป

ในขณะที่แนวคิดของนักวิชาการไทย เช่น ศาสตราจารย์ นายแพทย์ประเวศ วะสี ได้เสนอแนวคิดของชุมชน-ประชาสังคมว่า สังคมไทยภาคส่วนหลักของสังคมที่มีความเข้มแข็งและมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างมากคือภาครัฐกับภาคเอกชน ซึ่งปรากฏการณ์นี้ทำให้สังคมขาดดุลยภาพและเกิดความล้าหลังในการพัฒนาของฝ่ายประชาชน หรือภาคสังคม ดังนั้นจึงเสนอถึงการเกื้อหนุนให้ภาคประชาชนหรือสังคมมีความเข้มแข็งและเกิดดุลยภาพทางสังคมขึ้น ที่เรียกว่า “สังคมานุภาพ”

ธีรยุทธ บุญมี และ อนnek เหล่าธรรมทัศน์ มองว่า การแก้ไขปัญหาคือพื้นฐานสังคมควรให้ความสำคัญกับพลังที่สามหรือพลังของสังคม ถ้าสังคมโดยรวมเข้มแข็ง นักธุรกิจ นักวิชาชีพ นักศึกษา ชาวบ้าน ร่วมแรงร่วมใจกัน ปัญหาต่างๆ ที่เป็นพื้นฐานก็จะสามารถเปลี่ยนแปลงได้ ทั้งนี้ สังคมเข้มแข็งจะมีลักษณะของการกระจายพลังทางสังคมของคนที่มาหลากหลายอาชีพ และทุกภูมิภาคของประเทศ

ชูชัย ศุภวงศ์ ให้ความหมายประชาสังคมที่กลมกลืนกับบริบทสังคมไทยว่า “การที่ผู้คนในสังคมเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพปัญหาในสังคมที่สลับซับซ้อนยากแก่การแก้ไข มีวัตถุประสงค์ร่วมกันซึ่งนำไปสู่การก่อจิตสำนึกร่วมกัน มารวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือองค์กร (Civil group) ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชน หรือภาคสังคม (ประชาชน) ในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกัน เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาหรือกระทำการบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ ทั้งนี้ด้วยความรัก ความสมานฉันท์ ความเอื้ออาทรต่อกันภายใต้ระบบการจัดการโดยมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย” (อ้างถึงใน, อนุชาติ พวงสาดี และ วีรบุรณ วิจารณ์ วิสารทสกุล, 2541, น. 4-7)

ความเป็นชุมชนและประชาคม อนุชาติ พวงสาดี และ วีรบุรณ วิจารณ์ วิสารทสกุล (2541, น. 9) ได้สรุปถึงความเป็นชุมชนและประชาคมภายใต้กระแสการสร้างชุมชนขึ้นใหม่ จะพบว่า “ชุมชน” ในประชาสังคมนี้ หมายถึง ชุมชนแห่งสำนึก (Conscious Community) ที่สมาชิกต่างเป็นส่วนหนึ่งของระบบโดยรวมที่มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น อาจจะด้วยพื้นฐานของระบบคุณค่าเก่า หรือ เป้าประสงค์ใหม่ของการเข้ามาทำงานร่วมกัน ดังนั้น คำว่า ประชาคม หรือ ชุมชน จึงอาจมีขนาดและลักษณะที่แตกต่างกันไป ความเป็นชุมชนจึงมีลักษณะเป็นพลวัตที่บุคคลและกลุ่มคนต่างมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมที่สนใจร่วมกัน มีความสัมพันธ์และตัดสินใจร่วมกัน โดยมีพันธะเชื่อมโยงระบบใหญ่บนพื้นฐานแห่งความเป็นอยู่ที่ดีร่วมกัน

“ความเป็นชุมชน” หรือ “ความเป็นประชาคม” จึงเป็นรากฐานที่สำคัญของสังคมเพราะจะเป็นกลุ่มคนที่มีความผูกพันเอื้ออาทรต่อกัน เป็นแหล่งพื้นฐานที่สุดที่จะเกิดการรักหวงแหน ความเอื้ออาทรของคนในสังคม

นอกจากนี้ อนุชาติ พวงสาดี และ วิบุรณ วิจารณ์ วิสารทสกุล (2541, น. 11-18) ได้เสนอนัยยะของคำจำกัดความและการตีความของคำว่า “ประชาสังคม” อันเป็นแนวทางในการเรียนรู้ถึงความ เป็นชุมชนว่ามีลักษณะ ดังนี้

1. มีความหลากหลาย เช่น มีความหลายของการรวมตัว พื้นที่ รูปแบบของกิจกรรม ประเด็นความสนใจ/ปัญหา และกลุ่มคนที่มาร่วมตัวกัน
2. มีความเป็นชุมชน ที่อาจมีอาณาบริเวณหรือบริบทขนาดใหญ่ที่เชื่อมโยงติดต่อกันในทางใดทางหนึ่งหรือความเป็นชุมชนขนาดเล็ก ที่รวมตัวด้วยความรัก ความผูกพัน ความเอื้ออาทร ความสนใจ และหรือผลประโยชน์ร่วมกัน
3. บนสำนึกสาธารณะ ด้วยจิตสำนึกของความเป็นพลเมือง (Public Consciousness) ของสังคมแห่งการเรียนรู้ (Learning Society)
4. มีกิจกรรมและความต่อเนื่อง บนพื้นฐานของกระบวนการกลุ่ม และด้วยพื้นฐานแห่งการเรียนรู้จากการปฏิบัติร่วมกัน (Interactive Learning Through Action) ที่มีความต่อเนื่องและยั่งยืน
5. มีเครือข่ายและการติดต่อสื่อสาร ด้วยการแลกเปลี่ยนเรียนรู้สื่อสารและเครือข่าย เพื่อกลุ่มประชาสังคมจะมีความยั่งยืน (Communication and Network)

ส่วนองค์ประกอบอันเป็นข้อแสดงถึงความเคลื่อนไหวของกลุ่มชุมชน-ประชาคมนั้น มีองค์ประกอบ ได้แก่ การมีวิสัยทัศน์ร่วมกัน การมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวาง ความเป็นธรรมชาติที่ไม่ใช่การจัดตั้ง มีความรัก ความเอื้ออาทร มีองค์ความรู้และความสามารถในการแสวงหาความรู้ มีการเรียนรู้และการปฏิบัติกิจกรรมร่วมกัน มีการติดต่อสื่อสารอย่างต่อเนื่อง เครือข่ายและความร่วมมือ และมีระบบการจัดการที่มีประสิทธิภาพ

ชุมชน-ประชาสังคมนี้เป็นการศึกษาชุมชนในลักษณะของความเคลื่อนไหว และเป็นกระบวนการกลุ่มที่มีการประสานกลุ่มคนตั้งแต่กลุ่มที่มีขนาดเล็กจนถึงกลุ่มใหญ่ในระดับประเทศ เพื่อดำเนินงานหรือมีกิจกรรมร่วมกันในการผลักดันในเชิงนโยบายที่จะร่วมกันพัฒนาชุมชนหรือประชาคมให้เกิดมีการเข้มแข็ง โดยมีความเอื้ออาทรต่อกันและการเรียนรู้ร่วมกัน

แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนในรูปแบบใหม่

แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนในรูปแบบใหม่ เกิดขึ้นพร้อมกับการพัฒนาเทคโนโลยี และปัญหาของสังคมสมัยใหม่ที่ทวีความซับซ้อนและรุนแรงขึ้น การพิจารณาปัญหาและแนวทางแก้ไขปัญหาไม่อาจจำกัดอยู่ในปริมาตรของชุมชนที่มีอาณาเขตภูมิศาสตร์เล็กๆ ได้เพียงลำพัง เพราะบางปัญหาที่เกิดจากอิทธิพลภายนอก ซึ่งบางครั้งการแก้ไขต้องการ การรวมกำลัง ความร่วมมือ และทรัพยากรจากภายนอกชุมชน

คุณลักษณะที่สำคัญของชุมชนในรูปแบบใหม่คือ (Schuler 1996, p.9)

1. จิตสำนึกรวม (Consciousness)
2. หลักการ (Principle)
3. จุดมุ่งหมาย (Purpose)

ดังนั้น ชุมชนในรูปแบบใหม่ จึงอาจมีลักษณะเป็น “ชุมชนทางอากาศ” หรือผู้สนใจจะมีส่วนร่วมในรายการวิทยุ ชุมชนเครือข่ายบน Internet ฯลฯ อาจกล่าวได้ว่าเป็นชุมชนที่ไม่จำเป็นต้องมีพื้นที่ทางกายภาพ ไม่จำเป็นต้องว่าสมาชิกต้องพบปะหน้าตากันโดยตรง แต่เป็นชุมชนที่อาศัยเทคโนโลยีการสื่อสาร และเทคโนโลยีสารสนเทศ เป็นเครื่องสานความสัมพันธ์ และจิตสำนึกรวมของสมาชิก

Schuler ได้กล่าวว่า ชุมชน คือ สายใย (web) ของความสัมพันธ์ทางสังคม มีความเป็นเอกภาพ มีพลังความยึดโยง (cohesive) การสนับสนุนเกื้อกูลกันและกัน ทำนองเดียวกันเทคโนโลยีก็คือ สายใย (web) ที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ และการสื่อสารของผู้คนต่างๆ เทคโนโลยีคอมพิวเตอร์ และการสื่อสารผ่านวิทยุ โทรศัพท์ โทรศัพท์ มีบทบาทในการสร้างชุมชนในรูปแบบใหม่ โดยสมาชิกไม่จำกัดเชื้อชาติ เผ่าพันธุ์ เพศ วัย ศาสนา และฐานะทางเศรษฐกิจ เป็นต้น

ชุมชนในรูปแบบใหม่อาจเรียกได้ว่าเป็น “ชุมชนเสมือนจริง” (Virtual Community) เป็นชุมชนที่กลุ่มคนอาจจะได้พบกันโดยตรงหรือไม่ก็ตาม แต่มีโอกาสสื่อสารกันด้วยถ้อยคำภาษา และความคิดผ่านเครือข่ายคอมพิวเตอร์ ชุมชนแบบนี้มีข้อดีกว่าชุมชนแบบอื่นตรงที่ว่า ไม่มีอคติเกี่ยวกับเพศ อายุ เชื้อชาติ สีผิว เผ่าพันธุ์ รูปร่างหน้าตา เสียงพูด อากัปกิริยา ของสมาชิกชุมชนเสมือนจริงเป็น เครื่องมือที่เชื่อมโยงผู้ที่มีความสนใจร่วมกันเข้าด้วยกัน ในชุมชนแบบเดิมเราจะได้รู้จักผู้คนต่อเมื่อได้พบปะหน้าคำตา และต้องคบหาสมาคมกับผู้คนจำนวนไม่น้อยกว่าที่จะพบผู้ที่มีความสนใจในเรื่องบางเรื่องเหมือนกับเรา แต่ในชุมชนประเภทนี้เราสามารถเข้าถึงแหล่งที่เราสนใจได้อย่างทันที นอกจากนี้ยังมีข้อดี คือ ช่วยคัดสรรกลั่นกรองข้อมูลที่เป็นและทันสมัย โดยไม่ต้องเก็บรวบรวมไว้มากมายเช่นแต่ก่อน (Rheingold, 1998, pp. 116-121)

อย่างไรก็ดี มีข้อทักท้วงว่าชุมชนในรูปแบบใหม่นี้ ไม่น่าจะถือว่าเป็นลักษณะเป็น “ชุมชน” เนื่องจากผู้ที่เกี่ยวข้องไม่มีพันธะผูกพันใดๆ กับชุมชน มีอิสระที่จะเลือกเข้าร่วมเมื่อใดก็ได้ หรือถอยออกไปเมื่อใดก็ได้ อีกทั้งข้อมูลข่าวสารที่สื่อถึงกันก็ไม่สามารถที่จะเชื่อถือได้หมด

ชุมชนในรูปแบบใหม่นี้ ยังคงต้องมีการอาศัยความเป็นชุมชนเดิมคือพื้นที่อยู่ข้าง แต่ลักษณะความสัมพันธ์มีการเปลี่ยนแปลงไป สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมที่ซับซ้อน โดยผ่านเทคโนโลยีสารสนเทศ ที่มีรูปแบบที่กว้างขวางขึ้นทั้งในระดับชาติและในระดับโลก กล่าวคือ สิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นถ้าเป็นปัญหา ปัญหาหรือสิ่งนั้นๆ ก็จะเชื่อมโยงไปในระดับที่กว้างขึ้นได้ และในทางตรงกันข้ามก็จะเป็นประโยชน์หรือมีผลต่อความรับผิดชอบร่วมกันในฐานะเป็นชุมชนในรูปแบบใหม่ที่มีจิตสำนึกร่วมกัน มีหลักการและจุดมุ่งหมายร่วมกัน

Schuler (1996, p. 6-7) กล่าวถึงปัจจัยและทิศทางของชุมชนในรูปแบบใหม่ คือ ความเป็นปัจเจกบุคคลของแต่ละบุคคล ระบบเศรษฐกิจ และการแพร่กระจายของเทคโนโลยีสารสนเทศ อันไร้ขอบเขต ที่จะสร้างวัฒนธรรมมวลชนแบบใหม่

Lois Dean ของกลุ่ม HUD ในอเมริกาได้กล่าวถึงชุมชนในปี ค.ศ. 2020 ว่า ชุมชนจะอยู่บนพื้นฐานและหรืออยู่ในรูปแบบขององค์กร รัฐ รัฐบาลท้องถิ่น องค์กรเอกชน ที่สามารถสร้างและส่งเสริมโดยการวางแผนร่วมกันโดยมีเครือข่ายคอมพิวเตอร์เป็นพื้นฐาน และการพัฒนาจะอยู่ในลักษณะของกิจกรรมความร่วมมือทางเทคนิคและการมีส่วนร่วมของรัฐ เอกชน และกลุ่มคนในท้องถิ่น ([www. Hud.gov/ccpd/c2020/intro.html](http://www.Hud.gov/ccpd/c2020/intro.html))

การศึกษาชุมชนในมิตินี้ จะช่วยให้เห็นความเปลี่ยนแปลงและเข้าใจสภาพที่เกิดขึ้นในสังคมสมัยใหม่ได้ และช่วยให้เห็นรูปแบบของชุมชนที่มีความหลากหลาย โดยอาศัยเทคโนโลยีสารสนเทศ ที่เชื่อมโยงเครือข่ายของผู้คนเข้าด้วยกัน ด้วยความที่มีวัตถุประสงค์และความสนใจร่วมกัน หรือเป็นศูนย์การสื่อสารที่ทำให้ผู้คนที่ผ่านเข้ามาในเครือข่ายได้มีโอกาสแลกเปลี่ยน และแบ่งปัน ความรู้ ประสบการณ์ร่วมกัน โดยความร่วมมือทางเทคโนโลยีที่เชื่อมโยงในระดับต่างๆ ตั้งแต่ระดับภูมิภาค จนถึงระดับโลก แต่ในขณะเดียวกันความเป็นศูนย์การสื่อสาร หรือเครือข่ายชุมชนในรูปแบบนี้ สมาชิกในเครือข่ายมีข้ออ่อน คือไม่มีข้อภาระผูกพัน ข้อต่อรอง หรือมีความพร้อมในเรื่องของข้อเท็จจริงร่วมกัน แต่ถ้ามีวัตถุประสงค์ และความสนใจร่วมกันมากขึ้น ความพร้อมในเรื่องของข้อเท็จจริง จะมีปรากฏเพิ่มขึ้น จากนั้นจะนำไปสู่การประสานงาน และการทำกิจกรรมร่วมกัน

ลักษณะของชุมชนในรูปแบบใหม่ที่อาศัยเทคโนโลยีสารสนเทศนี้ ถ้ามองในด้านของพื้นที่แล้ว จะเห็นว่าเป็นชุมชนที่ไร้พรมแดน จะอาศัยเพียง ความสัมพันธ์อย่างง่าย ที่ผู้เข้ามาหรือผ่านมาได้มีความรู้สึกผูกพันกันอย่างมีหลักการและเป้าหมาย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นชุมชนใน

รูปแบบใหม่ได้หรือไม่ ดังนั้น นักวิชาการ และนักพัฒนาผู้ทำงานร่วมกับชุมชนจึงควรแสวงหาคำตอบเพื่อรู้เท่าทันกับสภาพของชุมชนที่ไร้พรมแดน ทั้งนี้เพื่อทราบถึงความเปลี่ยนแปลงของสังคม

แต่ถ้าย้อนถึงการสร้างความเป็นชุมชนของนักพัฒนาเริ่มจากการเน้น “ชุมชน” ขนาดเล็ก ซึ่งมีความสัมพันธ์ทางสังคมแบบส่วนตัว รู้จักกัน ช่วยเหลือกัน ภายในกลุ่มเล็กๆ มาสู่การขยายเป็น “เครือข่าย” การช่วยเหลือที่เป็นความสัมพันธ์ที่กว้างขึ้น และมาสู่ชุมชนในรูปแบบใหม่ ซึ่ง Tonies (อ้างถึงใน อริยา เสวตามร์, 2542, น. 204) กล่าวว่า เป็นความสัมพันธ์แบบปัจเจก มีการแข่งขัน มีการคิดคำนวณบนฐานของประโยชน์ และอยู่บนพันธะทางกฎหมาย ซึ่งพบได้ในสังคมเมืองหรืออุตสาหกรรมสมัยใหม่ที่อาศัยเทคโนโลยี ความสัมพันธ์แบบนี้อาจสูญเสียความเป็นธรรมชาติสัมผัสของความเป็นมนุษย์ และการเกื้อหนุนของสมาชิก แต่การสร้างความเป็นชุมชนใหม่จึงไม่ใช่การรื้อฟื้นวัฒนธรรมชุมชนแบบดั้งเดิม หากเป็นการผสมผสานความเชื่อแบบเก่าที่มีคุณค่าและการพัฒนาระบบใหม่ที่ก้าวต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง

อริยา เสวตามร์ (2542, น. 205) กล่าวถึงชุมชนในรูปแบบใหม่ว่า สำหรับผู้นำชุมชนและนักพัฒนาแล้ว ความเป็นชุมชนหมายถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในชุมชนและเครือข่ายที่กว้างขวาง กิจกรรมที่สร้างขึ้นเป็นการสร้างความเป็นชุมชนในรูปแบบใหม่ เพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่ยุติธรรมและเครือข่ายที่กว้างขวางมากกว่าในอดีต เพื่อสอดคล้องกับกระแสการพัฒนาในปัจจุบันที่ส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชนและเครือข่าย หรือเพื่อรู้เท่าทันการเชื่อมโยงเครือข่ายของเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ไร้พรมแดน

กล่าวโดยสรุป ความเป็นชุมชนไม่ได้มีความหมายที่ตายตัว แต่มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง การให้ความหมายเกี่ยวกับชุมชนจึงเป็นสื่อที่ใช้ในการอธิบายความสัมพันธ์ทางสังคมหรือการจัดระบบความสัมพันธ์ใหม่ ทั้งกับภายในและภายนอกชุมชน ฉะนั้น ความเป็นชุมชนจึงมิได้มีเพียงหน่วยเดียว หากแต่เป็นสายใยของความสัมพันธ์ที่สานขึ้นจากความสัมพันธ์ต่างๆ และมีเครือข่ายของความสัมพันธ์ที่ซ้อนทับกันอยู่ การสร้างใหม่ของความเป็นชุมชนจึงเป็นการแสดงออกถึงความเป็นตัวตนอันเป็นการตอบโต้ของคนในชุมชนหรือสังคม และเป็นที่ยังช่วยให้ผู้คนยกระดับความรู้ ความสามารถ การรับรู้ และความเข้มแข็งหรือพลังที่เกิดขึ้นจากการรวมตัวกันผ่านการสานความสัมพันธ์สัมพันธ์ต่างๆ เข้าด้วยกัน

จากข้อสรุปดังกล่าวจะเห็นได้ว่า “ชุมชน” มีนัยและความหมายที่เป็นไปตามพลวัตหรือกระแสของสังคม แต่ถ้าพิจารณาอย่างทอ่งแท้ จะพบว่า บรรดานักวิชาการ นักพัฒนา หรือผู้คนที่ให้ความหมายของคำว่า “ชุมชน” ล้วนต่างให้ความหมายที่สอดคล้องกับความรู้ ทักษะ และหรือผลประโยชน์ของตน ความเป็นชุมชน หรือความเป็นหมู่คณะ ล้วนมีการเปลี่ยนแปลงและ

เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา การจำกัดคำนิยามของความว่า “ชุมชน” ไว้ในแนวใดแนวหนึ่งย่อมจะขาดความหลากหลาย หรือความไม่เข้าใจในความเป็นชุมชน และถ้าพิจารณาโดยรวมก็จะเห็นว่า ความเป็นชุมชนนั้น เน้นเรื่องของความสัมพันธ์และความเกาะเกี่ยวกันของเพื่อนมนุษย์ในระดับต่างๆ

ความหมายของการศึกษาชุมชน

คำว่า "การศึกษาชุมชน" มีนักวิชาการและนักบริหารงานพัฒนาให้ความหมายไว้หลายประการ โดยมุ่งเน้นถึงการเข้าไปศึกษา เพื่อทำความเข้าใจในสภาพต่างๆ ของชุมชน ทั้งทางด้านกายภาพ สังคม วัฒนธรรม ประเพณี เศรษฐกิจ ความสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ ทั้งนี้เพื่อวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชนที่แตกต่างกันไป

ชยันต์ วรรธนะภูติ (2536, น. 35) กล่าวถึงการศึกษาชุมชนว่า เป็นการศึกษาและอธิบายอย่างเป็นระบบว่า ชุมชนนั้นมีสภาพโดยรวมเป็นอย่างไร มีเงื่อนไขทางด้านสิ่งแวดล้อม รูปแบบการผลิต หรือการทำมาหากิน มีรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนอย่างไร มีการจัดระเบียบสังคมอย่างไร โครงสร้างอำนาจในชุมชนเป็นอย่างไร องค์กรชาวบ้านมีอย่างไร มีปัจจัยหรือมีอิทธิพลจากชุมชนภายนอกมาเกี่ยวข้องอย่างไร ชุมชนมีองค์ความรู้ที่ได้สะสมมาอย่างไร มีวิธีการ มีศักยภาพอย่างไรในการแก้ปัญหา และมีปัจจัยอะไรที่มีบทบาทสำคัญในการกำหนดทิศทางและรูปแบบของความสัมพันธ์ ข้อมูลเหล่านี้ ถ้าสามารถเก็บรวบรวมได้ ก็จะนำมาซึ่งความเข้าใจในการเปลี่ยนแปลงและปัญหาที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลง

จิตติ มงคลชัยอรัญญา (2540, น. 4) ได้กล่าวไว้ในเอกสารเกี่ยวกับ "การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา" ว่า หมายถึง การที่นักพัฒนาซึ่งเป็นคนภายนอกชุมชนหรือผู้มีอาชีพอื่น เข้าไปเรียนรู้เรื่องราวของชุมชนใดชุมชนหนึ่ง เพื่อให้เกิดความเข้าใจว่า ชุมชนมีองค์ประกอบใดบ้าง มีโครงสร้าง มีคุณลักษณะทั้งทางด้านกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง การเรียนรู้ อย่างไร มีสถานการณ์ใดเกิดขึ้นในชุมชนบ้าง มีประวัติความเป็นมาอย่างไร คนในชุมชนมีความเป็นอยู่อย่างไร มีความคิดเห็นต่อเรื่องที่เกี่ยวข้อง กับตัวเขาอย่างไร มีปัญหา ความเดือดร้อนอย่างไร มีความต้องการที่จะแก้ไขปรับปรุงหรือไม่ มีศักยภาพในชุมชนอะไรบ้าง เช่น ผู้นำ กลุ่ม หรือการรวมตัวที่เข้มแข็ง เป็นต้น และได้สรุปถึง การศึกษาชุมชนที่มีประสิทธิภาพว่าต้องนำมาซึ่งความรู้ เรื่องพื้นที่ สถานการณ์และสิ่งแวดล้อมภายในชุมชนกับ ความเข้าใจเรื่องของคนในชุมชนว่าเขามีแบบแผนในการดำเนินดำรงชีวิตและการตัดสินใจในเรื่องต่างๆ อย่างไร เพื่อให้สามารถระบุปัญหา และกลุ่มผู้ได้รับผลกระทบจากปัญหานั้นได้อย่างถูกต้อง รวมทั้งประเมินศักยภาพต่างๆ

ของชุมชนได้ อันจะนำมาซึ่งการกำหนดโครงการ กิจกรรมเพื่อการพัฒนาหรือการแก้ไขปัญหา โดย
ทั้งที่ชุมชนเสนอเองและจากการวิเคราะห์ของผู้ศึกษา

ธนพรรณ ธาณี (2540, น. 34) กล่าวถึง ความหมายของการศึกษาชุมชนใน "การศึกษา
ชุมชน" ว่า หมายถึง กระบวนการที่จะทำให้นักพัฒนาสามารถวิเคราะห์ชุมชนในงานพัฒนาได้ ซึ่ง
การศึกษาชุมชนจะมีความหมายตรงกันนั้น นักพัฒนาจะต้องยอมรับในแง่ที่ชุมชนแต่ละชุมชนมี
ความแตกต่างในด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง เพื่อให้เข้าใจลักษณะของแต่ละชุมชน
อย่างแท้จริง

มงคล พนมมิตร และชาติชาย รัตนศิริ (2540, น.21) กล่าวถึงการศึกษาชุมชน ว่า
หมายถึง การที่นักพัฒนาซึ่งเป็นคนภายนอกชุมชนเข้าไปทำความรู้จักทำความเข้าใจชุมชนก่อนที่จะ
ลงมือทำงานร่วมกับชุมชนนั้นๆ ซึ่งถือเป็นหัวใจในการเริ่มต้นของงานพัฒนาทุกๆ ด้าน เพราะถ้า
ไม่รู้จักไม่เข้าใจชุมชนอย่างดีพอ เป้าหมายและทิศทางการทำงานของเราก็จะไม่สอดคล้องกับ
สถานการณ์ปัจจุบัน

ส่วน อรพินท์ สฟโชคชัย (2537, น. 27) กล่าวถึง การศึกษาชุมชน ไว้ใน "คู่มือการ
ประชุมเพื่อระดมความคิดในการพัฒนาหมู่บ้าน การพัฒนาโดยพลังประชาชน" ว่า การศึกษาชุมชน
คือ การที่นักพัฒนา ต้องทำความเข้าใจข้อมูล สภาพหมู่บ้าน ลักษณะภูมิประเทศ ชาวบ้านกลุ่มต่างๆ
ผู้นำ ความเชื่อ ศิลปวัฒนธรรม การเมืองระดับหมู่บ้าน ตลอดจนสภาพปัญหาต่างๆ ทั้งนี้เพื่อเข้าใจ
ชุมชนหรือหมู่บ้านที่จะเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงานต่อไป

บำรุง บุญปัญญา (2525, น. 44) กล่าวถึง การศึกษาชุมชน ว่ามาจากกรอบแนวคิดในการ
ประเมินผลและการตั้งคำถามขึ้นว่า จะอย่างไรจึงจะเข้าใจในเรื่องการตีความ และกิจกรรมให้ลง
ไปสู่การสร้างทำความเข้าใจต่อวิถีชีวิตของชุมชน เป็นการประเมินผลและตีความข้อมูลที่ได้จาก
ชาวบ้าน คือการที่นักพัฒนาได้ส่งกระจกดูตัวเอง และชาวบ้านได้ส่งกระจกดูตัวเองเช่นกัน โดยมี
การเรียนรู้และเข้าใจในเรื่องความแตกต่างของระบบคิด

จากความหมายดังกล่าว จะเห็นได้ว่า การศึกษาชุมชน คือ การที่เข้าไปศึกษาชุมชนใน
ด้านต่างๆ ทั้งทางกายภาพ ชีวภาพ ความเป็นอยู่ ระบบวิถีคิด การทำงาน ความสัมพันธ์ในด้าน
เศรษฐกิจ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ตลอดจนปัญหาและปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน
ซึ่งเป็นกิจกรรมร่วมกันของนักพัฒนาและชุมชน เพื่อที่จะได้กำหนดและวางแผนเพื่อการพัฒนา
ชุมชนร่วมกัน

วัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชน

การศึกษาชุมชน มีวัตถุประสงค์ เพื่อนำมาซึ่ง ความรู้ ความเข้าใจ ความสามารถในการ กำหนดปัญหา การประเมินศักยภาพในด้านต่างๆ ของชุมชน อันจะนำมาซึ่งโครงการและกิจกรรม เพื่อการพัฒนาหรือแก้ไขปัญหา ด้วยความร่วมมือจากทั้งผู้ศึกษาและตัวชุมชนเอง

ธนพรรณ ธาณี (2540, น. 34-35) กล่าวถึง วัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชนไว้ ดังนี้

1. การศึกษาชุมชนเพื่อหาข้อเท็จจริงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน คือ เป็นการหาความรู้ ใหม่ หรือเป็นการเพิ่มเติมความรู้ให้มากยิ่งขึ้น การหาข้อเท็จจริงอาจจะเป็นข้อเท็จจริงในลักษณะ กว้างทั่วไป หรือลึกซึ้งที่มีการวิเคราะห์สิ่งต่างๆ อย่างละเอียดก็ได้ ตามวัตถุประสงค์ของผู้ศึกษา

2. การศึกษาชุมชนเพื่อทดสอบความรู้เดิมให้มีความน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น เป็นการ ทดสอบทดสอบความรู้ต่างๆ เพื่อยืนยันและเป็นการทำให้ความรู้เดิมนั้นน่าเชื่อถือมากยิ่งขึ้น เป็น เรื่องของการที่จะสร้างแนวความคิดและทฤษฎีใหม่ขึ้น

3. การศึกษาชุมชนเพื่อนำข้อเท็จจริงไปใช้ประโยชน์ในงานพัฒนา ซึ่งนับว่ามี ประโยชน์และสำคัญต่องานพัฒนาอย่างมาก เพราะจะได้นำไปวางแผนและนำไปปฏิบัติในงาน พัฒนา ซึ่งถ้านักพัฒนาปราศจากการศึกษาชุมชนจะทำให้ไม่เข้าใจในงานพัฒนา ดังนั้นจึงจำเป็นต้องศึกษาชุมชน

และได้สรุป ถึงวัตถุประสงค์ในการศึกษาชุมชนว่า “เพื่อหาข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในชุมชน และเพื่อทดสอบความรู้ให้มีความน่าเชื่อถือ ว่ามีประโยชน์ต่อกิจการ เพื่อที่จะทำให้เข้าใจชุมชน และการเปลี่ยนแปลงได้อย่างมากในระดับหนึ่ง แต่ในการศึกษาชุมชนเพื่อนำข้อเท็จจริงไปใช้ในการ พัฒนานั้น จะเกี่ยวข้องกับการนำความรู้จากการศึกษาชุมชนไปปฏิบัติงานในสนามในด้านการ วางแผนหรือการลงมือปฏิบัติงานสนามอย่างแท้จริง”

อรพินท์ สพฤกษ์ชัย (2537, น. 27) กล่าวถึงวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชนว่า “เพื่อเข้าใจชุมชนหรือหมู่บ้านที่จะพัฒนา ความเข้าใจนี้จะเป็นประโยชน์ในการดำเนินการประชุม (ระดมความคิด) เพื่อช่วยงานการพัฒนาหมู่บ้าน และเพื่อศึกษากลุ่มบุคคลต่างๆ ในชุมชนหรือ หมู่บ้าน”

จิตติ มงคลชัยอรัญญา (2540, น. 6) กล่าวถึงการศึกษาชุมชนว่า สามารถแบ่งออกเป็น ประเภทต่าง ๆ ตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา คือ

1. การศึกษาชุมชนโดยนักพัฒนาซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบในการพัฒนาชุมชนนั้นๆ โดย ตรงทำการศึกษาชุมชนเพื่อให้เข้าใจและเห็นลู่ทางในการกระตุ้น ส่งเสริมให้คนหรือกลุ่มในชุมชน ริเริ่มกิจกรรมต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหาของตน ซึ่งนักพัฒนา ต้องเป็นทั้งผู้กำหนดประเด็นศึกษา

ผู้รวบรวมข้อมูล ผู้วิเคราะห์ และผู้ใช้ประโยชน์จากผลการวิเคราะห์ด้วยตนเอง งานศึกษาชุมชนนี้ นักพัฒนาจะขอให้ผู้อื่นทำแทนมิได้ นักพัฒนาจะต้องมีส่วนร่วมในการศึกษาชุมชนเสมอ

2. การศึกษาชุมชนที่หน่วยงานต้นสังกัดของนักพัฒนามอบหมายให้นักพัฒนา ทำการรวบรวมหรือสำรวจข้อมูลในชุมชนเพื่อนำไปใช้วางแผน ซึ่งนักพัฒนาเป็นเพียงผู้เก็บข้อมูลตามประเด็นและ/หรือแบบสำรวจข้อมูลที่คนอื่นสร้างขึ้นมานั้น ส่วนผลการวิเคราะห์ผลและใช้ประโยชน์จากผลการวิเคราะห์ห้มักจะเป็นเจ้าหน้าที่ข้อมูลหรือเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการวางแผน หรือจัดทำข้อมูลพื้นฐานของหน่วยงาน

นอกจากนี้ จิตติ มงคลชัยอรัญญา ยังกล่าวถึงความแตกต่างของการศึกษาชุมชนทั้งสองนี้ว่า การศึกษาชุมชนข้อแรกนั้น ข้อมูลต่างๆ ที่จำเป็นสำหรับนักพัฒนาในการทำงานในพื้นที่นั้น อาจจะไม่ครอบคลุมทุกด้าน เพราะมีขีดจำกัดเรื่องเวลา ปริมาณภารกิจ ตลอดจนขีดความสามารถของนักพัฒนา ในเรื่องเกี่ยวกับคนที่เป็กลุ่มเป้าหมาย พื้นฐานความรู้ ความสามารถ ประสบการณ์เดิม อุดมการณ์และแนวคิดที่มีต่อชุมชน เป็นต้น แต่การศึกษาชุมชนแบบนี้ จะได้ข้อมูลเชิงคุณภาพที่ทำให้เข้าใจชุมชนดีขึ้น เป็นความร่วมมือของทั้งสองฝ่าย ส่วนการศึกษาชุมชนประเภทที่สอง ข้อมูลจากการกำหนดของหน่วยงานต้นสังกัดนั้น มักเป็นข้อมูลเชิงปริมาณทำให้รู้ปัญหาชุมชนในภาพรวม แต่ขาดความลึกซึ้ง การศึกษาชุมชนแบบแรกเป็นสิ่งที่มีความสำคัญสูงต่อการทำงานพัฒนาในพื้นที่ หรือที่เรียกว่าในระดับจุลภาค การที่นักพัฒนาสามารถเข้าใจเรื่องต่างๆ ของชุมชนได้เป็นอย่างดี ย่อมมีผลต่อการทำงานพัฒนา เหมือนคำกล่าวของนักพัฒนาที่มีประสบการณ์ในการพัฒนาที่ว่า "หากศึกษาชุมชนได้ดีก็เท่ากับว่างานพัฒนาสำเร็จไปแล้วครึ่งหนึ่ง" ส่วนแบบที่สองเป็นการมองในระดับมหภาคในภาพรวมของการพัฒนา

ประเภทของการศึกษาชุมชน

ประเภทของการศึกษาชุมชนสามารถแบ่งประเภทต่างๆ ซึ่ง ธนพรรณ ธาณี (2540, น. 35) กล่าวถึงประเภทของการศึกษาชุมชนไว้ ดังนี้

1. การจำแนกตามวัตถุประสงค์ของการนำความรู้ไปใช้ แบ่งได้เป็น 3 ประเภท คือ

1.1 การศึกษาชุมชนแบบหาความรู้พื้นฐานทั่วไป เป็นการศึกษาชุมชนเพื่อหาข้อเท็จจริงทั่วไปภายในชุมชน

1.2 การศึกษาชุมชนแบบทดสอบความรู้เดิม เป็นการศึกษาชุมชนในลักษณะที่ต้องการทดสอบความรู้ต่างๆ ให้เกิดความรู้ที่นำเชื่อถือมากขึ้น

1.3 การศึกษาแบบนำไปใช้ในงานพัฒนา เพื่อหาข้อเท็จจริงภายในชุมชนในเรื่องต่าง ๆ ไปใช้ในงานพัฒนาและการวางแผน

2. การจำแนกตามเนื้อหาของข้อมูลที่จะนำไปใช้ ได้แก่

2.1 การศึกษาชุมชนแบบข้อมูลโดยละเอียด โดยเป็นการศึกษาเพื่อต้องการหาข้อมูลรายละเอียดทุกๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง การศึกษาประเภทนี้จะนำข้อมูลไปวางแผนในอนาคต เป็นแนวทางในการพัฒนา และมีระยะเวลาของการเก็บรวบรวมข้อมูลนาน

2.2 การศึกษาชุมชนแบบข้อมูลเฉพาะหรือข้อมูลคร่าวๆ เป็นการศึกษาชุมชนที่ต้องการข้อมูลบางเรื่องที่จะนำไปใช้ในการวางแผนเกี่ยวกับชุมชน เพื่อนำไปลงมือปฏิบัติงานพัฒนาทันที

3. การจำแนกตามวิธีการเก็บข้อมูล ได้แก่

3.1 การศึกษาชุมชนแบบสำรวจ ซึ่งเป็นการศึกษาที่ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลในเชิงปริมาณ เช่น การสำรวจโดยใช้แบบสอบถาม

3.2 การศึกษาชุมชนแบบการมีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิด โดยวิธีการเก็บรวบรวมในเชิงคุณภาพ เช่น การใช้แนวทางในการสัมภาษณ์ การสัมภาษณ์แบบลึกซึ้ง โดยที่ได้เข้าไปศึกษาชุมชนอย่างมีการสังเกตการณ์อย่างต่อเนื่อง และการมีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิด

3.3 การศึกษาชุมชนแบบเอกสาร คือการศึกษาชุมชนจากข้อมูลที่มีการบันทึกไว้

3.4 การศึกษาชุมชนแบบอื่นๆ โดยการใช้การเก็บรวบรวมข้อมูลอื่นๆ เช่น การใช้แบบประเมินสภาวะชนบทอย่างเร่งด่วน การสนทนากลุ่ม เป็นต้น

4. การจำแนกตามวิธีการวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่

4.1 การศึกษาชุมชนแบบปริมาณ ที่ต้องใช้การวิเคราะห์ข้อมูลทางสถิติ เป็นการเสนอข้อมูลตั้งแต่พื้นฐานต่างๆ ไป ในลักษณะของตัวเลขสถิติต่างๆ จนถึงการวิเคราะห์สถิติขั้นสูง

4.2 การศึกษาชุมชนแบบคุณภาพ ที่มีการเสนอข้อมูลในลักษณะของการพรรณานำเสนอโดยละเอียด จากข้อมูลที่ได้จากการมีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิดในชุมชนเป็นระยะเวลานาน

5. การจำแนกตามผู้กระทำการศึกษา ได้แก่

5.1 การศึกษาชุมชนแบบกระทำการคนเดียว

5.2 การศึกษาชุมชนแบบการกระทำเป็นกลุ่ม

6. การจำแนกตามทักษะของผู้ศึกษา ได้แก่

6.1 การศึกษาชุมชนโดยบุคคลภายนอกชุมชน

6.2 การศึกษาชุมชนโดยบุคคลภายในชุมชน

จากข้อมูลดังกล่าว จะเห็นได้ว่า การศึกษาชุมชนสามารถแบ่งเป็นหลายประเภท แต่ละประเภทก็มีความหมายหลายแบบ อย่างไรก็ตามแต่ละประเภทของการศึกษาชุมชนก็มีส่วนที่เกี่ยวข้องและสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน และการศึกษาชุมชนที่ดีนั้น น่าที่จะมีการผสมผสานหลายรูปแบบ เนื่องจากแต่ละแบบมีข้อดีและข้อบกพร่องด้วยกัน และถ้าผสมผสานได้หลายรูปแบบ การศึกษาชุมชนก็ย่อมจะมีความเที่ยงตรงและน่าเชื่อถือมากขึ้น

แนวคิดในการศึกษาชุมชน

แนวความคิดในการศึกษาชุมชน

ในระยะเวลาของการพัฒนาประเทศที่ผ่านมาได้มีความพยายามในการศึกษา และพัฒนาส่วนต่างๆ ของประเทศในลักษณะของการกำหนดเขต พื้นที่ ชุมชน หมู่บ้าน เมือง ชนบท หรือแม้แต่ในเขตอุตสาหกรรม นิคม เป็นต้น แต่ความพยายามในการศึกษา และพัฒนาดังกล่าว ส่วนหนึ่งก็ประสบความสำเร็จ บางส่วนก็ล้มเหลว แต่ปัญหาในด้านอื่นๆ ก็เกิดขึ้นตามมาอีก เช่น ปัญหาความยากจน ปัญหาสิ่งแวดล้อม อาชญากรรม ยาเสพติด โสเภณี โรคเอดส์ เป็นต้น ซึ่งแสดงถึงว่าเราไม่สามารถรู้เท่าทันสภาพสังคม ชุมชน ที่หลากหลายและมีสภาพที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว องค์ความรู้ที่ได้มาเป็นเพียงส่วนหนึ่งของความจริงทั้งหมด ยิ่งถ้าหากพิจารณาสังคม ชุมชน อย่างลึกซึ้งแล้วจะพบว่า ทุกสังคม ชุมชน ล้วนมีความเป็นพลวัต มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ดังนั้นการเรียนรู้ การศึกษาชุมชน สังคม เพื่อให้รู้เท่าทัน และทราบถึงสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลง ย่อมเป็นประโยชน์และเป็นสิ่งจำเป็นต่อการพัฒนาอย่างยิ่ง

การขาดความเข้าใจต่อความเปลี่ยนแปลง และการขาดแนวทางหรือแนวคิดในการศึกษาชุมชน ก็เป็นสาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้นักพัฒนาขาด "เครื่องมือนำทาง" ที่จะช่วยชี้ให้เห็นว่า จะศึกษาอะไร มีองค์ประกอบและปัจจัยที่เกี่ยวข้องอะไรบ้าง สิ่งเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันอย่างไร และมีผลกระทบต่อดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงอย่างไร เป็นต้น มิเช่นนั้น ผู้ที่ศึกษาชุมชนก็จะไม่รู้ว่า จะศึกษาชุมชนในด้านใดบ้าง ไม่รู้ว่าจะเก็บข้อมูลอย่างไร รวมทั้งไม่สามารถเข้าใจระบบความสัมพันธ์และกลไกของชุมชนที่ช่วยอธิบายการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

ชยันต์ วรรณะภูติ (2536, น. 34-46) กล่าวถึงกรอบคิดในการศึกษาชุมชน และการเปลี่ยนแปลง ว่าต้องมีความเข้าใจในด้านต่างๆ คือ ความคิดพื้นฐานในการศึกษาชุมชน คือ การมีกรอบในการศึกษาเพื่อความรู้เท่าทันสภาพชุมชนที่มีเปลี่ยนแปลง มีความเข้าใจในฐานะและความหมายของชุมชนหมู่บ้าน มีข้อพิจารณาในการศึกษาชุมชน และการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

และวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งกรอบแนวคิดเหล่านี้ เป็นหลักการพื้นฐาน เป็นเครื่องมือและข้อสังเกตทางทฤษฎี ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ และเป็นเครื่องมือส่วนหนึ่งในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงสังคม และวัฒนธรรม โดยนักสังคมศาสตร์ที่ศึกษาการเปลี่ยนแปลงจำเป็นต้องอาศัยกรอบคิดทางทฤษฎี ซึ่งมักจะแบ่งออกเป็น 2 แนวใหญ่ คือ กรอบคิดทางทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่ และกรอบแนวคิด ทฤษฎีเศรษฐศาสตร์การเมือง นอกจากนี้ยังต้องอาศัยปัจจัยและเงื่อนไขอื่นอีกในการศึกษาชุมชน คือ มีความคิดพื้นฐานว่า ปรัชญาการทางสังคมมีความสลับซับซ้อนหลากหลาย และปรัชญาการทางสังคมที่หลากหลายนี้ เป็นปรัชญาการของความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีลักษณะเคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

การศึกษาชุมชน และการมองปรากฏการณ์ทางสังคม ก็คือการมองข้อมูลชุดหนึ่งที่เกิดขึ้นภายใต้กรอบเวลาและสถานที่ที่บุคคลผู้นั้นสนใจ โดยอาศัยแนวความคิด ทฤษฎี เป็นเครื่องมือนำทางในการมองหาข้อมูล เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลที่มีความหมายและสามารถอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมนั้นได้ ดังนั้น การศึกษาชุมชนหรือปรากฏการณ์และการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เพื่อต้องการที่จะอธิบายกระบวนการ เงื่อนไข กลไกในการเปลี่ยนแปลงนั้น ซึ่งนักวิชาการได้พยายามพัฒนาวิธีการศึกษาขึ้นมาศึกษาเพิ่มเติม นอกจากแนวความคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลง นักวิชาการโดยเฉพาะนักมานุษยวิทยา ได้กำหนดหลักการเบื้องต้นขึ้น ในการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมไว้ 4 ประการ ดังที่ ชยันต์ วรรธนะภูติ (2536, น. 23-27) ได้สรุปว่า

ประการที่หนึ่ง ถือว่าปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมมี 2 ระดับ คือปรากฏการณ์ที่อยู่ในระดับผิวหน้า ซึ่งเป็นสิ่งที่สังเกตเห็น พรรณนาหรือจำแนกปรากฏการณ์เหล่านี้ให้เห็นเป็นหมวดหมู่อย่างมีความหมายได้ โดยหลักการแล้วการพรรณนาปรากฏอย่างละเอียดจะช่วยให้เข้าใจสภาพการดำรงอยู่และกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ตลอดจนความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์ยิ่งอธิบายมากเท่าใด ยิ่งเข้าใจปรากฏการณ์มากขึ้นเท่านั้น ในลักษณะที่สองปรากฏการณ์ที่อยู่เบื้องหลังของปรากฏการณ์ผิวหน้า คือ ความพยายามที่จะศึกษาปรากฏการณ์ ค้นหาสาเหตุที่อยู่เบื้องหลัง หรือที่ลึกลงไป เป็นการมองหาสาเหตุไม่ว่าจะเป็นทางด้านชีวภาพหรือทางสังคมวัฒนธรรม เพื่อเข้าใจปรากฏการณ์เบื้องหลัง เพื่อหาความสัมพันธ์ของสิ่งต่างในเชิงเหตุผล หรือที่มีความเชื่อมโยงเกี่ยวพันทางประวัติศาสตร์ เบื้องหลังที่มา เป็นต้น ซึ่งเป็นการศึกษาหาความเป็นจริงทางสังคมในทุกด้าน

ประการที่สอง นักวิชาการมองปรากฏการณ์ทางสังคมว่า เป็นปรากฏการณ์ที่มีความสลับซับซ้อน มีมิติ ด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมืองที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน โดยการมองปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างสัมพันธ์กับปรากฏการณ์อื่น หรือเป็นการมองอย่างองค์รวมรอบด้านสัมพันธ์กันทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมือง เป็นการ

มองเพื่อทราบและเข้าใจถึงความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์นั้นกับปรากฏการณ์อื่นๆ ว่ามีอยู่อย่างไร

ประการที่สาม โดยเหตุที่ความหมายของปรากฏการณ์ในสังคมหนึ่งถูกกำหนดขึ้น และเข้าใจความหมายร่วมกันในกลุ่มคน ซึ่งอยู่ในสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมเดียวกัน ดังนั้น นักมานุษยวิทยาจึงต้องตั้งคำถามว่า ความจริงที่เห็นเป็นความจริงของใคร ความเป็นจริงในสายตาของคนในสังคมที่ถูกศึกษาย่อมจะแตกต่างกันไป จากความเป็นจริงในสายตาของผู้ศึกษา ดังนั้น การยอมรับความเป็นจริงทางสังคมถูกสร้างและกำหนดโดยคนในสังคม การแสวงหาความเป็นจริง และความหมายของสังคมย่อมจะต้องอาศัยกฎ เกณฑ์ หรือรหัสของคนในสังคมนั้น เป็นเครื่องตัดสิน และช่วยอธิบาย ทั้งนี้เพราะผู้ศึกษาชุมชน หรือนักวิจัยย่อมมีฐานะทางชนชั้นที่แตกต่างออกไป และเป็นคนนอก จากสังคมอื่นที่มีบรรทัดฐานแตกต่างกัน ซึ่งถ้าหากไม่ระวังแล้ว ผู้ศึกษามักจะใช้เกณฑ์ของตนเป็นเครื่องตัดสิน หรืออธิบายปรากฏการณ์นั้น และย่อมทำให้การศึกษาแบบนี้ไม่สามารถสะท้อนความเป็นจริงของสังคมนั้นได้ ดังนั้น จึงต้องมีการศึกษาชุมชนในลักษณะของการมีส่วนร่วมมากขึ้น

ประการที่สี่ การศึกษาการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม ย่อมต้องอาศัยการเปรียบเทียบ เพื่อให้เข้าใจการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมหนึ่งๆ แตกต่างหรือเหมือนกันอย่างไร มิติของการเปรียบเทียบย่อมช่วยให้ผู้ศึกษาสามารถหาข้อสรุปเชิงสากลเกี่ยวกับปรากฏการณ์นั้นได้ โดยการเปรียบเทียบสังคมมากกว่าหนึ่งแห่ง การเปรียบเทียบ ข้อเหมือนหรือข้อแตกต่าง และการศึกษาโดยการให้รายละเอียดเกี่ยวกับ บริบท หรือเงื่อนไขของสังคมนั้น จะช่วยให้เข้าใจปรากฏการณ์นั้นอย่างชัดเจนมากขึ้น

นอกจากนี้ ชัยนัต วรรณะภูติ (2536, น. 37) ยังเสนอกรอบคิดเพื่อทำความเข้าใจชุมชนในมิติต่างๆ เช่น

1. ความสัมพันธ์ของสังคมหมู่บ้านที่เชื่อมโยงกับระบบการเมือง การปกครอง
2. ลักษณะของระบบเศรษฐกิจของสังคมหมู่บ้านที่กำลังถูกผนวกเข้ากับระบบตลาด และระบบทุนนิยม
3. ลักษณะโครงสร้างทางสังคม โครงสร้างอำนาจ องค์กรชาวบ้านที่เป็นลักษณะเฉพาะของสังคมหมู่บ้าน
4. ลักษณะของวัฒนธรรม ความคิด และจิตสำนึกของสมาชิกชุมชน

จากหลักการดังกล่าว การศึกษาชุมชน จะต้องมีความละเอียดรอบคอบ มิใช่เพียงแค่การไปเก็บข้อมูลในชุมชนเพื่อจะพรรณนาว่าชุมชนมีประชากรจำนวนเท่าใด ประกอบอาชีพอะไร มีประเพณีวัฒนธรรมอย่างไร มีปัญหาอะไรในการดำเนินชีวิต มีระดับการพัฒนาอย่างไร ซึ่งเป็นเหมือนการบรรยายให้เห็นองค์ประกอบด้านต่างๆ ในลักษณะเป็นภาพนิ่งเท่านั้น

ส่วนทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาชุมชน เช่น ทฤษฎีการกำเนิดชุมชน ทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเมือง ทฤษฎีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนบท ทฤษฎีความแตกต่างระหว่างชุมชน เป็นต้น

ทฤษฎี และแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาชุมชน ของ Dennis E. Poplin (1979, p. 81) ที่อธิบายในเรื่องของความสัมพันธ์มนุษย์ องค์การทางสังคม ระบบนิเวศ และการศึกษาและการวิเคราะห์ชุมชนในลักษณะต่างๆ ซึ่งทฤษฎีเหล่านี้มุ่งอธิบายถึงธรรมชาติของมนุษย์ การย้ายถิ่นฐาน ความสัมพันธ์ทางสังคมของสมาชิกในชุมชน โดยเปรียบเทียบระหว่างชุมชนชนบทและชุมชนเมือง เป็นต้น

ธนพรรณ ธานี (2540, น. 14) ได้อธิบายความสำคัญของทฤษฎีเกี่ยวกับชุมชนว่า เป็นการอธิบายเกี่ยวกับการกำเนิดชุมชน การจัดระเบียบชุมชน การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมภายในชุมชน เพราะแต่ละชุมชนมีลักษณะที่แตกต่างกันไป ทำให้นักสังคมวิทยาสามารถอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ภายในชุมชนได้ นอกจากนี้จะมีประโยชน์ต่อนักพัฒนา หรือผู้ที่ทำงานในชุมชนได้เป็นแนวทางในการพัฒนา เพราะแต่ละทฤษฎีจะกล่าวถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาขึ้นในสังคม ทำให้สามารถวางแผนการพัฒนาได้ล่วงหน้า และหาแนวทางเพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหาได้ทันทั่วถึง จะเห็นได้ว่าทฤษฎีชุมชนมีประโยชน์เพื่อเป็นหลักการในการนำศึกษาชุมชนและวิเคราะห์ชุมชนของงานได้อย่างเหมาะสม และเข้าใจพฤติกรรมของกลุ่มคนในชุมชนของตน ซึ่งจะเป็นประโยชน์ในงานพัฒนาต่อไป

กาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 202) ได้เสนอหลักการวิเคราะห์และศึกษาชุมชนที่มีแนวทางเพื่อเป็นเครื่องมือช่วยในการวิเคราะห์ คือ

1. ต้องมีมิติทางด้านประวัติศาสตร์ กล่าวคือมองดูตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ว่ามีอะไรเปลี่ยนแปลงคลี่คลายมาได้อย่างไร และอะไรเป็นปัจจัยกำหนดการเปลี่ยนแปลง
2. การวิเคราะห์ในเชิงโครงสร้าง คือการวิเคราะห์ที่อยู่บนพื้นฐานความเข้าใจที่ว่า เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น มิได้เกิดขึ้นโดยบังเอิญ แต่หากเกิดขึ้นอย่างมีระบบ ระเบียบโครงสร้างที่แน่นอน มีองค์ประกอบย่อยของเหตุการณ์นั้น มีกลไก และเงื่อนไขที่สืบทอดเหตุการณ์นั้น
3. วิเคราะห์/สำรวจปัญหา ความสามารถ และศักยภาพทั้งหมดในการแก้ไขปัญหา
4. เครือข่าย กลไกเงื่อนไขที่เสริมสร้างสืบทอดหรือทำลายเหตุการณ์นั้นๆ

นอกจากนี้ แนวคิดการศึกษาและการพัฒนาชุมชนในอดีต มีความเชื่อเบื้องต้นว่า จำเป็นต้องก่อร่างพัฒนาจากภายนอก จะต้องนำทรัพยากรทุกชนิด นับตั้งแต่เงินทุน วิธีการทำงาน ความรู้ วิธีการจัดองค์กร หรือแม้แต่คุณค่าหรือจิตสำนึกในการพัฒนาเข้าสู่ชุมชน แต่ในความเป็นจริงประชาชนในชุมชนนั้นมีได้ว่างเปล่าอย่างที่เรา หรือนักพัฒนาคิด (กาญจนา แก้วเทพ, 2538, น. 13) ในกลุ่มประชาชนหรือชุมชน มีทรัพยากรส่วนหนึ่งที่ดำรงอยู่แล้ว ไม่ว่าจะเป็นศักยภาพพลั้งสร้างสรรค์ ภูมิธรรม ภูมิปัญญา วิธีการจัดองค์กร บุคลากร แม้แต่แนวคิดในการพัฒนาตนเองและชุมชนให้ดีขึ้น การขาดเพียงทุนทรัพย์นั้นมีได้หมายความว่า ชุมชนจะขาดเสียทุกอย่าง การจกเงินทุนนั้น มิได้หมายถึงการจกปัญหา จกใจ หรืออับจนไปเสียทุกอย่าง ดังนั้น การศึกษาชุมชน จึงเป็นการศึกษาในส่วนที่ขาดหายไปร่วมกัน ไม่ละทิ้งของเก่า ไม่มัวเมาสิ่งใหม่ เพื่อพัฒนาสิ่งที่ดีร่วมกัน

จากความเป็นจริงที่มีอยู่ จึงมีการปรับเปลี่ยนหลักการทำงาน แนวความคิดในการศึกษาและพัฒนาชุมชน จากบนลงล่าง มาเป็นจากล่างขึ้นบน (bottom-up Approach) พร้อมกับได้มีการเปลี่ยนยุทธศาสตร์การพัฒนาจากการนำความรู้จากภายนอกเข้าไปแทนที่ความรู้ภายในชุมชน (Strategies of Substitution) มาเป็นการพยายามประสานความรู้ทั้งจากภายนอกและภายในเข้าด้วยกัน เพื่อให้เป็นประโยชน์สูงสุดแก่ชุมชน โดยที่องค์กรพัฒนาและองค์กรชาวบ้านจะมีบทบาทร่วมมือประสานกันบนพื้นฐานความเท่าเทียมกัน ไม่มีใครเหนือใคร ไม่มีใครนำใคร

จากหลักการและแนวความคิดดังกล่าว จึงเป็นที่มาของการศึกษาชุมชนในแนวต่างๆ เช่น แนวเศรษฐศาสตร์การเมือง แนววัฒนธรรมชุมชน รวมถึงแนวความคิดของการพัฒนาที่ยั่งยืน แต่ละแนวคิด ก็อาศัยกรอบแนวคิดดังกล่าวเป็นข้อสมมติฐาน หรือเป็นหลักการเบื้องต้นในการประยุกต์เพื่อศึกษาชุมชน

แนวคิดในการศึกษาชุมชน : นโยบายการพัฒนา

แนวคิดในการศึกษาชุมชนตามนโยบายการพัฒนา ย่อมมิใช่แนวคิดที่มุ่งศึกษาชุมชนเพียงเพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมเท่านั้น แต่เพื่อนำไปสู่พันธะทางการปฏิบัติเพื่อชีวิตที่ดีร่วมกัน

นักวิชาการในสำนักต่างๆ ได้มีการศึกษา วิเคราะห์ ตามแนวของศาสตร์ที่ตนสนใจและเพื่อความสอดคล้องในศาสตร์นั้นๆ แนวทางการศึกษาชุมชนจึงปรากฏอยู่หลายแนว ดังที่กาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 162-163) ได้นำเสนอไว้ใน 3 แนว คือ 1) แนวพุทธศาสนา 2) แนวเศรษฐศาสตร์การเมือง 3) แนววัฒนธรรมชุมชน

แต่ในที่นี้จะเสนอแนวคิดการศึกษาชุมชนเป็น 2 ประเภท โดยผสมผสานแนวคิดทางพระพุทธศาสนาเข้ากับแนววัฒนธรรมชุมชน นอกจากนี้ยังรวบรวมแนวคิดต่างๆ ที่มีความหมายคล้ายคลึงกันเข้ามา เพื่อให้เห็นภาพรวมของการศึกษาชุมชน ทั้งในแง่ของ ปรัชญา แนวคิด ความหมาย วิธีการศึกษา และการวิเคราะห์ทางสังคม รวมถึงสาระสำคัญที่ควรศึกษา ดังนี้

การศึกษาชุมชนแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง

ปรัชญาและแนวคิด การศึกษาชุมชนแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น ได้มุ่งการศึกษาและวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างสังคมชนบทกับระบบเศรษฐกิจและการเมืองภายนอก ว่าปัญหาความด้อยพัฒนา ไม่ได้มีสาเหตุมาจากความยากจนภายในชุมชน แต่ความยากจนเป็นผลของการพัฒนาแนวหนึ่งซึ่งเกิดจากอิทธิพลของระบบภายนอกชุมชน ที่ทำให้เกิดสภาพการณ์ คือ สภาพการไร้อำนาจการตัดสินใจของชาวบ้าน สภาพการเกิดความเหลื่อมล้ำในสังคมชนบท และการครอบงำทางวัฒนธรรมของชาวบ้าน ด้วยเหตุนี้ปัญหาการด้อยพัฒนา จึงไม่ใช่ปัญหาเศรษฐกิจความยากจนและหรือปัญหาวัฒนธรรมการพึ่งตนเอง แต่หากเป็นปัญหาที่ซับซ้อนเชื่อมโยงทางเศรษฐกิจการเมือง และอุดมการณ์ระหว่างชนบทกับสังคมภายนอก (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2537, น. 301)

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองได้เสนอการวิเคราะห์สังคม โดยไม่วิเคราะห์แต่เพียงปรากฏการณ์เท่านั้น แต่เน้นศึกษา วิเคราะห์ถึง "โครงสร้าง" โดยเฉพาะ ความสัมพันธ์ของการผลิต ปังจ่าย การผลิต ความสัมพันธ์อำนาจ/อุดมการณ์ และพลวัตของสังคม ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ที่กระทำภายใต้เงื่อนไขของสภาพพื้นที่ สภาพกายภาพนิเวศแวดล้อมและประชากรท้องถิ่น นอกจากนี้ยังเน้นที่การศึกษาประวัติศาสตร์ คือ ความสัมพันธ์ต่าง ๆ ของชุมชนท้องถิ่น เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้น (class) ในท้องถิ่น ความสัมพันธ์ของปังจ่าย การผลิต ปังจ่ายทางการเมือง เป็นต้น

วิธีการศึกษาชุมชน การศึกษาชุมชนแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองนั้น แต่เดิมเน้นการศึกษา ด้านโครงสร้างและหน้าที่ และความสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ ต่อมาได้รวมมิติชุมชนท้องถิ่น และมิติประวัติศาสตร์วัฒนธรรม เข้ามาเป็นส่วนสำคัญด้วย

วิธีการศึกษาชุมชนแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองมีวิธีการศึกษาที่หลากหลาย และมีพื้นฐานอยู่ในทางสังคมศาสตร์บางสาขา เช่น ประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยา เป็นต้น และเน้นวิธีการศึกษาที่อยู่บนพื้นฐานของความเปลี่ยนแปลง โดยมีวิธีการศึกษา 4 ประเด็น ได้แก่ 1) การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ 2) การศึกษาอย่างมีบริบท 3) การศึกษาแบบข้ามสาขา 4) การศึกษาแบบวิภาษวิธี (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2537, น. 302-305)

1. การศึกษาแบบประวัติศาสตร์ เป็นศึกษาที่ศึกษาถึงพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงที่เป็นจริงของสังคม โดยมีข้อสมมติฐานว่า การเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงอำนาจและอุดมการณ์ในสังคม

ดังเช่น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2540, น. 14-17) ได้กล่าวถึงกรอบแนวคิดของนักวิชาการสำนักเศรษฐศาสตร์การเมืองไว้ใน "ประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและชนชาติไทย" มีสาระสำคัญว่า ในการศึกษาสังคมและสร้างทฤษฎีสังคมศาสตร์ จะต้องคำนึงถึงลักษณะสำคัญต่อไปนี้

1. โครงสร้างสังคมเศรษฐกิจ โดยเฉพาะระบบเศรษฐกิจ รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างระบบเศรษฐกิจกับระบบการเมืองและวัฒนธรรม

2. วิวัฒนาการของระบบสังคมเศรษฐกิจ คือ ศึกษาแบบเป็นประวัติศาสตร์ อธิบายกระบวนการความเป็นมาและระบบที่พึงปรารถนาในอนาคต

3. ไม่ละเลยที่จะพิจารณาความขัดแย้งในระบบ และสนใจถึงหน่ออ่อนของความคิดและกระบวนการ อันเป็นจุดเริ่มของการเปลี่ยนแปลงสู่สภาพที่ดีขึ้น และเสนอการศึกษาชุมชนในเรื่องประวัติศาสตร์ของชุมชนหมู่บ้านในประเด็นต่างๆ คือ

1. ความสำคัญของการศึกษาประวัติชุมชนหมู่บ้าน

2. การศึกษาประวัติชุมชนหมู่บ้านแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง

3. วิธีการศึกษาประวัติชุมชนหมู่บ้านโดยการสัมภาษณ์ ที่เน้นให้คนไทยและวัฒนธรรมไทยเป็นตัวตั้ง เป็นตัวดำเนินการ เป็นศูนย์กลางของการกระทำ

ในหนังสือ "บ้านกับเมือง" ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2529, น. 16-17) กล่าวถึงการศึกษาท้องถิ่น "แนวเศรษฐศาสตร์การเมือง" ว่า

1. เป็นการศึกษาแบบแผนความสัมพันธ์ของมนุษย์ ที่เกี่ยวกับโครงสร้างการผลิต การบริโภค และการแบ่งปันผลผลิต ทั้งนี้โดยสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจ

2. เป็นการศึกษาระดับเขตเฉพาะเขตหนึ่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นระบบเดียวกัน อาจจะเป็นระดับหมู่บ้าน ตำบล และจังหวัด โดยมีแรงเชื่อมเป็นระบบการผลิต ระบบการเมืองหรือระบบวัฒนธรรม

3. มีการพิจารณาเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นที่ศึกษากับหน่วยที่ใหญ่กว่าขึ้นไป

4. มีการพิจารณากระบวนการเปลี่ยนแปลงของหน่วยท้องถิ่นที่ศึกษา และความขัดแย้งที่เกิดในท้องถิ่นและกับหน่วยที่ใหญ่กว่า

2. การศึกษาอย่างมีบริบท การศึกษาชุมชนแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง ให้ความสำคัญแก่สถานะเงื่อนไขแวดล้อมแก่ประเด็นหรือหน่วยที่ศึกษา โดยคำนึงถึงความละเอียดอ่อนของปัญหาว่ามีได้เหมือนกันหมด แต่แตกต่างกันไปตามสถานะแวดล้อมและขั้นตอนของการพัฒนา ซึ่ง จักรทิพย์ นาถสุภา (2540, น. 39) เสนอการศึกษาอย่างมีบริบทไว้เพิ่มเติม ได้แก่

1. เป็นการศึกษาที่เอาเศรษฐกิจมาเป็นแกนกลาง พิจารณาชีวิตการผลิต การทำมาหากิน และความสัมพันธ์ของมนุษย์ในการทำมาหากินเป็นศูนย์กลาง แล้วโยงกับการเมืองและวัฒนธรรม เป็นการศึกษาแบบสหสาขาวิชา

2. เป็นการศึกษาท้องถิ่นแบบเจาะลึก เน้นรูปธรรมท้องถิ่น และถือว่ากระบวนการที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นเป็นตัวกระทำด้วยเช่นเดียวกัน มีวิถีแนวทางของตัวเองด้วย

3. เป็นการศึกษาที่โยงท้องถิ่นกับระบบเศรษฐกิจสังคมภายนอก ท้องถิ่นถูกกระทบและบางกรณีถูกรอบงำได้จากภายนอก แม้เน้นศึกษาที่ท้องถิ่นก็ถือว่าท้องถิ่นเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมของประเทศและอาจโยงในระดับโลก

3. การศึกษาแบบข้ามสาขา คือจะไม่แยกหน่วยที่ต้องการศึกษาออกมาพิจารณาอย่างอิสระตามความชำนาญพิเศษเฉพาะสาขาใดสาขาหนึ่ง หากแต่จะแยกประเด็น เงื่อนไข และปัจจัยต่าง ๆ ออกมาให้ชัดเจนแล้วหาความเชื่อมโยงอย่างเป็นระบบซึ่งต้องอาศัยแนวทางจากหลาย ๆ สาขาที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้สามารถประเมินถึงส่วนย่อยที่มีลักษณะแตกต่างกันนั้นว่า มีความสัมพันธ์กับทั้งระบบอื่น ๆ อย่างไร

4. การศึกษาแบบวิภาษวิธี การศึกษาชุมชนแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองกล่าวถึงการศึกษาแบบวิภาษวิธีว่า มีความสำคัญในแง่ของกลยุทธ์ สำหรับศึกษาสังคมที่มีความสลับซับซ้อน เพราะเป็น ตรรกวิธีที่เน้นการมองของสองสิ่งที่แตกต่างกัน ว่ามีความสัมพันธ์กันอย่างไร และนำไปสู่สถานะใหม่อย่างไร ในทางปฏิบัติหมายถึงการสามารถมองทะลุ เงื่อนไข ปัจจัย ระดับ และมิติของการมองปัญหาต่างๆ ได้โดยไม่ติดอยู่กับลักษณะใดลักษณะหนึ่งอย่างไม่มีเงื่อนไข

การวิเคราะห์ การศึกษาชุมชนแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองนี้ ไม่ทำการวิเคราะห์ปัญหาในระดับเดียวที่แยกออกมาต่างหาก และไม่ใช้ระดับตามขนาดทางภูมิศาสตร์ แต่เน้นการศึกษาวิเคราะห์ จากมิติของความสัมพันธ์ในระดับนามธรรมที่แตกต่างกัน และระดับการวิเคราะห์ซึ่งมีลักษณะเป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม 3 ระดับด้วยกันคือ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2537, น. 309)

1. โครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจการเมือง
2. อุดมการณ์อำนาจ
3. ประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์การผลิต

1. ในระดับโครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองนั้น สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง เน้นการศึกษาความสัมพันธ์ทางโครงสร้างในระหว่างกลุ่มที่มีความสัมพันธ์ทางการผลิตต่างกัน เช่น ชนชั้นต่างกัน หรืออำนาจระหว่างรัฐกับท้องถิ่น เป็นต้น

2. ในระดับอุดมการณ์อำนาจนั้น สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ให้ความสำคัญต่อวัฒนธรรม ในแง่อุดมการณ์ หรือศึกษาอุดมการณ์หรือจิตสำนึกที่ว่าด้วยอำนาจทางสังคม ซึ่งต้องมีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมระหว่างกลุ่มชนต่างๆ ในสังคม และให้ความสนใจต่อการพัฒนาสังคมชุมชนในลักษณะที่สร้างสรรค์สังคมที่มีโครงสร้างแบบใหม่ซึ่งมีความยุติธรรม เสรีภาพ ภราดรภาพ และความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งแสดงออกในเรื่องอุดมการณ์ของสำนักคิดนี้ เช่น

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2537, น. 194-195) กล่าวถึงความหมายของการพัฒนา โดยกล่าวถึงความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม ความยากจน และการพัฒนาที่มีลักษณะที่ไม่เท่าเทียม ว่ามาจากโครงสร้างอำนาจและอิทธิพลในสังคม เพื่อให้เกิดความเสมอภาคและความเป็นธรรมในสังคม จึงต้องมีระบบการเมืองที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน และโครงการพัฒนาสังคมที่มีเป้าหมายที่คุ้มครองผู้ยากไร้และผู้เสียเปรียบในสังคม และเสนอกฎของความยุติธรรม เพื่อลดความเหลื่อมล้ำทางสังคม อันเป็นแนวทางของการพัฒนาที่ยั่งยืน

นอกจากนี้ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2537, น. 189-190) กล่าวถึงการมองปัญหาสังคม ปัญหาการพัฒนา ความยากจน และสิ่งแวดล้อมว่า เมื่อมีความเสื่อมโทรมทางทรัพยากรธรรมชาติ ก็จะมีผลกระทบต่อประชาชน ความยากจน วิธีการผลิต วิธีการพัฒนา อุดมการณ์ทางเศรษฐกิจ การขยายของทุนนิยม และการละเลยการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2537, น. 315-318) ได้ยกตัวอย่างการยกระดับนามธรรมในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางการผลิตในระดับชุมชน หรือในระหว่างมนุษย์ สิ่งแวดล้อม เทคโนโลยี อุดมการณ์ และวิถีความเปลี่ยนแปลง รวมถึงกระบวนการเคลื่อนไหวทางประวัติศาสตร์ และได้เสนอทางเลือกเพื่อโต้แย้งกับการพัฒนากระแสหลักที่พยายามเปลี่ยนเข้าสู่ระบบทุนนิยม โดยคาดหวังถึงอุดมการณ์ที่เน้นความเป็นธรรมในสังคม และชี้ให้เห็นถึงอุดมการณ์อำนาจว่าสร้างความมั่นใจให้ชุมชนด้วยการชี้แจงมุมมองทางศีลธรรมให้แก่ความสัมพันธ์การผลิตซึ่งจะกลายเป็นพลังในการต่อสู้

3. ในระดับความเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางการผลิต สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง เน้นการศึกษาการเปลี่ยนผ่านของความสัมพันธ์การผลิต ที่ช่วยให้เข้าใจการพัฒนาเปลี่ยนแปลงนั้น ไม่อาจทำได้ด้วยการปรับกลยุทธ์วิธีในการผลิตของแต่ละบุคคล แต่ต้องเป็นขบวนการเปลี่ยนแปลง

เพื่อให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการควบคุมทรัพยากรและวัฒนธรรมของชุมชน เพื่อที่จะได้จัดการทรัพยากรได้อย่างเหมาะสม

สำนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ให้เหตุผลในการวิเคราะห์เช่นนี้ว่า มีเป้าหมายชัดเจนอยู่ในการแสวงหาทางเลือกของรูปแบบของความสัมพันธ์ทางการผลิตที่เหมาะสมในระยะเปลี่ยนผ่านมากกว่าการปรับปรุงเทคนิควิธีการผลิตให้มีประสิทธิภาพ และต้องการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทุกระดับ เช่น ในด้านอุดมการณ์ จนถึงพลังการเคลื่อนไหว และอุดมการณ์ในสังคม ในด้านการเมืองวิเคราะห์อำนาจทางการเมืองภายนอก และความสัมพันธ์ทางชนชั้น ในด้านเศรษฐกิจ ด้านการจัดการองค์การผลิตและการจัดการทางเทคนิค และต้องการการเปลี่ยนแปลงจากล่างขึ้นบน

อานันท์ กาญจนพันธ์ (2537, น. 305-308) ได้เสนอกระบวนการเปลี่ยนแปลงเพื่อการยกระดับนามธรรมเพื่อการศึกษาชุมชน ในด้านความสัมพันธ์ทางกระบวนการ ทางโครงสร้าง และทางหน้าที่ เพื่อเป้าหมายในการเห็นผลผลิต ความมั่นคงในการผลิต ความต่อเนื่องในการผลิต ความเท่าเทียมในการผลิต และการพึ่งตนเองในการผลิต อันจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในระยะสั้นและระยะยาว ภายใต้บริบททางสถานะแวดล้อม และระบบนิเวศเกษตรที่มีความหลากหลาย

สรุป การศึกษาชุมชนตามแนวเศรษฐศาสตร์การเมือง เน้นการศึกษาการเปลี่ยนแปลงในด้านโครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง ความสัมพันธ์ในทางการผลิตที่มีต่อสังคม ชุมชน โดยจะต้องคำนึง ความยุติธรรม ความเสมอภาคในสังคม บนพื้นฐานแห่งความเท่าเทียม ไม่เหลื่อมล้ำในด้านการผลิต เพื่อให้เกิดการแก้ไขปัญหาความยากจนและสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน อันจะเป็นแนวทางในการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน

การศึกษาชุมชนแนววัฒนธรรมชุมชน

ปรัชญาและแนวคิด การศึกษาชุมชนแนววัฒนธรรมชุมชน มีแนวคิดและปรัชญาเบื้องต้น คือ วัฒนธรรมเป็นเอกลักษณ์ของบุคคลและชุมชน หากคนเราไม่รู้จักตนเอง/ไม่เคารพตนเองก็ไม่อาจพัฒนาได้ และวัฒนธรรมเป็นพลังสำหรับการพัฒนาตนและสังคม ซึ่งแนวคิดได้รับการก่อตัวขึ้นในหมู่ของนักพัฒนาเอกชนบางกลุ่มในสังคมไทย โดยมองว่าชนบทหรือชุมชนมีวัฒนธรรมที่ดี มีศักยภาพในการที่จะพัฒนา และหรือที่จะต้านกระแสทุนนิยมได้ แนวคิดนี้มองเห็นปรากฏการณ์ที่เป็นผลของระบบทุนนิยม ที่เน้นวัตถุนิยมทำให้คนเห็นแก่ตัว และต้องพึ่งพาทุนจากภายนอก จึงหันมาเน้นคุณธรรมชาวบ้านที่ให้ความสำคัญกับจิตใจ การพึ่งพาตนเองและการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เป็นหลักธรรมในการพัฒนา เช่น การใช้ระบบการเกษตรแบบผสมผสาน การเกษตรขนาดเล็ก เป็นต้น

กาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 164) กล่าวถึงปรัชญาของการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนไว้ใน " การพัฒนาแนววัฒนธรรม : โดยถือมนุษย์เป็นศูนย์กลาง" ว่า ถือเอาความสุขของมนุษย์เป็นเป้าหมายสูงสุดของเกณฑ์ความสำเร็จในการพัฒนา คือ สภาวะที่มนุษย์สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุข อย่างมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์

บัณฑิต อ่อนคำ (2533, น. 61) กล่าวถึงสมมติฐานสำคัญของแนววัฒนธรรมชุมชนว่า ชุมชนนั้นมีศักยภาพในการพัฒนา สิ่งเลวร้ายทุกอย่างในชุมชนเป็นอิทธิพลมาจากภายนอก ดังนั้นต้องต่อสู้กับอิทธิพลดังกล่าวทางด้านวัฒนธรรม เนื่องจากวัฒนธรรมดั้งเดิมสูงกว่าวัฒนธรรมภายนอก ทั้งนี้เพื่อวัตถุประสงค์ คือ การบรรลุการพึ่งตนเอง และอิสระภาพแห่งหมู่บ้าน ชุมชน โดยผ่านการฟื้นฟูประเพณี วัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงในโลกปัจจุบัน

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ (2541, น. 241-250) กล่าวถึงวิวัฒนาการของแนวคิดของสำนักวัฒนธรรมชุมชนใน "ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา" ว่าผู้ที่ให้ความสำคัญแก่ชาวบ้านและชุมชนในระยะแรกคือ อาจารย์ปรีดี พนมยงค์ และสด คุรุเมะโรหิต ซึ่งใช้หลักการของลัทธิโซลิดาริสต์ ที่ถือว่ามนุษย์ย่อมมีฐานะเป็นเจ้านี่และลูกหนี้ต่อกัน และต้องร่วมกันในการประกอบเศรษฐกิจ เป็นสหกรณ์ และสหกรณ์ที่จัดตั้งเป็นชุมชนขนาดย่อม มีรากฐานอยู่บนความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และยึดหลักการ "สามัคคีธรรม"

ระยะต่อมา มีการนำเสนอถึงแนวคิดที่ว่า "คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน" ในงานพัฒนาชนบท ซึ่งแนวคิดนี้เป็นกระแสหลักในการศึกษาชุมชน และเศรษฐกิจชาวนา ต้องการให้ชุมชนเป็นอิสระ และมีส่วนให้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วมในการยกร่างแผนพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติที่ปรับฐานการพัฒนามาสู่การพัฒนา "คน" และต่อมาจึงพัฒนาเป็นระบบเครือข่ายชุมชนที่พยายามเชื่อมโยงปัญหาต่างของแต่ละชุมชนมาเป็นกระบวนการผลักดันในเชิงนโยบาย

สาระสำคัญของสำนักวัฒนธรรมชุมชนอาจสรุปได้จากแนวคิดของบาทหลวงนิพจน์ เทียนวิหาร ที่ว่า “ชุมชนมีวัฒนธรรมของตนเอง มีระบบคุณค่าที่ได้จากประวัติศาสตร์ มาเป็นบทสรุปของความคิดและการปฏิบัติของชุมชน และเป็นวิถีชีวิตและทิศทางการพัฒนาของชุมชน แกนกลางของวัฒนธรรมชุมชนคือการให้ความสำคัญแก่ความเป็นคน และความผสมกลมกลืนกันในชุมชน”

หลังจากนั้นได้มีผู้สนับสนุนแนวคิดดังกล่าว เช่น ดร. เสรี พงศ์พิส ศ.นพ.ประเวศ วะสี ดร. กาญจนา แก้วเทพ และบำรุง บุญปัญญา ที่ได้เสนอความคิดเพิ่มว่า "วัฒนธรรมชาวบ้าน (ชุมชน) มีความเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของคนชั้นกลางและของคนชั้นสูง" วิถีชีวิตมีความสัมพันธ์กับธรรมชาติและชุมชนเครือญาติ มีน้ำใจต่อกัน มีความสัมพันธ์อย่างมีคุณค่าทางศีลธรรม

มนุษยธรรม และอธิปไตย และเสนอการวิเคราะห์ที่มองผ่านองค์รวมทางวัฒนธรรมของชุมชน โดยถือชุมชนเป็นจุดตั้งของการศึกษา สามารถให้ชุมชนพึ่งตนเองได้ภายใต้เงื่อนไขที่ทำได้

ศ. นพ. ประเวศ วะสี (2530, น. 34-36) ได้นำเสนอแนวความคิดของวัฒนธรรมชุมชน ว่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นทรัพยากรอันมีค่าของสังคม โดยให้ประชาชนรวมตัวกันเป็นกลุ่มและองค์กรย่อยๆ เพื่อช่วยเหลือและสร้างความเข้มแข็งให้แก่สมาชิก ความสัมพันธ์ภายในกลุ่มและชุมชนควรเป็นแบบเท่าเทียม ควรลดบทบาทหน้าที่ของรัฐ และปรับปรุงวัฒนธรรมพื้นบ้าน โดยการเพิ่มบทบาทของศาสนา และนำวัฒนธรรมสากลเข้ามาผสมด้วย เป็นการพัฒนาที่สมบูรณ์ทั้งทางด้านจิตใจ ชีวิตชุมชน และความสมดุลของสิ่งแวดล้อม

ส่วน ยศ สันตสมบัติ (2537, น. 34) กล่าวถึงแนวคิดของนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Culture Ecology) ที่สนใจการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยเน้นถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อมว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรม และมองสังคมในลักษณะพลวัตที่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญ คือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ เป็นเงื่อนไขหลักกำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของสังคม วัฒนธรรม ซึ่งแนวคิดดังกล่าว ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมที่เป็นไปด้วยความสัมพันธ์กันและกัน และด้วยการปรับตัวร่วมกัน

วิธีการศึกษา ด้วยเหตุที่ สำนักวัฒนธรรมชุมชนมองว่า มนุษย์มีลักษณะเป็นองค์รวม การพัฒนาที่ดีต้องเป็นแบบองค์รวมด้วย และการพัฒนา คือ การพัฒนาศักยภาพของมนุษย์ให้ถึงจุดสูงสุด ดังนั้น วิธีการศึกษา จึงเน้นไปที่การศึกษาถึง **วัฒนธรรมชุมชน และตัวบุคคล**

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ (2541, น. 251) ได้เสนอวิธีการศึกษา โดยเน้นถึง วัฒนธรรมชุมชนที่เป็นพลังการผลักดันชุมชนที่สำคัญ เพราะเป็นสิ่งที่ประชาชนสร้างขึ้นมาเอง หากนักพัฒนาต้องการทำความเข้าใจและปฏิบัติให้สอดคล้องกับชาวบ้าน ก็ต้องเข้าใจวัฒนธรรมชุมชน" ซึ่งเป็นการบ่งบอกวิธีการศึกษาวัฒนธรรมชุมชน

กาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 167-175) ได้กล่าวถึงการศึกษาชุมชนแนววัฒนธรรมชุมชนในลักษณะที่เน้นการพัฒนามนุษย์ หรือตัวบุคคล ว่า

1. มนุษย์มีลักษณะเป็นองค์รวม มิใช่มนุษย์เศรษฐกิจ การพัฒนามนุษย์ควรมีลักษณะเป็นองค์รวมด้วย เช่น การจัดตั้งธนาคารข้าว มีมุมมองมิติทางเศรษฐกิจ มิติทางสังคม และมิติทางความเชื่อ อันเป็นความหมายของ "ข้าว" ตามทัศนะแบบองค์รวมของชาวบ้าน

2. การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนถือเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง ดังนั้นมนุษย์เป็นหัวใจชีวิต และมีศักยภาพที่จะพัฒนาได้ ดังนั้นควรสร้างกระบวนการและเงื่อนไขที่เหมาะสมเพื่อให้ศักยภาพของมนุษย์แต่ละคน รวมถึงศักยภาพของชุมชนได้บรรลุจุดสูงสุด

3. การแยกแยะวัฒนธรรมออกเป็นระดับต่าง ๆ เพื่อการเข้าใจในวัฒนธรรมและการพัฒนาที่เหมาะสม และปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมตามความเหมาะสม

การวิเคราะห์ ในแนวคิดของสำนักวัฒนธรรมชุมชนมองการวิเคราะห์สังคมและชุมชนว่า การมองเพียงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นไม่เพียงพอ ต้องเจาะลึกลงไปที่สาเหตุอันเป็นสมมติฐานและมองว่า "วิกฤตด้านวัฒนธรรม" เป็นสาเหตุพื้นฐานที่สำคัญของปัญหาสังคม ปัจจัยอีกประการหนึ่ง คือ เนื้อหาของทฤษฎีการทำประเทศให้ทันสมัยที่ประเมินฐานะของวัฒนธรรมผิดพลาด ทำให้สูญเสียทั้งต่อการพัฒนาและต่อวัฒนธรรมโดยตรง ดังนั้น จึงมีการสร้างวัฒนธรรมหรือการจัดระบบวัฒนธรรมที่มีอยู่ให้สามารถสร้างความสมดุลและรักษาความสงบสุขให้แก่ชุมชน ซึ่งสรุปได้ว่า ปัญหาสังคม ชุมชนเกิดขึ้นเพราะ คนหมดความเชื่อมั่นในพลังของตน การพัฒนาในอดีตมีสมมติฐานและยุทธศาสตร์ในการพัฒนาที่ผิดพลาด และการเสียความสมดุลระหว่างการสร้างปัญหาและการแก้ไขปัญหา

จากการมองปัญหาสังคมว่าเกิดขึ้นด้วยสาเหตุ 3 ประการดังกล่าว การกำหนดยุทธศาสตร์จึงต้องรื้อฟื้นความมั่นใจและภูมิใจในตนเอง เปลี่ยนแปลงสมมติฐานต่อวัฒนธรรม ว่ามิใช่เป็นอุปสรรคในการพัฒนาแต่เป็นรากฐานในการพัฒนา และต้องปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์เพื่อความสมดุลในการแก้ไขปัญหา

กาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 179) นำเสนอการใช้โครงการพัฒนามาเป็นเครื่องมือหรือเพื่อความมั่นใจของชุมชน เช่น การวิจัยเพื่อสร้างจิตสำนึก การสัมมนาและชูปบทาบทของปัญญาชนในหมู่บ้านขึ้นมา การศึกษาในรูปของการพิจารณาไตร่ตรองผลของกิจกรรมที่ได้ทำไปแล้วในอดีต และการทัศนศึกษาเพื่อสร้างความเข้าใจ และเสนอวิธีการทำงานแนววัฒนธรรมชุมชน ตามหลักการสำคัญๆ คือ

1. การใช้ยุทธวิธีที่เปลี่ยนจาก "บนลงล่าง" เป็น "ล่างขึ้นบน" ของแนวคิดในการพัฒนา
2. การเปลี่ยนยุทธวิธีจากการใช้ Negative Approach คือการมองชาวบ้านว่า ขาดแคลนทุกสิ่ง มาเป็น Positive Approach โดยการเติมเต็มให้ชุมชนมาคิดร่วมกันในการสานต่อวัฒนธรรมเดิมและปรับเปลี่ยนตามความเหมาะสม
3. การใช้ยุทธวิธีการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริงของชาวบ้านในการพัฒนา

สรุป การศึกษาชุมชนแนววัฒนธรรมชุมชนนั้น เริ่มต้นที่มีจิตสำนึกว่าชุมชนมีวิถีชีวิตและวงจรการผลิตซ้ำของตัวเอง การศึกษาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชนจะช่วยให้เข้าใจโครงสร้าง ความเป็นอยู่ และสถานะต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน เพื่อจะได้ปรับเปลี่ยนแนวความคิดในการศึกษาและลงมือปฏิบัติงานในชุมชน ทั้งนี้ เพื่อสร้างความมั่นใจและพลังของชุมชนในการพัฒนาต่อไป

จากการศึกษาแนวคิดของการศึกษาชุมชน ของสำนักต่างๆ ทั้งแนวเศรษฐศาสตร์การเมืองและแนววัฒนธรรมชุมชน ซึ่งเป็นแนวคิดของการพัฒนาที่เป็นทางเลือกของสังคม เพื่อให้มีแนวทางในศึกษาชุมชนและการพัฒนาที่หลากหลาย ซึ่งปรัชญา แนวคิด วิธีการศึกษา และการวิเคราะห์ของสองสำนักดังกล่าว สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในงานพัฒนาชุมชนได้ ทั้งนี้เพื่อสร้างความเข้าใจในองค์ประกอบต่างๆ ของชุมชน และเพื่อให้นักวิจัยหรือผู้ศึกษาได้กรอบแนวคิดในการศึกษาชุมชนต่อไป

มิติประเด็นของการศึกษาชุมชน

ในการศึกษาชุมชนนั้น ได้มีสำนักคิดต่างๆ เช่น สำนักโครงสร้างและหน้าที่ สำนักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม และสำนักวัฒนธรรมนิเวศวิทยา เป็นต้น ได้มีมุมมอง/ประเด็นในการศึกษาชุมชน หรือสังคม เพื่อเป็นกรอบในการศึกษาวิเคราะห์นั้น จำเป็นต้องมีฐานในการมอง การวิเคราะห์ ซึ่งอาจจะมีหลากหลายประเด็น แต่โดยรวมแล้ว มักจะมีองค์ประกอบหลัก 3 ส่วน ซึ่งอาจเรียกชื่อต่างกันไป ถ้าเป็นการวิเคราะห์เชิงโครงสร้างและหน้าที่ นักคิด เช่น Radcliffe- Brown (1958, อ้างถึงใน อมรา พงศาพิชญ์ 2536, น. 8) จะมองว่าสังคมและชุมชนมีองค์ประกอบที่สำคัญในการวิเคราะห์ คือ

1. โครงสร้างสังคม (Social Structure) หรือส่วนประกอบต่างๆ และความสัมพันธ์ระหว่างส่วนประกอบนั้นๆ อาจจะเป็นระบบเครือญาติ หรือโครงสร้างสังคมรูปแบบอื่นๆ
2. สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศ (Ecology) ซึ่งสังคมจะต้องปรับให้เข้ากันได้ มีการใช้ทรัพยากรจากระบบนิเวศเพื่อยังชีพ
3. กลไกหรือวัฒนธรรม (Culture) ซึ่งทำให้มนุษย์ในสังคมนั้นสามารถอยู่ด้วยกันได้

นักมานุษยวิทยา สำนักโครงสร้างหน้าที่ ให้ความสำคัญกับองค์ประกอบทางด้านโครงสร้างมากกว่าองค์ประกอบ อีก 2 ส่วน ในขณะที่นักวิชาการในสาขามานุษยวิทยาวัฒนธรรมจากสำนักแพร่กระจายวัฒนธรรม จะให้ความสำคัญแก่วัฒนธรรม และต่อมาเห็นว่า ระบบ

นิเวศวิทยาและการที่มนุษย์ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมเป็นสิ่งสำคัญ สภาพนิเวศจะเป็นตัวกำหนดว่าสังคมมนุษย์จะปรับตัวและมีพัฒนาการไปสู่สังคมวัฒนธรรมรูปแบบต่างๆ เช่น สังคมวัฒนธรรมชาวเขา สังคมวัฒนธรรมชาวนา เป็นที่ยอมรับว่าความคิดเรื่องวัฒนธรรมนิเวศเป็นความคิดที่ริเริ่มโดย Julian Steward (1955)

Julian Steward (อ้างถึงใน ยศ สันตสมบัติ. 2540, น. 34) ได้อธิบายแนวคิดแบบนิเวศวิทยาวัฒนธรรม ว่าเป็นการปรับตัวของสังคมภายใต้อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม และมองว่า วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือช่วยให้มนุษย์ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อม และวิเคราะห์ถึงความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีการผลิต กับพฤติกรรมของมนุษย์

สำหรับกลุ่มวัฒนธรรมวัตถุนิยมโดย Marx (อ้างถึงใน อมรา พงศาพิชญ์ 2536, น. 9) ได้แยกองค์ประกอบออกเป็น 3 ส่วน คือ

1. โครงสร้างสังคมคือ ระบบชนชั้น ซึ่งแบ่งคนออกเป็นระดับและมีความเหลื่อมล้ำระหว่างระดับต่างๆ
2. ระบบนิเวศและการใช้ทรัพยากรจากระบบนิเวศ คือ การผลิตทางเศรษฐกิจ
3. อุดมการณ์ หรือ Ideology ซึ่งนักวิชาการกลุ่มอื่นเรียกว่า วัฒนธรรม คือ สิ่งที่สังคมทุกสังคมมีสิ่งที่มีความสำคัญมากที่สุด สำหรับนักวิชาการกลุ่มวัฒนธรรมวัตถุนิยม ก็คือ วิธีการผลิต และวัฒนธรรมจะสอดคล้องกับวิธีการผลิตในแต่ละสังคม

ถึงแม้ว่านักวิชาการจะให้ความสำคัญต่อองค์ประกอบที่ต่างกัน แต่มีความเห็นสอดคล้องกันว่า ในการศึกษาชุมชนและสังคม องค์ประกอบที่สำคัญอาจแยกออกได้เป็น 3 หมวด คือ

หมวดแรกว่าด้วยองค์ประกอบของสังคมหรือโครงสร้างสังคม หมวดสอง ว่าด้วยทรัพยากรและการใช้ทรัพยากรในสังคม และหมวดสาม วัฒนธรรมหรืออุดมการณ์ซึ่งอาจอยู่ในลักษณะรูปธรรม เช่น ศิลปและสิ่งประดิษฐ์อื่นๆ หรือในลักษณะนามธรรม เช่น ความเชื่อและระบบคิด ซึ่งในการศึกษาชุมชนแต่ละองค์ประกอบ ย่อมมีความหมายต่อปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น เพื่อช่วยอธิบายปรากฏการณ์ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

อकिन รพีพัฒน์ (2536, น. 56) กล่าวถึงการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน ว่าต้องศึกษาในมิติของโครงสร้างและหน้าที่ โครงสร้าง คือ ความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบส่วนต่างๆ ของสังคม โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชน และความแน่นแฟ้นในการรวมตัวของสังคม (Social Intergration) และหน้าที่ (Function) ที่เน้นความสัมพันธ์ในเชิงหน้าที่ทางสังคม

ชยันต์ วรรณะภูติ (2536, น. 35) มีมุมมองในการศึกษาชุมชน โดยมองถึงประเด็นในการศึกษา ว่าสามารถศึกษาได้สองวิธี คือ ศึกษาด้วยวิธีการเชิงปริมาณ และศึกษาด้วยวิธีการเชิงคุณภาพ ซึ่งเป็นการศึกษาเชิงเปรียบเทียบกับกรวิจัยในทางสังคมศาสตร์

วิธีการแรก เป็นการศึกษา สํารวจ เพื่อทำความเข้าใจกับองค์ประกอบด้านเศรษฐกิจ สังคม ประชากร สุขภาพอนามัย วัฒนธรรมประเพณี รวมทั้งระดับการพัฒนาของหมู่บ้าน โดยอาศัยการสำรวจที่มีแบบสำรวจ-สอบถาม เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลเชิงปริมาณ และนำมาสรุปเป็นข้อมูลชุมชน (Village Profile)

วิธีการที่สองเป็นการศึกษาคุณภาพนั้น มิใช่เป็นการศึกษาเพื่อพรรณนาคุณลักษณะและสภาพของชุมชนโดยการใช้ตัวอักษรแทนตัวเลขเชิงปริมาณ แต่เป็นการศึกษาวิวัฒนาการ ความเคลื่อนไหว ความสัมพันธ์ ตลอดจนความขัดแย้งในหมู่บ้าน โดยดูถึงระบบความสัมพันธ์ทางสังคม รูปแบบการใช้ทรัพยากร โครงสร้างอำนาจในชุมชน ผู้นำ องค์กรชาวบ้าน ภูมิปัญญาชาวบ้าน และปฏิสัมพันธ์ระหว่างชุมชนหมู่บ้านกับระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่อยู่ภายนอก เพื่อดูว่าปัจจัยเหล่านี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกัน และช่วยอธิบายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น โดยการหลีกเลี่ยงการใช้วิธีการสำรวจเพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงปริมาณแต่เพียงอย่างเดียว แต่ต้องการได้ข้อมูลที่เป็นภาพรวมด้านต่างๆ ของชุมชน ตลอดจนความคิดเห็นของชาวบ้าน ที่เป็นการช่วยอธิบายปรากฏการณ์สังคมในระดับจุลภาค ได้ข้อมูลในเชิงลึก ซึ่งครอบคลุมมิติของเวลา มิติทางสังคม และสะท้อนให้เห็นความเคลื่อนไหวและความสัมพันธ์ในระดับชุมชนหรือเครือข่ายที่ใหญ่ขึ้นไป

มิติ/ประเด็นในการศึกษาชุมชนเหล่านี้ ช่วยให้ผู้ศึกษาเข้าใจโครงสร้างทางสังคมของชุมชน และความสัมพันธ์ของชุมชนในลักษณะต่างๆ ได้ดีขึ้น ทั้งนี้ เพื่อให้การศึกษาชุมชนได้บรรลุวัตถุประสงค์ที่วางไว้

ข้อพิจารณาในการศึกษาชุมชน

ในการศึกษาชุมชนประเภทต่างๆ ที่มีความหลากหลายนั้น ควรนำแนวคิดต่าง ๆ มาเพิ่มเติมเพื่อให้สามารถนำมาใช้ทำความเข้าใจ กับสภาพความเป็นจริงของชุมชนและสังคมให้ชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อชุมชนมีความสัมพันธ์กับรัฐในกระบวนการพัฒนามากขึ้น และในขณะที่มีการขยายตัวของความต้องการในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติซึ่งทำให้ชุมชนกลายเป็นเวทีของการแย่งชิงทรัพยากร ดังนั้น แนวคิดที่จะนำมาใช้ในการศึกษาชุมชน จึงจำเป็นต้องขยายให้เป็นประโยชน์ในการอธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นด้วย ซึ่ง ชยันต์ วรรณะภูติ (2536, น. 40 - 48) ให้แนวทางหรือข้อเสนอแนะในการศึกษาชุมชนไว้ดังนี้

1. ประวัติศาสตร์หมู่บ้านและรูปแบบการใช้ทรัพยากร คือการศึกษาหมู่บ้านตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน ศึกษาการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ทรัพยากรตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงการใช้ทรัพยากรในการผลิตในปัจจุบัน เป็นการพิจารณาการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่เกิดขึ้นกับหมู่บ้านเป็นช่วงๆ เพื่อจำแนกให้เห็นปัจจัยที่เข้ามากระทบในลักษณะการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ

2. ผู้นำ และบทบาทของผู้นำในฐานะของ "คนกลาง" การศึกษาผู้นำของชุมชนเป็นสิ่งที่มีความสำคัญต่อความเข้าใจหมู่บ้าน เป็นการศึกษานานาในหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับระบบภายนอก การตัดสินใจของหมู่บ้านในการเลือกผู้นำ และการได้มาซึ่งอำนาจ เพื่อเข้าใจภาวะผู้นำในชุมชน ซึ่งกลุ่มผู้นำมีบทบาทสำคัญในการเป็นตัวเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับรัฐ การกระจายผลประโยชน์ในชุมชน และทิศทางการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

3. การศึกษาชุมชนเป็นการศึกษาทั้งในด้านความสัมพันธ์ และความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในชุมชนเพื่อให้เข้าใจสภาพการณ์ต่างๆ ได้ดีขึ้น

4. การสร้างแบบจำลอง (Model) เพื่อเป็นเครื่องมือนำทางในการศึกษาและอธิบาย เช่น Potter (อ้างถึงใน อคิน รพีพัฒน์, 2536, น. 58) ได้ศึกษาสังคมไทยว่า มีลักษณะสำคัญที่เป็นองค์ประกอบหรือกลไกในการรวมกลุ่มของสังคมชนบทไทย เช่น ลักษณะครอบครัวขยายที่อาศัยอยู่รวมกันในบริเวณบ้านเดียวกัน ระบบเครือญาติที่นับญาติทั้งสองฝ่าย การให้ความสำคัญต่อกลุ่มบ้านที่เป็นเพื่อนบ้าน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่ผู้น้อย การจัดแบ่งชนชั้นและสถานภาพ ผู้นำและบริวาร กลุ่มการเมือง หมู่บ้านในฐานะเป็นองค์กรบริหารและปกครอง สังคมหมู่บ้าน และวัดของหมู่บ้าน เป็นต้น ซึ่งข้อสังเกตดังกล่าว เป็นเครื่องมือหรือแนวทางในการศึกษาชุมชนชนบทไทย

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้าน จะช่วยให้เห็นหลักการพื้นฐาน และแนวคิดเกี่ยวกับสังคมชนบท แต่สิ่งที่มักจะขาดหายไปในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงชุมชน คือ การพิจารณาถึงความสัมพันธ์ทางสังคมและกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมที่ทำหน้าที่ในการเป็นกลไกรองรับหรือปะทะกับการเปลี่ยนแปลงที่มาจากภายนอก และการอธิบายการทำงานของโครงสร้างในกระบวนการเปลี่ยนแปลงหรือปฏิริยาจากองค์ประกอบต่างๆ ของสังคมที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น รวมทั้งการการขัดขึ้นต่อการเปลี่ยนแปลงที่แสดงออกมา

จิตติ มงคลชัยอรัญญา (2540, น. 10) กล่าวถึงข้อปฏิบัติในการศึกษาชุมชน ว่า การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา นักพัฒนาต้องศึกษาเรียนรู้ชุมชนด้วยตนเอง เพราะหากใช้ผลการศึกษาของผู้อื่น อาจไม่เข้าใจเรื่องชุมชนอย่างแท้จริง และอาจไม่สามารถริเริ่มกิจกรรมที่เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายอย่างแท้จริง และนอกจากนี้ในการเรียนรู้ชุมชนยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างนักพัฒนากับคนในชุมชน ไม่ว่าจะใช้เทคนิคใดในการศึกษาชุมชน ผู้ศึกษาชุมชนพึงตระหนักหลักปฏิบัติที่สำคัญ คือ

1. การกำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชนให้ชัดเจน ว่าต้องการรู้อะไร เพื่ออะไร
2. การใช้ประโยชน์จากข้อมูลทุติยภูมิ เพื่อการเข้าใจชุมชนในเบื้องต้น
3. การกำหนดประเด็นคำถามที่จะนำมาซึ่งคำตอบที่สอดคล้องกับวัตถุประสงค์
4. การเก็บข้อมูลที่หลากหลายในชุมชนโดยการสัมภาษณ์ ทั้งจากผู้นำชุมชน ผู้ที่เกี่ยวข้องในชุมชน และจากผู้คนในชุมชนที่มีคุณสมบัติแตกต่างกัน
5. การเก็บข้อมูลด้วยวิธีการที่หลากหลาย เช่น การสนทนากลุ่ม การประชุม เป็นต้น
6. การไม่มีอคติในการศึกษาชุมชน และการจัดเก็บข้อมูล
7. การใช้หลักการในการเก็บข้อมูลที่ถูกต้อง
8. ระหว่างที่มีการเก็บรวบรวมข้อมูลในชุมชน ผู้ศึกษาควรปฏิบัติตามหลักการแสวงหาและรวบรวมข้อมูล คือใช้ ตา ดู หู ฟัง ปากถาม สมองคิด และมือเขียน เป็นต้น

ซึ่งข้อพิจารณาในการศึกษาชุมชนดังกล่าว เป็นการสร้างความเข้าใจเบื้องต้นในการที่ลงมือศึกษาชุมชน ว่านักพัฒนาหรือผู้ศึกษาจะต้องปฏิบัติตนอย่างไร เมื่ออยู่ในชุมชน จะเก็บข้อมูลด้านไหนบ้าง ด้วยวิธีการอย่างไร และหรือเพื่อความเข้าใจในการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน อันจะนำมาซึ่งข้อมูลที่ถูกต้อง และเป็นประโยชน์ในการพัฒนา

เทคนิคการศึกษาชุมชน

เทคนิคในการศึกษาชุมชนมีหลายชนิด เทคนิคส่วนใหญ่ถูกพัฒนาขึ้นเพื่อใช้ในงานพัฒนา การเกษตรและ/หรืองานพัฒนาชุมชนชนบท เทคนิคบางชนิดเป็นวิธีการที่ให้โอกาสประชาชนมีส่วนร่วมในการคิด วิเคราะห์และค้นหาปัญหา เพื่อสร้างเป้าหมายในการพัฒนา เทคนิควิธีศึกษาชุมชนต่าง ๆ ได้มีการปรับปรุงเพื่อใช้ในการศึกษา เก็บรวบรวมข้อมูล และสามารถนำมาประยุกต์ใช้เพื่อเกิดการพัฒนาได้มากขึ้น ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงเทคนิคต่างๆ ได้แก่

1. การประเมินสถานะชนบทอย่างเร่งด่วน (Rapid Rural Appraisal - RRA)
2. การประเมินสถานะชนบทอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal – PRA)
3. การวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research - PAR)
4. การศึกษาวิเคราะห์ระบบชนบท (Rural System Analysis - RSA)
5. การวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตร (Agro-ecosystem Analysis - AA)
6. การวิเคราะห์ชุมชนด้วยความละเอียดอ่อน (Soft System Analysis - SSA)
7. เทคนิค A-I-C (Appreciation Influence Control)

8. กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม (Social Learning process - SLP)

1. การประเมินสถานะชนบทอย่างเร่งด่วน (Rapid Rural Appraisal - RRA)

RRA เป็นเทคนิคที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในหมู่นักวิชาการ และผู้ปฏิบัติงานโครงการพัฒนาชนบทและการเกษตรในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา โดยโครงการวิจัยการทำฟาร์มของมหาวิทยาลัยขอนแก่น เป็นหน่วยงานแรกที่นำเข้ามาใช้เมื่อ พ.ศ. 2526 และได้เผยแพร่ไปสู่หน่วยงานต่าง ๆ ทั่วประเทศ RRA เป็นผลของความพยายามในการค้นพบทางสายกลางระหว่างงานวิจัยแบบประเพณีนิยมที่ยุ่งยาก ใช้เวลานานกว่าจะรู้ผล กับการศึกษาอย่างลวก ๆ ซึ่งแม้จะให้ผลเร็วแต่ยังขาดความถูกต้อง ดังนั้น RRA จึงเป็นเทคนิคที่สามารถช่วยให้เรียนรู้สภาพชนบทอย่างถูกต้องในระยะเวลาอันสั้น มีการใช้เครื่องมือ และวิธีการศึกษาหลาย ๆ อย่างประกอบกัน เพื่อช่วยให้เข้าใจสภาพชนบทดียิ่งขึ้น โดยใช้ข้อมูลมือหนึ่งเป็นสำคัญ เน้นการแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์ระหว่างผู้วิจัยจากสาขาวิชาต่าง ๆ และเรียนรู้จากความรู้ประสบการณ์ของชาวบ้าน (จิตติ มงคลชัยอรัญญา, 2540, น. 17-21) เพื่อพัฒนาวิธีการศึกษาแบบกลาง ๆ ซึ่งสามารถทำการศึกษาในระยะสั้น แต่ต้องทำการศึกษาอย่างเป็นระบบ ทำให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องที่จะนำไปใช้ได้ทันเวลา ประหยัดเงินและเวลา มีการวางแผนล่วงหน้าเป็นอย่างดี และผู้วิจัยต้องมีความตั้งใจสูงในการทำงาน และทำการศึกษด้วยตนเอง (สุจินต์ สิมารักษ์ และ สุเกสสินี สุภธีระ, 2530, น. 14-15)

ลักษณะที่สำคัญของเทคนิค RRA คือ

1. ใช้การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi-Structured Interviewing-SSI) เป็นวิธีการกึ่งกลางๆ ระหว่างการศึกษาที่มีรูปแบบตายตัว คือการใช้แบบสอบถาม กับการศึกษาที่มีอิสระเต็มที่แบบวิธีการของผู้สื่อข่าว ในการรวบรวมข้อมูลในสนาม (สุจินต์ สิมารักษ์ และสุเกสสินี สุภธีระ, 2530, น. 15-16) กล่าวคือในขณะที่มีการสัมภาษณ์นั้นจะไม่มีแบบสอบถาม แต่ใช้ “กรอบคำถาม” หรือ “แนวคำถาม” ที่เตรียมไว้ เช่น ประวัติหมู่บ้านการประกอบอาชีพ การถือครองที่ดิน การตลาดระบบการปลูกพืช ฯลฯ ลักษณะการสัมภาษณ์จะพยายามจัดให้เหมือนกับการพูดคุยตามปกติ เพียงแต่จะควบคุมไม่ให้หลุดจากกรอบที่ตั้งไว้ โดยไม่สนใจว่าจะเริ่มประเด็นใดก่อนหลัง ขึ้นกับบรรยากาศของการสนทนาแต่ละครั้ง เมื่อต้องการข้อมูลเรื่องใดเป็นพิเศษ นักวิจัยหรือผู้สัมภาษณ์ก็จะถามเจาะลึก (Probing) ไปเรื่อย ๆ จนเป็นที่เพียงพอ

2. เน้นการใช้เทคนิคต่างๆ เสริมการสัมภาษณ์แบบ SSI โดยเฉพาะการสังเกต การใช้ตัวบ่งชี้ การวัดต่างๆ และการถ่ายภาพเป็นต้น โดยที่การสัมภาษณ์จะเป็นไปอย่างต่อเนื่องและมีบรรยากาศเป็นกันเอง ดังนั้น นักวิจัยจึงจำเป็นต้องมีเครื่องมือช่วยจำ (Conceptual Tools) ที่ไม่อยู่ใน

รูปแบบของแบบสอบถาม เครื่องมือดังกล่าวนี้ได้แก่ ก) การเขียนผังกิจกรรม (Activity Chart) ซึ่งจะทำให้นักวิจัยทราบว่าเกษตรกรที่ให้ข้อมูลนั้นมีกิจกรรมการผลิตอะไรบ้าง มากน้อยเพียงใด ได้ผลดีแค่ไหน เป็นต้น ข) การเขียนพฤษาครอบครัว (Family Tree) ซึ่งจะทำให้ทราบว่าสมาชิกและแรงงานในครัวเรือนกี่คน อาชีพนอกภาคเกษตร ความรู้ ความสามารถของสมาชิกในครอบครัว ค) การเขียนปฏิทินแรงงาน (Labor Calendar) ซึ่งจะช่วยให้นักวิจัยทราบถึงการจัดสรรแรงงาน และการกระจายแรงงานทำกิจกรรมต่าง ๆ ในรอบปี สำหรับการวางแผนทำกิจกรรมเสริมกับชาวบ้าน ง) การใช้ภาพอื่น ๆ ที่ทำให้ชาวบ้านสามารถบอกข้อมูลเรื่องต่าง ๆ ที่จำเป็น และนักวิจัยสามารถบันทึกลงไปได้ ตามแต่จินตนาการ และทักษะที่มี เช่น การวาดภาพชุมชน การวาดภาพตัดขวางของพื้นที่ (Cross section) เป็นต้น

3. เน้นการศึกษาที่ใช้ผู้วิจัยมาจากสาขาวิชาต่าง ๆ หรือที่มีลักษณะเป็นสหวิทยาการ (Interdisciplinary Team) คือแต่ละทีมจะมีนักวิชาการทั้งทางด้านสังคมศาสตร์ และวิทยาศาสตร์ ธรรมชาติทำงานร่วมกัน สมาชิกในทีมจะต้องมีการประชุมทำความเข้าใจเรื่องวัตถุประสงค์ ประเด็นคำถาม เทคนิคการถามประเภทและแหล่งของข้อมูลที่ต้องการ เครื่องมือที่จะใช้ การแบ่งบทบาทหน้าที่ระหว่างกัน ก่อนที่จะลงปฏิบัติการในชุมชน นอกเหนือแล้วยังต้องร่วมกันศึกษาชุมชน ช่วยกันบันทึกข้อมูล รวมทั้งหาทางแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นร่วมกัน และร่วมกันทำรายงานผลการศึกษาในที่สุด

4. เน้นการเรียนรู้ของนักวิจัยที่รวดเร็วและต่อเนื่อง (Rapid and Progressive Learning) กล่าวคือ ทีมนักวิจัยจะต้องมาร่วมสรุปผลการศึกษาเป็นระยะ เช่น ทุกคืน หรือทุกสองคืน เพื่อประเมินว่าได้ข้อสรุป หรือเรียนรู้ตรงตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่ตั้งไว้แล้วหรือไม่ หากยังได้ข้อมูลไม่ครบ หรือเกิดความคิดใหม่ หรือเกิดความสงสัยในข้อมูล หรือการตีความของทีม ก็สามารถไปตรวจสอบความถูกต้องหรือไปเก็บข้อมูลเพิ่มเติมได้ในวันถัดไป แทนที่จะรอมาพบทวนหลังจากที่ถอนทีมออกจากชุมชนแล้ว กระบวนการดังกล่าวนี้ จะไม่เพียงให้ผู้วิจัยได้ข้อมูลเท่านั้น หากแต่ยังก่อให้เกิดการเรียนรู้ หรือความเข้าใจในเรื่องต่าง ๆ ของชุมชนดีขึ้น

5. ใช้แนวคิดเรื่องสามมิติ (Triangulation) สำหรับการพิจารณาข้อมูลแต่ละชนิด โดยใช้ทีมวิจัยจากหลายสาขาวิชา รวมทั้งใช้เป็นหลักในการเลือกพื้นที่ หรือครัวเรือนที่จะศึกษา เช่น เลือกศึกษาระบบการปลูกข้าวในแปลงขนาดใหญ่ ขนาดกลาง และขนาดเล็ก เลือกผู้ให้ข้อมูลทั้งจากคนที่ฐานะดี ปานกลาง และยากจนเป็นต้น และพยายามเลือกคนที่น่าจะเป็นผู้ให้ข้อมูลได้ดี ได้ถูกต้อง (Key Informant) ตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาและตามหลักสามมิติที่กล่าวมาแล้ว

6. RRA ถูกพัฒนามาเพื่อใช้สำรวจความรู้ในเบื้องต้น และมีใช้ทำเสร็จภายในครั้งเดียว (Exploratory and highly Interactive Research) ปกติแล้ว การศึกษาในรอบแรกจะไม่ได้ข้อมูลที่ต้องการทั้งหมด ต้องมีการทำซ้ำรอบที่สอง สาม หรือสี่ หรือจนกว่าจะได้ข้อมูลที่ต้องการในระดับที่พึงพอใจ โดยไม่กำหนดปริมาณผู้ให้ข้อมูลล่วงหน้า แต่การศึกษาแต่ละรอบ รวมทั้งช่วงระยะเวลา ระหว่างการศึกษาแต่ละรอบจะไม่เสียเวลานานนัก อีกทั้งนักวิจัยยังสามารถใช้วิจารณญาณของตน ปรับปรุง เพิ่ม ลด เปลี่ยนแปลงสมมติฐาน หรือแผนการปฏิบัติงานให้สอดคล้องกับความเป็นจริงได้ตลอดเวลา

สุจินต์ สิมารักษ์ และ สุเกสินี สุภีระ (2530, น.16) กล่าวถึงวัตถุประสงค์ในการศึกษาของเทคนิค RRA ว่าแบ่งออกได้ 2 ประเภท คือ 1) การศึกษาทั้งระบบ (general RRA) 2) การศึกษาข้อมูลเฉพาะ (specific RRA) และหลักการสำคัญของเทคนิค RRA ว่าอาจจะมีขั้นตอนและวิธีการปฏิบัติไม่เหมือนกัน แต่ต่างต้องยึดหลักการที่สำคัญ คือ

1. การพิจารณาแบบสามมิติ (triangulation) วิธี RRA เน้นการพิจารณาข้อมูลจากหลายมิติ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่แม่นยำมากขึ้น หลักการพิจารณาแบบสามมิติ ได้แก่ 1) การกำหนดที่นักวิจัยที่มาจากหลายสาขาที่เกี่ยวข้องและเหมาะสมกับเรื่องที่จะศึกษา 2) การกำหนดตัวอย่างที่หลากหลาย 3) การกำหนดวิธีการ เครื่องมือ และเทคนิคที่ใช้ในการศึกษาเพื่อเพิ่มคุณภาพของข้อมูล

2. การวิจัยแบบสำรวจหาความรู้ในเบื้องต้น และทำซ้ำอย่างต่อเนื่อง (exploratory and highly iterative research)

3. การเรียนรู้อย่างรวดเร็วและก้าวหน้า (rapid and progressive learning)

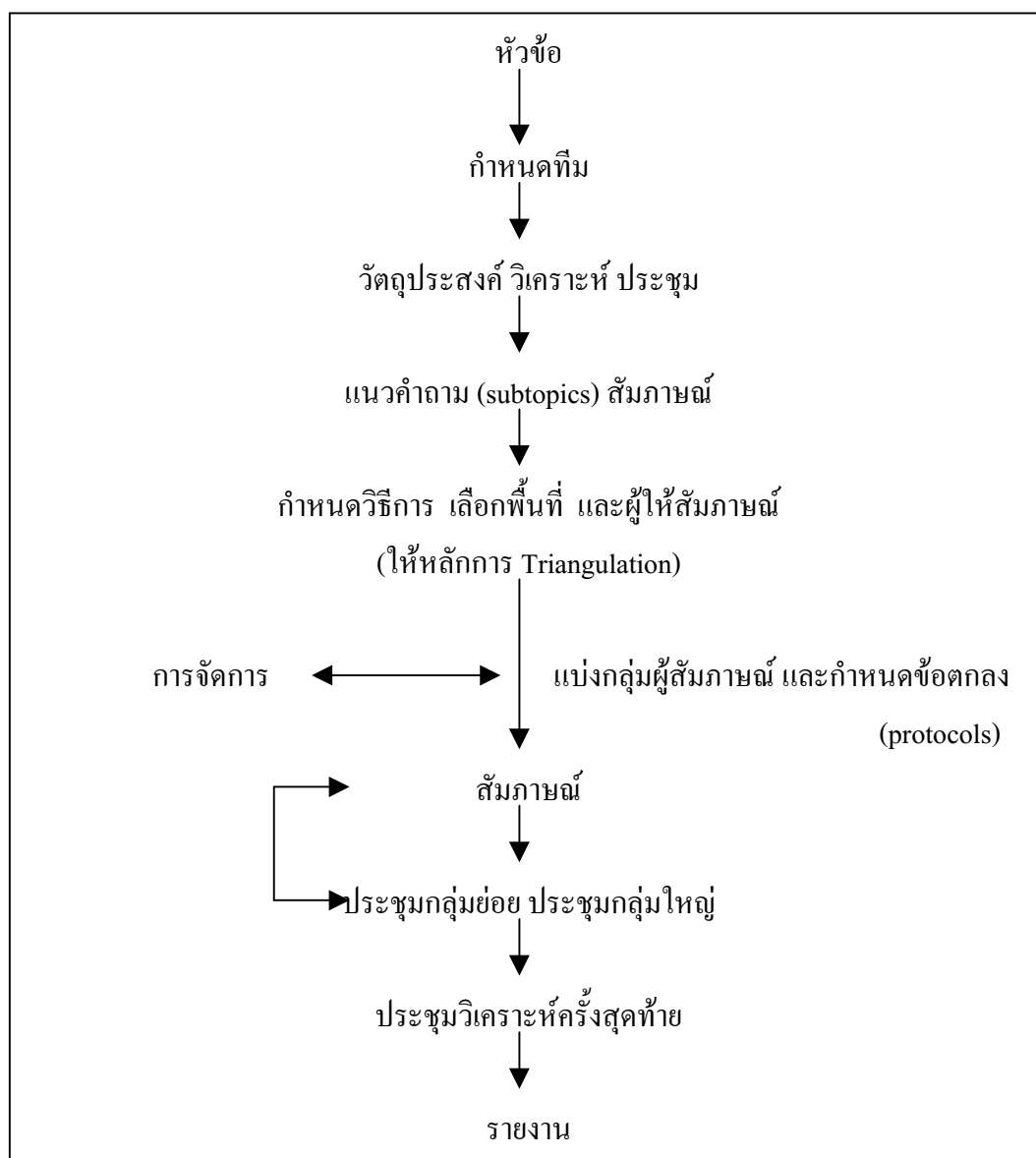
4. การใช้ประโยชน์จากภูมิปัญญาของชาวบ้าน (substantial use of indigenous Knowledge)

5. การใช้แนวทางการศึกษา และทำงานเป็นทีมแบบสหวิทยาการ (interdisciplinary approach and teamwork)

6. ความคล่องตัวและการใช้วิจารณญาณ (flexibility and use of conscious judgment)

หลักการดังกล่าว เป็นพื้นฐานสำคัญของกระบวนการวิจัยศึกษาชุมชน RRA จึงช่วยให้ผู้ศึกษาวิจัย เข้าใจปัญหาการพัฒนาได้ดีขึ้น และมีทักษะเกี่ยวกับการพัฒนาที่สอดคล้องกับแนวคิดในการพัฒนาแนวใหม่ที่เน้นความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกันและมีผลกระทบต่อกัน และมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ดังนั้น การติดต่อสื่อสารและความร่วมมือระหว่างนักวิจัย นักพัฒนา และชาวชนบท จึงเป็นปัจจัยสำคัญในการเพิ่มความเข้าใจในปัญหาของชุมชนและความเปลี่ยนแปลงของสังคม

ขั้นตอนในการศึกษา โดยเทคนิควิธี RRA มีขั้นตอนที่สามารถปรับได้ตามความเหมาะสมในสถานการณ์ต่างๆ แต่ก็มีขั้นตอนต่างๆ ที่ควรยึดเป็นหลักปฏิบัติ ดังนี้

ที่มา: สุจินต์ สิมารักษ์ และ สุเกสินี สุภธีระ, ขั้นตอนในการศึกษาโดยวิธี RRA (2530, น. 63)

การใช้ประโยชน์

การประชุมนานาชาติว่าด้วยเรื่อง RRA ที่จัดขึ้น ณ มหาวิทยาลัยขอนแก่นในปี 2528 สรุปถึงลักษณะการใช้ประโยชน์จากเทคนิค RRA ดังนี้

- เพื่อค้นหา ระบุ และวิเคราะห์สถานการณ์ และปัญหา
- เพื่อวางแผนดำเนินการ ติดตาม และประเมินผลโครงการ
- เพื่อพัฒนา ส่งเสริม และถ่ายทอดเทคโนโลยี
- เพื่อช่วยในการตัดสินใจ และกำหนดนโยบาย
- เพื่อช่วยให้ผู้เกี่ยวข้องสามารถกำหนดความช่วยเหลือได้เหมาะสม ในกรณีที่เกิดเหตุการณ์ฉุกเฉิน หรือมีภัยพิบัติ
- เพื่อใช้เสริม หรือปรับปรุงวิธีการวิจัยอื่น ๆ

ข้อดีของเทคนิค RRA

สุจินต์ สิมารักษ์ และ สุเกสินี สุภธีระ (2530, น. 16-17) แห่งมหาวิทยาลัยขอนแก่น ได้สรุปข้อดีของเทคนิค RRA ว่า

1. เป็นเทคนิคที่ประหยัดเวลา สามารถสรุปผลการศึกษาได้เร็ว ทันเหตุการณ์
2. ช่วยให้ผู้วิจัยมีความเข้าใจในเรื่องที่ศึกษาลึกซึ้งมากขึ้น มากกว่าวิธีการวิจัยแบบสำรวจ หรือวิจัยแบบประเพณีนิยม เพราะเป็นผู้ทำการศึกษาเอง และรู้วัตถุประสงค์ของการศึกษาเป็นอย่างดี มีโอกาสซักถามเพิ่มเติมข้อมูลอย่างต่อเนื่อง
3. ช่วยเสริมสร้างการทำงาน และเรียนรู้ร่วมกันของนักวิชาการสาขาต่าง ๆ ทำให้ค้นหาข้อเท็จจริงได้ดีกว่า ถูกต้องกว่า และลึกซึ้งกว่า เพราะสิ่งต่าง ในโลกย่อมมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน และ ไม่มีศาสตร์สาขาใดสาขาหนึ่งจะสามารถเข้าใจสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นในสังคมได้ทุกด้าน
4. เป็นเทคนิคที่มีความคล่องตัวสูง สามารถปรับปรุงหัวข้อ รายละเอียด และคำถามรวมตลอดถึงวิธีการ ตารางเวลา ในการปฏิบัติงานให้เหมาะสม สอดคล้องกับเงื่อนไขที่เป็นจริงในขณะนั้น
5. เสียค่าใช้จ่ายต่ำ เพราะเครื่องมือที่สำคัญในการศึกษาในการศึกษา คือ ตัวของนักวิจัยเอง และใช้เพียงอุปกรณ์เครื่องเขียนสำหรับบันทึกเนื้อหาจากการสัมภาษณ์เท่านั้น ข้อมูลมือสองที่ต้องการมักจะหาได้ หรือขอยืมจากหน่วยงานต่าง ๆ ในระดับอำเภอ หรือตำบล

ข้อจำกัดของเทคนิค RRA

อย่างไรก็ตาม RRA ก็มีจุดอ่อนของตัวเอง กล่าวคือ

1. แม้เทคนิคนี้จะทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจเรื่องราวได้ลึกซึ้งกว่าการใช้แบบสอบถาม แต่ก็ไม่ได้ลึกซึ้งเท่ากับการศึกษาแบบมานุษยวิทยา และข้อมูลที่ได้จาก RRA มักจะเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพเป็นส่วนใหญ่จะขาดข้อมูลเชิงปริมาณไปบ้าง
2. โดยเหตุที่ RRA ไม่ใช้วิธีการสุ่มตัวอย่างแบบงานวิจัยอื่น ๆ แต่ใช้การเลือก Key Informant ตามหลักการพิจารณาแบบสามมิติ (Triangulation) ซึ่งมักจะมีจำนวนผู้ให้ข้อมูลไม่มากนัก จึงไม่สามารถใช้วิธีการทางสถิติได้
3. ผู้ศึกษาต้องมีความเข้าใจ และประสบการณ์ในการทำ RRA ดีพอ และต้องมีความตั้งใจอย่างแน่วแน่ที่จะเรียนรู้เรื่องของชุมชน มิฉะนั้นแล้ว อาจเกิดข้อผิดพลาดได้ง่าย เพราะใช้เวลาลงชุมชนไม่นาน สามารถเลือกพื้นที่ กลุ่มตัวอย่าง รวมทั้งประเด็นศึกษาได้ด้วยตนเอง เทคนิคนี้เปิดช่องให้มีการยืดหยุ่นได้มาก หากผู้ศึกษายังไม่มี ความชำนาญควรหา นักวิจัยที่เชี่ยวชาญการใช้ RRA เข้าร่วมทีมด้วย

กล่าวโดยสรุป เทคนิค RRA เป็นทางเลือกที่ดีอีกทางหนึ่งสำหรับผู้ที่ต้องการจะเรียนรู้เรื่องของชุมชนอย่างได้อย่างพอสมควร ในเวลาที่ไม่ยาวนานเกินไป และเสียค่าใช้จ่ายต่ำ เทคนิคนี้ได้มีการนำไปประยุกต์ใช้ในงานวิจัยพัฒนาต่าง ๆ และมีความพยายามในการพัฒนา ปรับปรุง เทคนิคนี้ให้มีประสิทธิภาพมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง

2. การประเมินสถานะชนบทแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal – PRA)

PRA เป็นเทคนิคที่พัฒนาต่อมาจาก RRA โดยมีหลักคิดว่า แม้เทคนิค RRA จะช่วยให้เกิดความเข้าใจเรื่องราวต่าง ๆ ในชุมชนดีขึ้นกว่าเทคนิคอื่น ๆ ที่ใช้กันมา แต่ก็ยังคงเป็นคนภายนอกที่ได้ความรู้ คนในชุมชนมีบทบาทเป็นเพียงผู้ให้ข้อมูล ผลการศึกษาจะเป็นมุมมองและการวิเคราะห์ด้วยสายตาของคนนอก ซึ่งอาจจะประเมินถูกหรือผิดก็ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การประเมินคุณค่า เรื่องของชีวิต ความเชื่อ คุณธรรม ความสำคัญของระบบอุปถัมภ์ ระบบอื่น ๆ ที่ยึดถือในชุมชน อิทธิพลของปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการขัดขวางหรือสนับสนุนงานพัฒนา ซึ่งเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งที่ยากต่อการทำความเข้าใจในระยะเวลานั้น ๆ และที่สำคัญ คือ การคิดแบบแยกส่วนว่า คนในชุมชนน่าจะรู้เรื่องราวของชุมชนเป็นอย่างดีแล้ว ดังนั้น เขาจึงไม่ต้องมาศึกษาชุมชนอีก มีเพียง

คนภายนอก (นักพัฒนา) เท่านั้นที่ต้องศึกษาชุมชน เพราะไม่รู้สถานการณ์ ปัญหาและศักยภาพของชุมชน

PRA กำเนิดจากแนวคิดที่ว่า การศึกษาชุมชนเป็นสิ่งที่ชุมชนควรกระทำ เพราะยังมีเรื่องราวอีกหลายอย่างที่ในชุมชนเดียวกันไม่รู้ ไม่ได้นึกคิด หรือมองข้ามหรือยังมีความเข้าใจที่ไม่ถูกต้อง เช่น ไม่ได้ตระหนักถึงปัญหาที่กำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตอันใกล้ ปัญหาบางอย่างที่เผชิญอยู่หรือบางครั้งอาจจะสัมผัส รับรู้ปัญหา แต่ไม่รู้ว่ามีสาเหตุมาจากอะไร ทำให้ไม่สามารถหาช่องทางป้องกัน หรือแก้ไขปัญหานั้น ๆ ได้

ลักษณะสำคัญของเทคนิค PRA

1. เป็นการศึกษาชุมชนที่คนภายในชุมชนเป็นผู้ศึกษาวิเคราะห์เอง โดยผ่านกระบวนการเสวนากลุ่ม
2. นักพัฒนาจะมีบทบาทเป็นเพียงผู้อำนวยความสะดวกในกระบวนการเสวนา เรียนรู้ (Facilitator) มากกว่าเป็นประธาน หรือผู้นำ และต้องอยู่ร่วมในกระบวนการตั้งแต่ต้นจนจบ
3. วัตถุประสงค์ของการศึกษาจะเน้นที่ผลประโยชน์ต่อชุมชนท้องถิ่น และตัวคนที่เข้าร่วมในกระบวนการ ให้มีความสามารถในการวิเคราะห์ การตัดสินใจ และศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของชุมชนได้มากยิ่งขึ้น
4. การทำเทคนิค PRA จะไม่ตั้งต้นที่ความรู้สาขาใดสาขาหนึ่ง หากแต่จะเริ่มจาก สิ่งที่ชาวบ้านรู้ ชาวบ้านคิด รู้สึก และเชื่อเช่นนั้น แล้วค่อย ๆ จัด กระบวนการแลกเปลี่ยนข่าวสาร ข้อมูลระหว่างกัน เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง

การใช้ประโยชน์

Natpracha P and Stephens A. (อ้างถึงในจิตติ มงคลชัยอรัญญา, 2540, น. 25) ได้สรุปขั้นตอนการทำ PRA ไว้ดังนี้

1. นักพัฒนาต้องกระตุ้นให้คนในชุมชนที่มีคุณสมบัติเหมาะสมมาร่วมประชุม เพื่อหาปัญหา
2. ช่วยกันกำหนดเนื้อเรื่อง ที่เกี่ยวข้องกับปัญหานั้น ๆ และวิธีการที่จะใช้ในการวิจัย อาทิ การเก็บตัวอย่าง ภาพถ่าย การใช้สื่อพื้นบ้านการแสดง การอบรม เป็นต้น และมอบหมายหน้าที่ให้ผู้เกี่ยวข้องไปดำเนินการ
3. ดำเนินการรวบรวมข้อมูล
4. วิเคราะห์ผลและนำเสนอข้อมูลต่อคนในชุมชน โดยทีมผู้ร่วมศึกษา ซึ่งอาจใช้การนำเสนออย่างง่ายแต่มีประสิทธิภาพ เช่น ใช้แผนภูมิ การชี้แจงต่อที่ประชุม การใช้เสียงตามสาย

5. เมื่อได้รับข้อคิดเห็นจากชาวบ้านที่เหลือแล้ว ให้ทีมมาร่วมสรุปและให้ข้อเสนอแนะสำหรับการแก้ไข้ปัญหา

ส่วนปัจจัยที่เอื้อต่อความสำเร็จของการใช้เทคนิค PRA มีหลายประการ คือ

- คนที่เข้าร่วมในกระบวนการ ควรเป็นคนจากทุกกลุ่ม ทุกเพศ ทุกฐานะ และทุกวัย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กลุ่มคนที่ด้อยโอกาสในประเภทต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มสตรี คนจน คนด้อยการศึกษา
- นักพัฒนาต้องปรับเปลี่ยนแนวคิด ทักษะ และพฤติกรรมของตนเองใหม่ให้สอดคล้องกับภารกิจ บทบาท หน้าที่ใหม่ และต้องพัฒนาความรู้ ทักษะที่จำเป็นให้แก่ตนเอง มิฉะนั้นก็ไม้อาจช่วยคนในชุมชนเกิดการเรียนรู้ได้เท่าที่ควร
- นักพัฒนาต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน ต้องสร้างความไว้วางใจ และความมั่นใจว่า การเข้าร่วมกระบวนการนี้ มิได้มีเจตนาอื่นแอบแฝง หรือตกเป็นเครื่องมือของนักพัฒนาที่ต้องการอะไรบางอย่างจากชุมชน หรือตัวชาวบ้านเอง
- ควรมีการจัดเตรียมความพร้อมของชาวบ้าน สถานที่ วัสดุอุปกรณ์ที่ต้องการใช้ให้พร้อมก่อน หรือในบางกรณี อาจสามารถจัดเวทีพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการก็ได้ แต่ต้องมีการนัดหมายกับชาวบ้านล่วงหน้า และหากมีการมอบหมายหน้าที่ให้แต่ละคนเตรียมข้อมูลของตนเองก่อนได้ก็ยิ่งดี
- ระหว่างที่มีการเสวนา ควรจัดบรรยากาศของการประชุมให้เป็นไปเรียบง่าย เป็นกันเอง ถ้าเป็นไปได้ควรเลือกสถานที่ที่มีความสะดวกในการนั่งประชุม ปรึกษาหารือกันตามสมควร
- แนวทางแก้ไข้ปัญหา หรือแผนงานที่คิดได้จะมีโอกาสลุ่่วงไปได้มากหากมีการประสานความร่วมมือจากองค์กรต่าง ๆ ในท้องถิ่น เป็นต้น

PRA ไม่เน้นการศึกษาหรือการมอบหน้าที่ในการสำรวจชุมชนให้แก่ผู้นำหรือคนในชุมชนบางคนที่จะทำงานได้ ไปเก็บรวบรวมข้อมูล หรือแม้แต่จะไปร่วมกันสรุปข้อมูลเพื่อนำเสนอต่อองค์การบริหารส่วนท้องถิ่น หรือหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง ซึ่งยังไม่ใช่ PRA ที่สมบูรณ์

ข้อดีของเทคนิค PRA

จิตติ มงคลชัยอรัญญา (2540, น. 22) กล่าวถึงข้อดีของเทคนิค PRA ว่าไม่เป็นเพียงเทคนิคในการศึกษาชุมชนเท่านั้น หากเป็นกระบวนการเปิดโลกทัศน์ของคนในชุมชน เป็นส่วนหนึ่งของการปลูกจิตสำนึก (Conscientization หรือ Consciousness Raising) เป็นกระบวนการส่งเสริมการเรียนรู้ของคนในชุมชน (Community Learning Process) โดยการร่วมศึกษา รวบรวม แลกเปลี่ยน และวิเคราะห์ข้อมูล ข่าวสารต่าง ๆ อันจะนำมาซึ่งความคิดริเริ่มใหม่ ๆ และค้นพบ

แนวทางป้องกัน แก้ไขปัญหา (Participatory Problem Solving) เป็นการเพิ่มศักยภาพของคนในชุมชน และรวมถึง การพัฒนาคนและชุมชนในที่สุด ซึ่งเป็นข้อดีของเทคนิค PRA ดังกล่าว

กระบวนการดังกล่าวนี้ ยังเป็นสิ่งใหม่ต่อชุมชน (รวมทั้งต่อนักพัฒนาด้วย) ดังนั้น นักพัฒนาจึงต้องมีบทบาทหน้าที่ในการเป็นผู้กระตุ้น เร่งเร้า (Stimulator/Catalyst) ผู้อำนวยการในกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนหรือกระบวนการเรียนรู้ในกลุ่มในการเสวนาของคนในชุมชนไปพร้อม กับคนในชุมชนด้วย การที่จะทำให้ชุมชนมีส่วนร่วมในการศึกษาสถานการณ์ปัญหาของตนเองนั้น นักพัฒนาต้องเปลี่ยนบทบาทของตนจากการเป็นผู้นำในการพัฒนา (Leader) หรือ ผู้ให้คำแนะนำ (Advisor) มาเป็นเพื่อนร่วมงานพัฒนา (Partner in Development) โดยที่นักพัฒนาเองจะต้องเริ่มต้นจากการเปลี่ยนความเชื่อ ค่านิยม แนวคิด ทักษะที่มีต่อชุมชนมีต่อคนในชุมชน และตัวเองก่อน กล่าวคือ นักพัฒนาต้องมีความเชื่อมั่นว่า คนในชุมชนมีความรู้ ความสามารถมีพลัง มีเหตุผล และ ต้องการจะพัฒนาตนเอง และนักพัฒนาต้องมีค่านิยมเกี่ยวกับระบบประชาธิปไตย ความเสมอภาค เสรีภาพ ความยุติธรรม การแบ่งบทบาทหน้าที่ของคนในสังคม

นักพัฒนาต้องเข้าใจแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่แท้จริง การพัฒนาที่ยั่งยืน การพึ่งตนเอง การมีส่วนร่วม การร่วมพลังหรือรวมตัวเป็นกลุ่มเพื่อแก้ไขปัญหา กระบวนการเรียนรู้ ท้ายที่สุดคือต้องมีทัศนคติที่ดีทั้งต่อชุมชน คนในชุมชน และต่อตัวเอง มีความอดทน มีการมองสิ่งต่าง ๆ ในเชิงบวก และสร้างสรรค์ (Positive Thinking)

เครื่องมือที่ใช้ในการทำ PRA ที่สำคัญที่สุด คือ ตัวของนักพัฒนาเอง ความสามารถในการจินตนาการ และทักษะใช้เครื่องมือต่าง ๆ เช่น แผนที่ วัสดุอุปกรณ์การเขียน รูปภาพ สัญลักษณ์ หรือแม้แต่การใช้สิ่งของที่มีอยู่ในพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็น หิน ดิน เป็นต้น

ข้อจำกัดของเทคนิค PRA

1. ข้อมูลที่ได้จากการรวบรวมศึกษาของชาวบ้านอาจจะไม่ถูกต้องเป็นจริงเสมอไป แม้ว่าข้อมูลบางอย่างจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับตัวของเขาเองก็ตาม
2. การทุ่มเทเพื่อการจัดกระบวนการเสวนาเช่นนี้ อาจสร้างความคาดหวังให้แก่คนในชุมชนว่าจะได้รับความช่วยเหลือจากภายนอก
3. การจัดประชุมกลุ่มใหญ่ ในบางครั้งอาจมีปัญหาเรื่องอิทธิพลของผู้นำ หรือความเกรงใจที่ทำให้ผู้เข้าประชุมหลายรายไม่กล้าแสดงความคิดเห็น หรือวิเคราะห์ปัญหาและสาเหตุอย่างตรงไปตรงมา
4. ปัญหาบางอย่างมีความยุ่งยาก สลับซับซ้อนทำให้ชุมชนไม่สามารถวิเคราะห์ได้ชัดเจน หรือไม่สามารรถดำเนินการแก้ปัญหานั้นได้

5. กระบวนการวิเคราะห์สถานการณ์ปัญหา ในบางครั้งอาจนำมาซึ่งความขัดแย้งของคนภายในชุมชนได้

6. จิตความสามารถของเจ้าหน้าที่จากภายนอกในการนำอภิปราย กระตุ้นให้คนคิดอย่างเป็นระบบ การใช้สื่อฉายภาพปัญหาและชุมชน จะมีผลต่อความสำเร็จของการใช้เทคนิค PRA อย่างมาก

สรุป เทคนิค PRA เป็นเทคนิคที่ส่งเสริมการเรียนรู้ของคนในชุมชน โดยการเรียนรู้รวบรวม แลกเปลี่ยน วิเคราะห์ข้อมูลในชุมชน ของคนในชุมชนและนักพัฒนา และที่สำคัญนักพัฒนาต้องมีทักษะในการดำเนินการประชุมสัมมนา และการวางแผนร่วมกัน

3. การวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research - PAR)

เทคนิคการวิจัยเชิงปฏิบัติการโดยประชาชนมีส่วนร่วม เป็นยุทธวิธีที่จะช่วยให้ประชาชนสามารถรวมตัวกันขึ้นมาในรูปขององค์กรประชาชน และสามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีความเข้มแข็ง ทั้งโครงสร้างและการดำเนินงานโดยอาศัยเงื่อนไขของการเพิ่มจิตความสามารถของประชาชนด้วยระบบข้อมูลทำให้ประชาชนเห็นความสำคัญของข้อมูล เพราะข้อมูลจะช่วยให้ประชาชนสามารถวิเคราะห์ปัญหาของชุมชน และทำการพัฒนาต่อไปได้ ประชาชนจะเกิดความสามารถในการวิเคราะห์ระบบข้อมูลได้ ต้องอาศัยการฝึกฝนประชาชนให้ทำวิจัยเป็นการสร้างทีมงานวิจัยท้องถิ่น หรือนักวิจัยท้องถิ่นขึ้นมา (ชนพรรณ ธานี, 2540, น. 56)

เทคนิค PAR มีความคล้ายคลึงกับเทคนิคการสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) ในเชิงมานุษยวิทยา ซึ่งนักวิจัยต้องเข้าอาศัยอยู่ในชุมชน มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน และเน้นการศึกษาชุมชน โดยมองคนในฐานะสมาชิกของชุมชน และพฤติกรรมของคนจะถูกกำหนดโดยสภาพแวดล้อมทางกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง เป็นต้น เน้นการสังเกต การสัมภาษณ์ รวมถึงการใช้ในชีวิตในชุมชนเพื่อได้ข้อมูลเฉพาะเรื่องอย่างลึกซึ้ง มีการประยุกต์ความรู้ทางมานุษยวิทยา มาประยุกต์ใช้ในการพัฒนา (อมรา พงศาพิชญ์, 2536, น. 10)

หัวใจของการกระบวนการวิจัยแบบมีส่วนร่วม คือ การจัดการชุมชน และการมีส่วนร่วมของประชาชน เพราะฉะนั้น การจัดการชุมชนและการมีส่วนร่วม จะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการที่ต้องทำความเข้าใจไปโดยมีเป้าหมายอยู่ที่การส่งเสริมให้บุคลากร และทรัพยากรที่มีอยู่ภายในชุมชนมาใช้ประโยชน์เพื่อการพัฒนาให้ได้มากที่สุด ในรูปของการรวมตัวเป็นองค์กร โดยมีนักวิจัยภายนอกชุมชน ทำหน้าที่เป็นนักจัดองค์กร ช่วยอบรมความรู้และทักษะของการทำวิจัยให้แก่ชุมชน

และระวังในการครอบงำความคิดและการตัดสินใจของชุมชนและส่งเสริมให้ชาวบ้านเป็นผู้มีบทบาทในทุกขั้นตอนของกระบวนการ PAR โดยการช่วยประสานงาน การให้ความรู้ทางวิชาการ และเทคนิคต่าง ๆ เป็นต้น

ขั้นตอนการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

สุชาติ ทวีสิทธิ์ (อ้างถึงใน ธนพรรณ ธาณี, 2540, น. 57-65) ได้อธิบายเกี่ยวกับขั้นตอนการวิจัยปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมว่า มี 5 ขั้นตอน ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ผสมผสานแนวคิดของการจัดการชุมชน และการเรียนรู้ปัญหาของชุมชนเข้าด้วยกัน (Community organization VS. problem base learning) คือ

1. ระยะก่อนทำการวิจัย (Pre-Research Phase) มีขั้นตอน ได้แก่
 - 1.1 การคัดเลือกชุมชนและการเข้าถึงชุมชน
 - 1.2 การบูรณาการ ตัวนักวิจัยเข้ากับชุมชน
 - 1.3 การสำรวจข้อมูลเบื้องต้นของชุมชน
 - 1.4 การแพร่แนวคิด PAR แก่ชุมชน
2. ระยะของการทำวิจัย (Research Phase)
 - 2.1 การศึกษาวิเคราะห์ปัญหาร่วมกับชุมชน
 - 2.2 การฝึกอบรมทีมวิจัยท้องถิ่น
 - 2.3 การวิเคราะห์ปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นในกระบวนการPARและกำหนดแนวทางแก้ไข
 - 2.4 การออกแบบการวิจัยและการเก็บรวบรวมข้อมูล
 - 2.5 การวิเคราะห์ข้อมูล
 - 2.6 การนำเสนอข้อมูลต่อที่ประชุมหมู่บ้าน
3. ระยะการจัดทำแผน (Planning Phase)
 - 3.1 การอบรมทีมงานวางแผนท้องถิ่น
 - 3.2 การกำหนดโครงการหรือกิจกรรม
 - 3.3 การศึกษาความเป็นไปได้ของแผนงาน
 - 3.4 การแสวงหางบประมาณและหน่วยงานที่สนับสนุน
 - 3.5 การวางแผนเพื่อติดตามและประเมินผล
4. ระยะการนำแผนไปปฏิบัติ (Implementation Phase)
 - 4.1 การกำหนดทีมงานปฏิบัติงานอาสาสมัคร
 - 4.2 การอบรมทีมงานปฏิบัติอาสาสมัคร

5. ระยะการติดตามและประเมินผลการปฏิบัติงาน (Monitoring and Evaluation Phase)

การติดตามและประเมินผลโครงการนับว่าเป็นกิจกรรมที่สำคัญในกระบวนการปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ดังนั้น ควรมีการจัดตั้งทีมงานติดตามและประเมินผลการปฏิบัติงานของหมู่บ้านขึ้นมา โดยการรับฝึกอบรมความรู้ เทคนิคในการติดตามและประเมินผลโครงการอย่างง่ายจากเจ้าหน้าที่ก่อนที่จะปฏิบัติงาน ทีมงานติดตามและประเมินผลจะต้องติดตามการทำงานของฝ่ายปฏิบัติทุกระยะ ว่าเป็นไปตามแผนที่กำหนดไว้หรือไม่ บรรลุวัตถุประสงค์มากน้อยเพียงใด และทีมงานติดตามและประเมินผลจะต้องรวบรวมข้อมูลและผลการประเมินเสนอต่อที่ประชุมหมู่บ้านรับทราบและให้ข้อคิดเห็นเพิ่มเติมเพื่อให้ชาวบ้านจะได้เห็นผลงานที่เกิดจากความพยายามร่วมกันของทุกฝ่ายในการช่วยกันแก้ไขปัญหาของชุมชน

สรุป เทคนิค PAR เป็นเทคนิคที่เน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนในการเข้าศึกษาหาสาเหตุปัญหาของชุมชน เพื่อร่วมกันวิเคราะห์ วางแผน ดำเนินการแก้ไขปัญหาของชุมชนให้เบาบางลง ซึ่งมีวิธีการและขั้นตอนที่เป็นประโยชน์ต่อการทำงานร่วมกันของชุมชนและนักวิจัย-ผู้ศึกษาชุมชน PAR เป็นเทคนิคที่เหมาะสมต่อการในสมัยปัจจุบันที่ต้องการการมีส่วนร่วมจากทุกฝ่าย

4. การศึกษาวิเคราะห์ระบบชนบท (Rural System Analysis – RSA)

RSA เป็นอีกเทคนิคหนึ่งซึ่งพัฒนามาจาก RRA และได้มีการปรับปรุงเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลบางประการเพื่อให้เหมาะสมมากยิ่งขึ้น และการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่สุด คือ การเปลี่ยนกรอบในการวิเคราะห์ เพื่อให้ตอบสนองต่อวัตถุประสงค์ของโครงการ SFPP ที่เน้นการพัฒนาคุณภาพชีวิตของเกษตรกรรายย่อยโดยเฉพาะ (จิตติ มงคลชัยอรัญญา, 2540, น. 28)

RSA เป็นทั้ง “การวิจัย” (หาความรู้ใหม่) และ “การศึกษา” (เรียนรู้สิ่งที่มีอยู่) ซึ่งเน้นระดับหมู่บ้าน และครัวเรือนเท่านั้น ใช้วิธีการเก็บข้อมูลของ RRA เป็นหลักและเสริมด้วยการเก็บข้อมูลวิธีอื่น ๆ เพื่อให้ได้ภาพของชุมชนทั้งทางด้านการเกษตร เศรษฐกิจ และสังคมที่สมบูรณ์พอที่จะนำไปใช้ในการสร้างกิจกรรมการพัฒนาในชุมชนได้เพราะ RSA ถูกกำหนดไว้ให้เป็นขั้นตอนแรกในการทำงานพัฒนาเกษตรกรรายย่อยในชุมชน ซึ่งจะต้องตามด้วยกิจกรรมพัฒนาอื่น เช่น การกระตุ้นให้เกิดกลุ่ม การให้การศึกษากับกลุ่ม การเสริมสร้างขีดความสามารถในการบริหารจัดการกลุ่ม การเชื่อมโยงกลุ่มต่าง ๆ เข้าด้วยกัน และเชื่อมโยงกับแหล่งทรัพยากร หรือสถาบันพัฒนาภายนอกชุมชน

วัตถุประสงค์ของการทำเทคนิค RSA คือ เพื่อให้ให้นักพัฒนาในสนาม ที่ทำการศึกษาชุมชน ได้เข้าใจสภาพของชุมชนโดยทั่วไป และรู้จักกับเกษตรกรรายย่อย (Small Farmers – SF) ว่าเป็นใคร มีวิถีชีวิตเป็นอย่างไร ประสบปัญหาใดบ้าง มีผู้ใดสนใจที่จะปรับปรุงคุณภาพชีวิตของตนเองหรือไม่ และมีช่องทางในการพัฒนา SF เหล่านั้นอย่างไรได้บ้าง

กรอบสำหรับการวิเคราะห์ (Analytical หรือ Conceptual Framework) จึงถูกพัฒนาขึ้นมาใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์เป็นกรอบในการวิเคราะห์ข้อมูลระดับชุมชน จะเน้นถึงความสัมพันธ์ของคนในแต่ละกลุ่มฐานะ กับทรัพยากรทั้งเป็นธรรมชาติและที่มนุษย์สร้างขึ้น อาทิ ระบบชลประทาน บ่อน้ำ โรงเรียน วัด ฯลฯ นอกจากนี้ คำว่า “ทรัพยากร” ยังหมายรวมถึง กลุ่ม ผู้นำ ภูมิปัญญาชาวบ้าน ในสาขาต่างๆ ด้วย เพราะสามารถนำไปใช้แก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นได้ และการได้มา การเข้าถึง การมีโอกาสควบคุมทรัพยากรต่าง ๆ นั้น เกิดจากพื้นฐานปัจจัยทางด้านสังคมประเภทใด เกิดโดยความร่วมมือ (Cooperation) การแข่งขัน (Competition) หรือความขัดแย้ง (Conflict)

ส่วน บัณฑิต อ่อนคำ (ม.ป.พ., น. 3) ได้ให้นิยาม เทคนิค RSA ว่า เป็นการวิเคราะห์ระบบชนบทที่พยายามจะได้มาซึ่งภาพที่สมบูรณ์กว่าเกี่ยวกับระบบชนบท โดยการสำรวจชุมชนหมู่บ้านและเกษตรกรเป้าหมาย ผลการวิเคราะห์ระบบชนบท จึงได้แก่ภาพที่สมบูรณ์กว่าเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านและตัวเกษตรกรเป้าหมาย ส่วนการวิเคราะห์ข้อมูลอยู่ที่ชุมชนหมู่บ้านและตัวเกษตรกรเป้าหมาย โดยเริ่มจากระดับชุมชนจากนั้นจึงไปสู่ระดับครอบครัว และกล่าวถึงเครื่องมือของเทคนิค RSA 3 ประการ ได้แก่ 1) พนักกิจกรรม 2) โครงสร้างครอบครัว 3) ปฏิทินแรงงาน

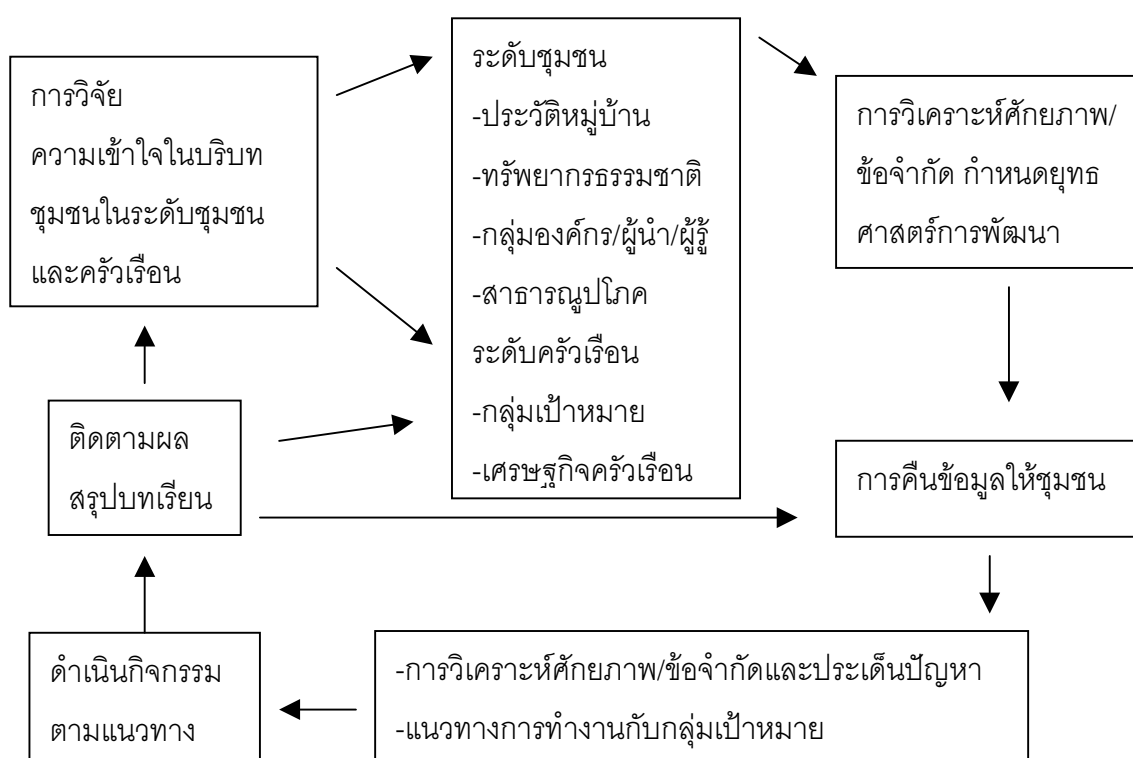
วิธีการของเทคนิค RSA

1. การสร้างทีมงาน โดยการรวมตัวของบุคลากรที่มีในระดับอำเภอมาร่วมเป็นทีมงานศึกษา
2. การใช้ประโยชน์จากข้อมูลทุติยภูมิ เช่น กชช. 2ค จปฐ. มาเป็นข้อมูลในการศึกษา
3. การศึกษาจากข้อมูลปฐมภูมิ ในระดับต่าง ๆ โดยเริ่มจากครัวเรือน เพื่อการวางแผน
4. การวิเคราะห์ข้อมูล โดยการใช้ประโยชน์จากแผนที่ และตารางวิเคราะห์
5. การกำหนดระยะเวลาในการศึกษาข้อมูลเป็นระยะเวลาดำเนินการ และศึกษาเพียงครั้งเดียว

มงคล พนมมิตร และ ชาติชาย รัตนศิริ (2540, น. 22) กล่าวถึงกระบวนการและขั้นตอนของการวิเคราะห์ระบบชนบทไว้ คือ 1) ทบทวนทำความเข้าใจกรอบแนวคิด วัตถุประสงค์ ตลอดจนประเด็นที่จะศึกษาตามกระบวนการและเทคนิคการวิเคราะห์ชนบท 2) นำเอาข้อมูลมือสอง

มาศึกษาและสอบถามข้อมูลเพิ่มเติม 3) ตรวจสอบและนำข้อมูลที่ได้ข้อมูลมือสองไปบันทึกตามกรอบการศึกษาที่กำหนดไว้ 4) พบปะผู้นำ ผู้อาวุโส และการสัมภาษณ์พูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ 5) จัดประชุมแบบเป็นทางการกับชาวบ้านเพื่อชี้แจงวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชน 6) จัดทำแผนที่ 7) เก็บข้อมูลรายครัวเรือน 8) นำข้อมูลทั้งระดับชุมชนและครัวเรือนมารวบรวมวิเคราะห์

ภาพที่ 3
กระบวนการและขั้นตอนการวิเคราะห์ระบบชนบท

ที่มา: มงคล พนมมิตร และ ชาติชาย รัตนศิริ (2540, น. 22)

สรุปเทคนิค RSA เป็นเทคนิคที่เน้นการศึกษาในระบบย่อยของชุมชน เพื่อให้เข้าใจองค์ประกอบย่อยต่าง ๆ ของชุมชน และเพื่อให้ นักพัฒนาได้รู้ถึงสภาพปัญหา การพัฒนาของชุมชน โดยการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของคน ทรัพยากรต่างๆ กลุ่ม ผู้นำ ภูมิปัญญาชาวบ้าน ที่มีอยู่ในชุมชนเข้าด้วยกัน เพื่อสามารถนำไปใช้แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยมีข้อดี คือ ทำให้ชุมชนเข้าสถานการณ์ต่างในชุมชนได้ดีขึ้น ชาวบ้านเกิดความตระหนักในปัญหาและมีความคิดริเริ่มในการแก้ไขปัญหาชุมชน สามารถวิเคราะห์ วางแผนการทำงานอย่างเป็นระบบ และเกิดกระบวนการเรียนรู้ทั้งของชุมชนและเจ้าหน้าที่ เป็นเทคนิคที่สามารถเข้าถึงกลุ่มเป้าหมายได้อย่างแท้จริง

5. การวิเคราะห์ระบบชนบทนิเวศเกษตร (Agro-ecosystem Analysis - AA)

เทคนิค AA นี้ใช้สำหรับการวิเคราะห์พื้นที่ตั้งแต่ระดับหมู่บ้านขึ้นไปจนถึงระดับจังหวัด นักวิชาการบางท่านเรียกเทคนิคนี้ว่า “เทคนิคการวิเคราะห์พื้นที่” เทคนิคนี้จะใช้ข้อมูลทุติยภูมิเป็นหลัก ดังนั้นจึงไม่สามารถบอกรายละเอียดได้มากนัก แต่ทำให้ทราบข้อมูลในภาพรวม โดยมากใช้กับประกอบกับเทคนิค RRA เพราะ RRA จะมีการเก็บข้อมูลปฐมภูมิ ซึ่งจะช่วยให้ตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล และยังทำให้ทราบการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ด้วย ส่วนคำว่า “วิเคราะห์” ในที่นี้ หมายถึง “การแยกย่อยระบบใหญ่สู่องค์ประกอบที่เล็กกว่า แล้วประเมินว่า องค์ประกอบไหนสำคัญต่อระบบ และมีโอกาสปรับปรุงกระบวนการภายในองค์ประกอบนั้นๆ เพื่อให้องค์ประกอบนั้น รวมทั้งระบบใหญ่กว่า ทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น” (วิริยะ ลิมปินันท์, อ้างถึงใน จิตติ มงคลชัยอรัญญา, 2540, น. 12)

กรอบที่ใช้ในการวิเคราะห์ระบบนิเวศเกษตร ได้แก่ ทฤษฎี และแนวคิดเชิงระบบ โดยจะวิเคราะห์สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่นั้นๆ มีลักษณะตามคุณสมบัติของระบบ (System Properties)

6 ประการหรือไม่ คุณสมบัติดังกล่าวได้แก่

1. ผลิตภาพ หรือระดับการผลิต (Productivity)
2. เสถียรภาพ หรือ ความสม่ำเสมอ (Stability)
3. ถาวรภาพ หรือ ความยั่งยืน (Sustainability)
4. ความสามัคคี (Solidarity)
5. ความเสมอภาค (Equitability)
6. การพึ่งตนเอง (Autonomy)

คุณสมบัติสามประการแรกมักจะนำมาใช้วิเคราะห์เรื่องการเกษตร เช่น วิเคราะห์กิจกรรม การปลูกพืชในพื้นที่นั้นให้ผลผลิตดี เพียงพอหรือไม่ หากได้ผลต่ำกว่ามาตรฐานที่ควรเป็นก็สรุปเกิดปัญหาขึ้น ซึ่งจะนำไปสู่การวิเคราะห์สาเหตุ และการเสนอแนวทางในการปรับปรุง เช่น อาจเปลี่ยนพืชที่ปลูก เพื่อให้ผลผลิตดีขึ้น และให้มีการรักษาความสม่ำเสมอของน้ำเพื่อการเกษตร รวมถึงให้พิจารณาถึงความยั่งยืนของการผลิต เป็นต้น โดยเป็นการเปรียบเทียบกับคุณสมบัติที่กำหนดไว้ และถ้าผลผลิตต่ำกว่ามาตรฐานที่กำหนดไว้ ต้องมีการวิเคราะห์เพื่อแก้ไขปรับปรุงต่อไป

ส่วนคุณสมบัติสามประการหลังมักใช้ในการวิเคราะห์เรื่องของคนและเรื่องของทางสังคม เช่น การปลูกข้าวส่งผลต่อความสามัคคีของชุมชนอย่างไร มีความเสมอภาคในด้านการผลิต การตลาด และผลประโยชน์ของกลุ่มชุมชนหรือไม่อย่างไร และสุดท้ายชุมชนมีการพึ่งตนเองได้

มากนักน้อยเพียงใด และเมื่อผลการวิเคราะห์ในเรื่องทางสังคมดังกล่าว ออกมาในเชิงลบ ผู้ศึกษาต้องเสนอแนวทางแก้ไขปัญหานั้น ๆ โดยพิจารณาทางเลือกต่าง ๆ ที่พอเป็นไปได้ หรือเป็นแนวทางในการพัฒนาต่อไป

ในการวิเคราะห์คุณสมบัติของระบบทั้งหกดังกล่าวสามารถประยุกต์ใช้กับงานอื่น ๆ ได้ เพราะผลผลิตภาพ มิใช่เกิดกับงานด้านการเกษตรอย่างเดียว แต่ยังเป็นเรื่องของอุตสาหกรรม หรือ หัตถกรรม หรืออาชีพอื่น ๆ ได้ ทำนองเดียวกันคุณสมบัติของระบบตัวอื่นก็สามารถขยายหรือเปลี่ยนมุมมองมาเป็นแนวเศรษฐกิจ วัฒนธรรม การศึกษา การแพทย์และอนามัย การเมือง เป็นต้น ถ้าผู้ศึกษาวิจัยชุมชนมีความรู้ความเข้าใจ และมีข้อมูลของชุมชนที่ถูกต้อง

การวิเคราะห์ตามเทคนิค AA นี้ เริ่มจากการกำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาหรือวิเคราะห์พื้นที่ การกำหนดขอบเขตของพื้นที่ การรวบรวมข้อมูลมือสองด้านต่าง ๆ ทั้งที่เป็นข้อมูลเชิงพรรณนา ตัวเลข แผนที่ แล้วนำมาจัดเป็นหมวดหมู่ เช่น ทางกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม เป็นต้น และหากจำเป็นต้องเก็บข้อมูลมือหนึ่ง เพื่อให้ได้ข้อมูลที่สมบูรณ์ มีรายละเอียดครบถ้วนมากขึ้น แล้วเริ่มการวิเคราะห์โดยเริ่มการวิเคราะห์รูปแบบ (Pattern Analysis) ด้าน 1) การกระจายตัวของปัจจัยต่าง ๆ เช่น ถนน บ่อน้ำ ป่าไม้ โรงเรียน ฯลฯ ในพื้นที่ (Space/Structure) 2) การเปลี่ยนแปลงของปัจจัยต่าง ๆ ในช่วงเวลาต่างๆ เช่น เริ่มปลูกมันสำปะหลังเมื่อใด สร้างโรงเรียนเมื่อไหร่ ในแต่ละช่วงเวลามีใครเป็นผู้นำบ้าง ชาวบ้านมีการกระจายแรงงานในแต่ละเดือนเพื่อทำอะไรบ้าง (Time) 3) การเคลื่อนย้ายไหลเวียนของแรงงาน ข้อมูลข่าวสาร สินค้า เงิน ฯลฯ จากไหนไปไหน จากใครถึงใคร (Flow) 4) การตัดสินใจของคนในชุมชนว่าจะทำหรือไม่ทำอะไร ในเงื่อนไขสถานการณ์ต่าง ๆ ถ้าจะทำเขาจะทำกับใคร เพราะเหตุใด (Decision making) รูปธรรมของการใช้ AA ที่เห็นได้ชัดในพื้นที่ต่าง ๆ ได้แก่ การพัฒนาระบบการเกษตร รวมถึงการรายงานการวิเคราะห์พื้นที่เป้าหมายว่ามีปัญหา และสภาพอย่างไร มีแนวทางแก้ไขหรือข้อเสนอแนะปรับปรุงอย่างไร เป็นต้น

สรุปเทคนิค AA ถึงแม้จะพัฒนาเพื่อใช้ในการวิเคราะห์เพื่อพัฒนาการเกษตรในระดับตำบล/อำเภอโดยคำนึงถึงคุณสมบัติทั้ง 6 ประการดังกล่าว แต่ก็สามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาชุมชน โดยพิจารณาถึงคุณสมบัติ เช่น ความสามัคคี ความเสมอภาค การพึ่งตนเอง เป็นต้น ซึ่งคุณสมบัติเหล่านี้ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่ช่วยให้เข้าใจสภาพชุมชนได้ดีขึ้น และจะได้ทราบข้อเสนอแนะ แนวทางแก้ไขปัญหามุมมองได้ตรงจุด ซึ่งเทคนิคโดยส่วนใหญ่มีการประยุกต์ใช้ร่วมกับเทคนิคอื่นๆ

6. การวิเคราะห์ชุมชนด้วยความละเอียดอ่อน (Soft System Analysis - SSA)

เทคนิค SSA เป็นเทคนิคที่เกิดขึ้นด้วยความคิดที่ว่า การที่นักพัฒนานำกิจกรรมและโครงการหรือเป้าหมายจากส่วนกลาง และเข้าไปทำงานร่วมกับคนในชุมชน ซึ่งบางครั้งดูเหมือนเป็นการเร่งเร้าให้คนในชุมชนเกิดการพัฒนา เป็นการเร่งเร้าจากบุคคลภายนอกชุมชน แต่ถ้าว่ากระบวนการเร่งเร้านั้นปราศจากความคิดเห็นและข้อโต้แย้งของคนในชุมชน ผลของกิจกรรมโครงการ แม้ว่าจะบรรลุวัตถุประสงค์ ก็เป็นเพียงระยะสั้น และไม่อาจมีประโยชน์ต่อประชาชนเลย นอกจากนั้นยังจะเป็นผลเสียต่อระบบการแก้ไขปัญหาของประชาชนในระยะยาว การทำงานในชุมชนจึงเป็นเรื่องที่ไม่ง่ายนัก ต้องอาศัยเวลาและไม่ฉาบฉวย และถ้าเริ่มต้นการพัฒนาหรือแก้ไขจากสิ่งที่ชาวบ้านมีอยู่ จากสิ่งที่ต้องการได้ ก็เท่ากับว่าขั้นตอนการพัฒนา แก้ไขปัญหาสำเร็จไปแล้วส่วนหนึ่ง เพราะนั่น คือ ความต้องการของชุมชนโดยแท้จริง ซึ่งคนนอกชุมชนจะต้องเชื่อมั่น เคารพในความคิดของประชาชนและระลึกเสมอว่า (ชนพรธ ธานี, 2540, น. 82-87)

1. บุคคลแต่ละคนย่อมมีศักดิ์ศรีและเอกลักษณ์เป็นของตนเอง ดังนั้น นอกจากมีสิทธิอันพึงได้รับการปฏิบัติอย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะที่เป็นมนุษย์ผู้หนึ่ง ยังมีสิทธิในการกำหนดวิถีชีวิตในทิศทางที่ตนต้องการ

2. หากได้รับโอกาสบุคคลแต่ละคนย่อมมีความสามารถที่จะเรียนรู้ ปรับเปลี่ยนทัศนคติ การประพฤติปฏิบัติ และพัฒนาขีดความสามารถในการรับผิดชอบต่อสังคมที่สูงขึ้น

3. บุคคลแต่ละคนมีพลังในความคิดริเริ่ม มีความเป็นผู้นำและมีความคิดใหม่ ๆ ซึ่งซ่อนเร้นอยู่ หากได้รับการกระตุ้นและพัฒนา พลังความสามารถเหล่านี้จะเจริญเติบโตและนำออกมาใช้ได้

สิ่งเหล่านี้นักวิชาการ นักพัฒนาต้องคำนึงถึงอยู่เสมอว่าตนเองยอมรับกับแนวคิดดังกล่าวมาน้อยเพียงใด และพึงระลึกว่า ทุกคนมีความสามารถ เพียงแต่ไม่นำออกมาใช้ ดังนั้น คนนอกที่จะเข้าไปพัฒนาชุมชนต้องเข้าใจสภาพของชุมชนอย่างลึกซึ้ง จึงจะสามารถร่วมคิด ร่วมทำ และเอื้อประโยชน์ให้ชุมชนในการพึ่งพาตนเอง การเข้าไปพัฒนาแก้ไขปัญหาและดึงศักยภาพพร้อมกับพัฒนาขีดความสามารถของชุมชนมาก่อให้เกิดประโยชน์ในกระบวนการพัฒนานั้น คนนอกชุมชนจำเป็นต้องเข้าไป วิเคราะห์สถานการณ์ของชุมชนที่เป็นอยู่จริง ร่วมกันคนในชุมชนด้วยความละเอียดอ่อน (Soft System Analysis) ทั้งนี้เพื่อภาพของผลการวิเคราะห์จะเป็นที่ยอมรับ และสามารถดำเนินการแก้ไข หรือพัฒนางานได้ตรงตามความต้องการของทั้งสองฝ่าย และในที่สุด

ความรู้สึกของประชาชนที่มีต่องานของรัฐ ทำเพื่อรัฐ กลับมาเป็นความรู้สึกเป็นเจ้าของที่ตนเองจะรับผิดชอบเพื่อตัวเอง และเพื่อชุมชน

ขั้นตอนของการวิเคราะห์ชุมชนด้วยความละเอียดอ่อน SSA

1. การหาปัญหาในสถานการณ์ที่เป็นจริง

1.1 การหาปัญหา จะต้องเข้าถึงชุมชน พูดคุย ชักถามและเรียนรู้ถึงสถานการณ์ความเป็นอยู่ของชุมชนทั้งระบบ เพื่อนำข้อมูลชุดหนึ่งมาวิเคราะห์ จะทำให้ทราบบริบทและสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชุมชน และรู้ถึงสถานการณ์ปัจจุบันของชุมชน เช่น กลุ่ม ผู้นำ เป็นต้น

1.2 เข้าสู่สถานการณ์ เป็นการนำสถานการณ์ที่มีอยู่มาพูดคุย อภิปรายแลกเปลี่ยนในประเด็นต่าง ๆ ตามกระบวนการ ทั้งนี้ต้องเคารพความคิดเห็นของแต่ละฝ่าย

2. การรู้สถานการณ์ที่เป็นจริงจะต้องค้นหาคำตอบให้ได้ผลว่า สรุปจากการพูดคุย อภิปราย ได้แย้งในขั้นตอนที่หนึ่ง และประชาชนเห็นด้วยและพึงพอใจกับสภาพปัญหานั้นหรือไม่ และนำมาอภิปรายในรายละเอียด ทำความเข้าใจด้วยเหตุผล และจึงหามติในสถานการณ์ที่เป็นจริงอยู่ในขณะนั้น

3. การสร้างภาพที่พึงประสงค์ เป็นการวาดภาพโดยจินตนาการคาดหวังสิ่งที่จะเป็น โดยการอภิปราย วิพากษ์วิจารณ์ระหว่างประชาชนกับเจ้าหน้าที่รัฐและประชาชนด้วยกันเอง เพื่อหาคำตอบว่า ประชาชนต้องการเปลี่ยนสถานการณ์จริงหรือสภาพปัญหาที่เผชิญอยู่อย่างไร และเรียงลำดับความสำคัญของปัญหาและความต้องการนั้น

4. การหาช่องว่าง เป็นการหาช่องว่างหรือแนวทางในการดำเนินงาน เพื่อให้บรรลุถึงภาพที่พึงประสงค์

5. หาข้อตกลงเพื่อกำหนดวัตถุประสงค์ ตามโครงการหรือกิจกรรมนั้น

6. การวางแผนคือการวางแผนร่วมกัน โดยเจ้าหน้าที่รัฐและประชาชน โดยตอบคำถามนี้ What Why When Where Who How หมายถึง ทำอย่างไร เพื่อไร เมื่อไร ที่ไหน ใครเป็นผู้ทำ และจะอย่างไร เป็นต้น

7. การปฏิบัติตามแผน

8. การประเมินผล โดยเป็นการประเมินผลที่ได้มาเปรียบเทียบกับวัตถุประสงค์ที่วางไว้ว่าเป็นไปตามที่ตั้งไว้หรือไม่ มีผลกระทบอย่างไร ประชาชนมีความพึงพอใจหรือไม่ เป็นต้น

สรุป เทคนิค SSA เป็นกระบวนการที่ได้เสริมสร้างและดึงศักยภาพและขีดความสามารถในการพัฒนาของชุมชนให้สูงขึ้น เป็นการสร้างความรู้สึกที่ดีต่อชุมชนในการแก้ไขปัญหาของตนเอง ได้ร่วมคิดร่วมสร้าง ได้พัฒนาในทิศทางและความเปลี่ยนแปลงที่ตนต้องการ

7. เทคนิค A-I-C (Appreciation Influence Control)

AIC เป็นเทคนิคที่พัฒนามาแนวคิดของสถาบันเอกชนชื่อ Organization for Development : an International Institute (ODII) ตั้งขึ้นโดย ทูริด ซาโต้ และวิลเลียม อี สมิธ (Ms. Turid Sato and Dr. William E. Smith) กระบวนการนี้ได้นำมาทดลองและเผยแพร่ในประเทศไทยโดยสถาบัน (ODDI) ร่วมกับสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (TDRI) และสมาคมพัฒนาประชากรและชุมชน (PDA)

จากการศึกษาได้พบว่า กระบวนการเทคนิค AIC เป็นกระบวนการที่มีศักยภาพในการสร้างพลังและกระตุ้นการยอมรับของชาวบ้านให้ร่วมพัฒนาชุมชนและยังมีศักยภาพที่จะขยายผลได้ เทคนิค AIC ที่นำมาประยุกต์สำหรับการประชุมระดมความคิดในการพัฒนาหมู่บ้าน คือ เทคนิคการระดมความคิดที่ให้ความสำคัญต่อความคิดและการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนบนพื้นฐานแห่งความเสมอภาคเป็นกระบวนการที่นำเอาคนเป็นศูนย์กลางในการพัฒนา (อรพินท์ สฟโชคชัย, 2537, น. 13)

กระบวนการเทคนิค AIC เป็นเทคนิคที่ง่าย และสามารถนำมาประยุกต์ให้เหมาะสมสำหรับการวางแผนพัฒนาหมู่บ้านและการกำหนดแผนปฏิบัติ และยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือในการระดมความคิดเห็นและขั้นตอนที่จะรวมความคิดและความต้องการไว้ในแผนได้ เพราะในส่วนของรายละเอียดของเทคนิค AIC มีเทคนิควิธีการประชุมระดมความคิดที่เปิดโอกาสให้ผู้ร่วมระดมความคิดได้มีส่วนร่วมอย่างเป็นประชาธิปไตย มีการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ ข้อมูลข่าวสารซึ่งทำให้เข้าใจถึงสภาพปัญหา ข้อจำกัด ความต้อง และศักยภาพของผู้ที่ระดมความคิดทุกคน (ธนพรรณ ธานี, 2540, น. 91)

เทคนิค AIC เป็นวิธีการที่รวมพลังปัญญา และพลังสร้างสรรค์ของแต่ละคนเข้ามาเป็นพลังในการพัฒนา ซึ่งมีขั้นตอน 3 ขั้นตอน ดังนี้ (อรพินท์ สฟโชคชัย, 2537, น. 13)

1. ขั้นตอนการสร้างความรู้ (Appreciation หรือ A)

เป็นขั้นตอนการเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ ขั้นตอนนี้จะเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมประชุมทุกคนแสดงข้อคิดเห็นรับฟัง และหาข้อสรุปร่วมกันอย่างเป็นประชาธิปไตย โดยใช้การวาดรูปเป็นสื่อในการแสดงข้อคิดเห็นแบ่งเป็น 2 ช่วงคือ 1) การวิเคราะห์สถานการณ์ของหมู่บ้านในปัจจุบัน 2) การกำหนดอนาคตของหมู่บ้านว่าต้องการให้เกิดการพัฒนาในทิศทางใด (A2)

2. ขั้นตอนการสร้างแนวทางการพัฒนา (Influence หรือ I)

คือ ขั้นตอนการหาวิธีการที่จะทำให้พัฒนาหมู่บ้านตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ในช่วง (A2) และเป็นช่วงการหามาตรการหรือวิธีการในการพัฒนาและการค้นหาเหตุผลเพื่อจัดลำดับความสำคัญตามความเห็นของกลุ่มผู้เข้าร่วมประชุมแบ่งออกเป็น 2 ช่วงคือ 1) การคิดโครงการที่จะให้บรรลุวัตถุประสงค์ 2) การจัดลำดับความสำคัญของโครงการ โดยแยกออกเป็น 3 ประเภท คือ กิจกรรมหรือโครงการที่ชาวบ้านทำเอง กิจกรรมหรือโครงการที่ชาวบ้านทำเองบางส่วนและขอความช่วยเหลือจากแหล่งทุนภายนอก และ กิจกรรมหรือโครงการที่สามารถขอจากภาครัฐโดยผ่านตำบล

3. ขั้นตอนการสร้างแนวทางปฏิบัติ (Control หรือ C)

คือ การนำเอาโครงการหรือกิจกรรมต่างๆ มาสู่การปฏิบัติและจัดกลุ่ม ผู้ดำเนินงาน ซึ่งจะรับผิดชอบต่อโครงการหรือกิจกรรมขั้นตอนนี้ โดยแบ่งออกเป็น 2 ช่วงได้แก่ 1) การแบ่งกลุ่มรับผิดชอบ 2) การตกลงในรายละเอียดในการดำเนินงาน

สรุปเทคนิค AIC เป็นเทคนิคที่ระดมความคิดเห็นของประชาชนในชุมชนเพื่อช่วยกันวางแผนเพื่อการพัฒนาชุมชน เป็นเทคนิคที่มีศักยภาพในการสร้างพลัง และกระตุ้นการยอมรับของชาวบ้านให้มีส่วนร่วมในการคิด การวางแผนเพื่อการพัฒนาชุมชน ของตนเอง

8. กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม (Social Learning Process - SLP)

กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม หรือ SLP เป็นแนวคิดที่กำหนดไว้ในโครงการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของกรมการศึกษานอกโรงเรียน กระบวนการ SLP นี้เน้นให้ประชาชนเกิดการเรียนรู้และมีทักษะหรือที่เรียกว่า เรียนด้วยความรอบรู้ (mastery learning) กระบวนการเรียนรู้แต่ละขั้นตอน ผู้ปฏิบัติงานและประชาชนอาจใช้วิธีการในการปฏิบัติงานให้เกิดการเรียนรู้ ด้วยเทคนิควิธีต่างๆ เช่น การระดมสมอง การปฏิบัติกรกลุ่ม เป็นต้น กระบวนการเรียนรู้ทางสังคมมีขั้นตอนต่าง ๆ ดังนี้ (ชนพรธม ธานี, 2540, น. 103)

1. ตระหนักรับรู้ปัญหา (Identify Problem) ซึ่งถือว่าเป็นขั้นตอนแรกที่จะแก้ไขปัญหา คือจะต้องทำให้ประชาชนทราบก่อนว่า มีปัญหาอะไรบ้าง และเกิดความตระหนักและเห็นความสำคัญในปัญหานั้น

2. หาทางเลือกในการแก้ไขปัญา (Explore Alternative) มีขั้นตอนย่อยๆ ในการหาทางเลือกในการแก้ไขปัญา คือ การวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญา เพื่อพิจารณาถึงปัญา ว่า มีสาเหตุมาจากอะไร และอะไรเป็นสาเหตุที่แท้จริงของปัญานั้น และ การพิจารณาหาทางเลือกในการแก้ไขปัญา โดยพิจารณาว่า ปัญาต่าง ๆ นั้นมีวิธีการแก้ปัญาได้ด้วยวิธีการใด และแสวงหาทางเลือกที่หลากหลาย และเหมาะสม มีประสิทธิภาพในการแก้ไขปัญา

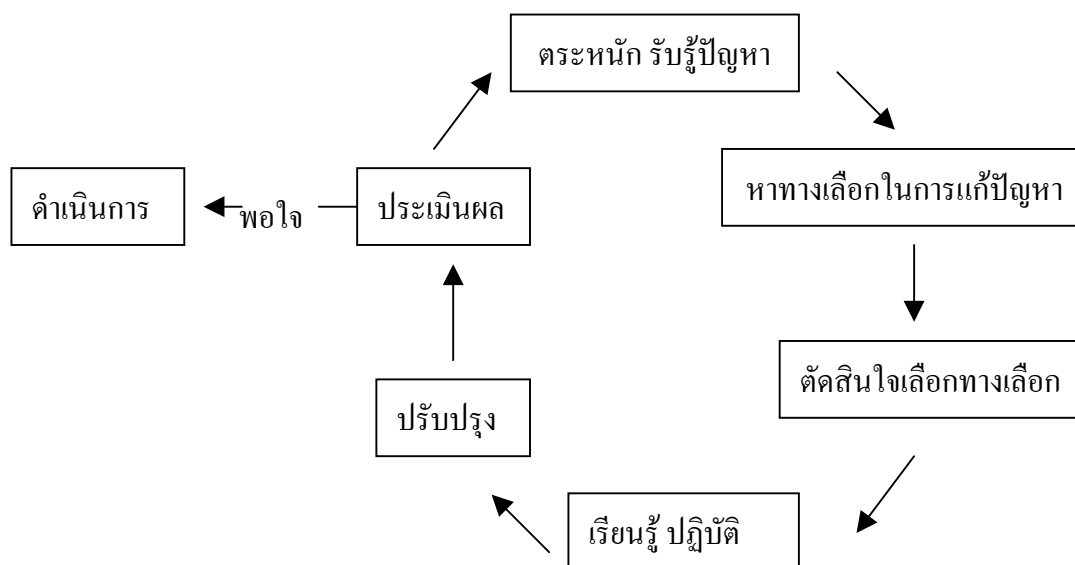
3. ตัดสินใจเลือกทางเลือก (Select Appropriate Alternative) เป็นขั้นตอนการตัดสินใจว่า ทางเลือกต่าง ๆ ที่สามารถแก้ไขปัญาได้นั้น ทางเลือกใด มีความเหมาะสมหรือมีความเป็นไปได้มากที่สุด สำหรับสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ในชุมชน ซึ่งจะใช้กระบวนการคิดเป็นและกระบวนการอื่น ๆ เข้ามาเป็นแนวทางในการตัดสินใจ

4. เรียนรู้และลงมือปฏิบัติตามทางเลือก (Learning and Implementing) ซึ่งมีขั้นตอนย่อย ๆ คือ การวางแผนการดำเนินงาน เป็นการดำเนินแนวทางการดำเนินงานตามทางเลือกที่กำหนดว่าจะต้องทำอะไร มีขั้นตอนอย่างไร ใครเป็นผู้กระทำ และดำเนินการตามแผนที่กำหนดไว้ ซึ่งในขณะที่ปฏิบัติงานก็จะได้เรียนรู้วิธีการปฏิบัติและผลที่เกิดขึ้นแต่ละขั้นตอน ที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติเกิดการเรียนรู้และเกิดทักษะในการปฏิบัติ

5. การปรับปรุง (Improvement) ในระหว่างการดำเนินงานอาจเกิดปัญาขึ้นได้ จะต้องมีการปรับปรุงและกระบวนการทำงานให้สามารถดำเนินการไปเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ต้องการ

6. การประเมินผล (Evaluation) เป็นการประเมินดูว่า กิจกรรมที่ปฏิบัตินั้นสามารถแก้ไขปัญาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นได้หรือไม่ ถ้าแก้ไขปัญาได้เป็นที่พอใจ ก็ถือว่า ปัญาที่ประสบอยู่หมดไป ก็ดำเนินการแก้ไขปัญาอื่น ๆ ต่อไป แต่ถ้าประเมินผลแล้ว ผลที่ออกมาไม่น่าพอใจ คือ ยังไม่สามารถแก้ไขปัญาได้ ก็ต้องเริ่มต้นพิจารณา วิเคราะห์ปัญาและอาจจะต้องหาทางเลือกใหม่ เริ่มต้นตามกระบวนการ SLP ใหม่

ภาพที่ 4
กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม

ที่มา: กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม (ชนพรรณ ธานี, 2540, น. 105)

จะเห็นได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ทางสังคม SLP เป็นกระบวนการในการค้นหาปัญหา และแก้ไขปัญหา โดยใช้กระบวนการทางวิทยาศาสตร์ เป็นกระบวนการในการแก้ไขปัญหาตนเอง ซึ่งเป็นลักษณะเช่นเดียวกับกระบวนการวิจัยปฏิบัติการ (Action Research) ซึ่งตามแนวคิดนี้มีความเชื่อว่า ถ้าประชาชนนำเอากระบวนการแก้ไขปัญหาเหล่านี้ไปใช้แก้ไขปัญหาให้กับตนเอง ครอบครัว และชุมชน โดยหาทางเลือกที่เหมาะสมที่จะทำให้ตนเอง หรือชุมชน สามารถดำเนินการ แก้ไขปัญหาได้เอง ก็จะเป็นแนวทางนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตของตนเองและชุมชนได้ด้วยตนเอง

เทคนิคในการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชนเหล่านี้ เป็นกรอบแนวคิดที่ผู้วิจัย นักพัฒนา และผู้ที่เข้าไปศึกษาชุมชนพึงพิจารณาเพื่อที่จะได้มีความเข้าใจในสภาพของชุมชนในด้านต่าง ๆ ทั้ง ด้าน กลุ่ม ผู้นำ ความเป็นอยู่ สภาพทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมประเพณี การเมือง และระบบต่าง ๆ ของชุมชนที่เชื่อมโยงกับระบบใหญ่ รวมถึงสภาพปัญหา ความต้องการของชุมชน ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางในการวางแผนร่วมกับชุมชนในการพัฒนาชุมชนต่อไป

วิธีการ และกระบวนการศึกษาวิเคราะห์ชุมชน

ในการศึกษาชุมชน การเก็บรวบรวมข้อมูลของชุมชน นับว่ามีความสำคัญต่อผู้ที่เข้าไปศึกษาชุมชน และต่อนักพัฒนา ที่จะเข้าไปพัฒนาชุมชน การเรียนรู้ถึงสภาพที่แท้จริงของชุมชน การวางตัวที่เหมาะสม และการสร้างความสัมพันธ์กับคนในชุมชน เพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลของชุมชนที่ถูกต้อง นั้น จำเป็นต้องมีเทคนิค วิธีการและกระบวนการในการเก็บรวบรวมข้อมูลของชุมชน การศึกษาชุมชนมีวิธีการศึกษาอยู่หลายวิธีแต่ที่สำคัญมี ดังนี้

1. การสังเกต (Observation)
2. การสัมภาษณ์ (Interview)
3. การสนทนากลุ่ม (Focus group)
4. การใช้ข้อมูลเอกสาร
5. การเข้าสนาม
6. การศึกษาแบบผสมผสาน

1. การสังเกต (Observation)

การสังเกต เป็นเครื่องมือในการรวบรวมข้อมูลอีกอย่างหนึ่งที่นักวิจัยเชิงคุณภาพนิยามกัน ซึ่งจะต้องอาศัยการฝึกฝนวิธีการสังเกตอย่างมีระบบ และการวิเคราะห์ปรากฏการณ์ที่ทำการสังเกต การณ์นั้น วัตถุประสงค์ที่สำคัญของการสังเกตนั้น เพื่อที่จะเข้าใจลักษณะธรรมชาติและขอบเขตของ การเกี่ยวข้องสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ของปรากฏการณ์ทางสังคม และพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสมาชิกในสังคม ดังนั้น การสังเกต จึงต้องอาศัยการสังเกตด้วยตา หู สัมผัส ที่อาการทั้ง 5 สามารถจะทำการสังเกตได้

สุภาภรณ์ จันทวานิช (2536, น. 94) กล่าวถึงกรอบของการสังเกตของ Lofland (1971) ว่า เพื่อให้เห็นพฤติกรรมของชาวบ้านในบทบาทต่างๆ เช่น ใครมีบทบาทในการแสดงความคิดเห็น การดำเนินการประชุมอย่างไร เป็นต้น โดยยกตัวอย่างของการประชุมของสภาตำบล ที่นักวิจัย ผู้ศึกษาชุมชนควรศึกษา ว่าควรมีกรอบแนวคิดมาช่วยในการสังเกต ดังนี้

1. ฉากและบุคคล (Setting) การสังเกตฉากหรือสภาพแวดล้อมและตัวบุคคลเป็นการสังเกตที่ง่าย เพราะมีข้อมูลเชิงประจักษ์อยู่มาก ผู้ศึกษาวิจัยจึงสามารถเห็นได้ทันทีที่เริ่มสังเกต ฉาก หมายถึง ลักษณะทางกายภาพและทางสังคมของเหตุการณ์ที่นักวิจัยเฝ้าดู ประกอบด้วยสถานที่

บุคคล สิ่งของ ฯลฯ ซึ่งช่วยให้ผู้ศึกษาวิจัย กำหนดข้อมูลทางสังคม คุณลักษณะต่างๆ ได้ง่ายขึ้น การสังเกต ฉาก ก็คือ การตอบคำถาม ใคร และที่ไหน นั่นเอง

2. พฤติกรรม (acts) คือ การกระทำที่ผู้สังเกตเห็นในเหตุการณ์ที่เฝ้าดูอยู่ ในเหตุการณ์ที่มีคนหลายคน พฤติกรรมที่จะต้องสังเกตก็มีมากและหลากหลายไปด้วย อย่างไรก็ตามผู้ศึกษาวิจัย พึงพิจารณาว่า เป็นการสังเกตพฤติกรรมสังคม มิใช่พฤติกรรมส่วนบุคคล พฤติกรรมที่สังเกตเป็นการกระทำระหว่างกัน เช่น การชี้แจงเรื่องต่างๆ การยกมือถามข้อสงสัย ฯลฯ ผู้ศึกษาวิจัยต้องเฝ้าดู สิ่งที่เกิดขึ้นให้ครบถ้วน โดยไม่มีอคติต่อพฤติกรรมของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ไม่คาดหวังให้ตรงกับ ทฤษฎีที่ได้ศึกษามา เพราะสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้น คือความเป็นจริงทางสังคม การสังเกตตัวพฤติกรรม ทำให้ผู้ศึกษาวิจัยตอบคำถามว่า ทำอะไร ได้

3. แบบแผนพฤติกรรม (Activities) คือการนำเอาพฤติกรรมที่เฝ้าดูมาเรียงลำดับด้วย เหตุผลบางประการเพื่อจะได้เรียงเรื่องราวเหล่านั้นให้เป็นเรื่องที่มีความสืบเนื่องกัน เพื่อให้รู้ว่าสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นอย่างไร

4. ความสัมพันธ์ (Relationship) คือการสังเกตถึงความสัมพันธ์ ว่าใครกระทำกับใคร สังเกตถึงโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชน

5. การมีส่วนร่วม (Participation) ข้อมูลการมีส่วนร่วมของชุมชนในด้านต่างๆ เป็นการ สังเกตเพื่อเข้าใจในภาพรวมของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชน

6. ความหมาย (Meaning) หมายถึง การให้ความสำคัญหรือการรับรู้เหตุการณ์หนึ่งๆ ของผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์ การค้นหาความหมายจึงเป็นการหาข้อมูลว่าบุคคลมองตนเองและบุคคล รอบข้างอย่างไร และทำไม จึงมีพฤติกรรมเป็นเช่นนี้ เป็นต้น

ประเภทของการสังเกต แบ่งออกได้ 3 ประเภทดังนี้

1. การสังเกตแบบมีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิด (Participant Observation) เป็นวิธีที่ผู้ศึกษาเข้าไปมีส่วนร่วมเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน หรือกลุ่มที่ทำการศึกษาเช่น การศึกษาประวัติศาสตร์หมู่บ้าน

2. การสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิด (Non-participant Observation) เป็นวิธีที่ผู้ศึกษาไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน หรือกลุ่มที่ทำการศึกษา เป็นเพียงเข้าไปเฝ้าดู พฤติกรรมทางสังคม เช่น การสังเกตกำลังเล่นเกมส่ต่าง ๆ ผู้ศึกษาเข้าไปดูพฤติกรรมของเด็กที่กำลัง เล่นเกมส์เหล่านั้น การสังเกตดังกล่าวสามารถแบ่งได้เป็น 3 ชนิด

1) การสังเกตอย่างมีโครงสร้าง (Structured Observation) เป็นการสังเกตการณ์ที่เป็น ระบบ ผู้ศึกษาทราบถึงวัตถุประสงค์ของการสังเกตการณ์ ผู้ศึกษาจึงมีการเตรียมการสิ่งที่ต้องการ สังเกตไว้ล่วงหน้า ข้อที่ต้องการศึกษา และวิธีการวิเคราะห์ทำให้สามารถที่จะสังเกตการณ์อย่างเป็น ระบบ

2) การสังเกตอย่างไม่มีโครงสร้าง (Unstructured Observation) เป็นการสังเกตการณ์ที่ผู้ศึกษาได้เตรียมวัตถุประสงค์ของการสังเกตไว้ล่วงหน้า เนื่องจากการสังเกตแบบนี้เป็นการสังเกตพฤติกรรมของมนุษย์ที่แสดงพฤติกรรมตามธรรมชาติในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคม พฤติกรรมที่แสดงออกจึงเป็นไปตามเงื่อนไขของบุคคลนั้น ผู้ศึกษาไม่อาจจะเตรียมการไว้ล่วงหน้าได้ เช่น ผู้ศึกษาไปสังเกตพฤติกรรมการบริโภคในชุมชน พฤติกรรมของแต่ละคนและแต่ละครอบครัวย่อมจะแตกต่างกันไปไม่อาจจะตั้งเป็นกฎเกณฑ์ตายตัวได้

3) การสังเกตในห้องปฏิบัติการ (Laboratory Observation) เป็นการสังเกตในสถานการณ์ที่ผู้ศึกษาได้กำหนดไว้ อาจจะใช้วิธีการสังเกตผ่านห้องกระจกที่มองด้านเดียว เพื่อมิให้ผู้ถูกสังเกตรู้ตัว

บทบาทของนักพัฒนาในสนาม

นักพัฒนาที่จะเข้าไปศึกษาในชุมชนหรือกลุ่มคนตามที่ได้เลือกนั้น จะต้องคำนึงถึงบทบาทที่จะอาศัยอยู่ในชุมชนนั้น บทบาทมีอยู่หลายบทบาท แล้วแต่จะได้เลือกบทบาทหนึ่งหรือหลาย ๆ บทบาท ซึ่งบทบาทของการสังเกตในสนามมีอยู่ 4 บทบาท

1. ผู้มีส่วนร่วมอย่างสมบูรณ์ (Complete Participant) บทบาทในลักษณะนี้ คือ ประชากรที่อยู่ในชุมชนไม่ว่าผู้ศึกษาได้เข้ามศึกษาในชุมชน โดยผู้สังเกตจะมีปฏิสัมพันธ์กับผู้ถูกสังเกตตามธรรมชาติ มีส่วนร่วมในการทำงาน มีทัศนคติร่วมกัน และมีความคุ้นเคยกับชีวิตคนในชุมชนนั้น

2. ผู้มีส่วนร่วมเป็นผู้สังเกตการณ์ (Participant-as-Observer) บทบาทนี้เหมือนกับข้อแรกที่ผู้ศึกษาและประชากรในชุมชนนั้นมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ผู้ศึกษาจะมีส่วนร่วมในเหตุการณ์หรือพิธีกรรมต่าง ๆ พยายามสังเกตพฤติกรรมต่าง ๆ ในด้านที่เกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ในเรื่องที่จะศึกษา แต่ต่างกันว่าประชากรในชุมชนรู้ว่าตนถูกสังเกต บทบาทนี้ใช้กันมาในวิธีการของการสังเกตด้วยการมีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิด

3. ผู้สังเกตการณ์เป็นผู้มีส่วนร่วม (Observer-as-Participant) บทบาทนี้ผู้ศึกษาเป็นผู้สังเกตโดยไม่ได้บอกวัตถุประสงค์ของการศึกษาให้ประชากรในชุมชนได้ทราบ โดยจะสังเกตการณ์อยู่ตลอดเวลาและเข้าไปมีส่วนร่วมใดเหตุการณ์หรือพิธีกรรมต่าง ๆ มีการตีความจากการสังเกตด้วยตนเอง

4. ผู้สังเกตการณ์อย่างสมบูรณ์ (Complete Observer) บทบาทของผู้ศึกษาที่จะเข้าไปสังเกตพฤติกรรมของประชากรในชุมชน โดยไม่ได้บอกวัตถุประสงค์ของการศึกษา เพราะมีข้อสมมุติว่าถ้าบอกตามความเป็นจริงแล้ว ประชากรในชุมชนนั้นอาจจะไม่ให้ข้อมูลตามความเป็นจริงข้อมูลที่ได้จึงไม่น่าเชื่อถือเทคนิคนี้ผู้สังเกตการณ์จะไม่มีปฏิสัมพันธ์กับผู้ถูกสังเกต

ข้อดีของการสังเกต

1. สามารถสังเกตหรือบันทึกพฤติกรรมได้ทันทีที่เกิดขึ้น
2. สามารถได้ข้อมูลที่แน่นอนตรงกับสภาวะการณ์จริงของพฤติกรรมนั้น
3. สามารถดำเนินการหรือเก็บข้อมูลได้มากกว่าวิธีอื่นในกรณีที่เกิดความไม่เต็มใจจะให้ข้อมูลจากบุคคลหรือกลุ่มคน

ข้อจำกัดของการสังเกต

1. ไม่สามารถที่จะทำนายได้อย่างแน่ชัดว่า เหตุการณ์หนึ่ง ๆ จะเกิดตามธรรมชาติเมื่อใด จึงจะสังเกตการณ์ได้ทัน
2. มีปัญหาด้านปัจจัยสอดแทรกที่ไม่คาดคิดมาก่อน เช่น การจราจร การจราจร ความแปรปรวนของดินฟ้าอากาศ ฯลฯ ทำให้การสังเกตการณ์ไม่ได้ผลสมบูรณ์
3. ปัญหาระยะเวลาของเหตุการณ์ เช่น จะศึกษาประวัติชีวิตบุคคลโดยวิธีนี้ ก็จะลำบาก
4. การสังเกตการณ์มีข้อจำกัดในเรื่องกฎเกณฑ์หรือมารยาท เช่น การเข้าไปสังเกต การรับประทานอาหาร การสนทนา หรือการทะเลาะกันภายในบ้านบุคคลอื่น ฯลฯ

2. การสัมภาษณ์ (Interview)

การสัมภาษณ์ คือ การสนทนาซักถามอย่างมีจุดมุ่งหมาย เพื่อให้ได้ข้อมูลเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่ต้องการ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์จะช่วยอธิบายสิ่งที่พบเห็นหรือสังเกตได้ แต่ยังไม่ใช่ใจ ให้เข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น การสัมภาษณ์จำเป็นต้องมีโครงสร้างของคำถาม และสามารถควบคุมทิศทางโครงสร้าง ของเนื้อหาให้เป็นเรื่องที่ต้องการทราบหรือปัญหาในการวิจัย ศึกษาชุมชน จุดสนใจของการสัมภาษณ์ คือ การหาข้อมูลเกี่ยวกับกฎ ระเบียบหรือระบบความหมายที่เหตุการณ์หรือปรากฏการณ์สังคมหนึ่งๆ มีอยู่เป็นเรื่องเกี่ยวกับบรรทัดฐานทางสังคมซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับระบบวัฒนธรรมโดยตรง

ลักษณะของการสัมภาษณ์

การสัมภาษณ์จะเกิดขึ้นเมื่อมีการกระทำหรือความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างผู้สัมภาษณ์และผู้ให้สัมภาษณ์ ทำให้ทราบลักษณะทั่วไปของบุคลิกภาพ ทักษะ ค่านิยม และอื่น ๆ จากการแสดงอารมณ์หรือพฤติกรรมออกมาระหว่างการสัมภาษณ์ ลักษณะของการสัมภาษณ์ที่ดีควรต้องคำนึงในเรื่องต่อไปนี้

1. ผู้สัมภาษณ์ ผู้สัมภาษณ์อาจจะเป็นผู้ศึกษาและหรือบุคคลอื่นที่ผู้ศึกษาได้คัดเลือกเป็นผู้สัมภาษณ์ ซึ่งจำเป็นต้องมีการได้รับการฝึกฝนวิธีการสัมภาษณ์ ผู้สัมภาษณ์จะต้องเข้าใจวัตถุประสงค์ของเรื่องที่จะทำการศึกษาย่างละเอียด เพื่อให้สามารถจะซักถาม ผู้ให้สัมภาษณ์ตอบตามวัตถุประสงค์ได้ถูกต้อง บางครั้งผู้สัมภาษณ์มีตำแหน่งหรือบุคลิกภาพส่วนตัวที่ทำให้ผู้ให้สัมภาษณ์ให้ข้อมูลผิด ๆ เช่น ผู้สัมภาษณ์เป็นพนักงานสำรวจภาษีจากกระทรวงการคลัง ผู้ให้สัมภาษณ์ที่คอยการศึกษาอาจจะให้ข้อมูลที่บิดเบือนความจริงได้เพราะเข้าใจว่าข้อมูลต่าง ๆ ที่ผู้สัมภาษณ์จะนำไปเก็บภาษี

2. ผู้ให้สัมภาษณ์ ผู้ให้สัมภาษณ์เป็นบุคคลที่สำคัญในการให้ข้อมูลที่แท้จริง ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมและประเพณีของผู้ให้สัมภาษณ์ ย่อมมีผลต่อการตอบคำถามตลอดจนระบบความเชื่อ ค่านิยมของผู้ให้สัมภาษณ์ อาจจะทำให้ผู้ให้สัมภาษณ์สามารถที่จะแสดงออกในการตอบคำถาม หรือไม่กล้าที่จะตอบคำถาม เช่น หากการศึกษาเรื่องการวางแผนครอบครัว ผู้ให้สัมภาษณ์ที่เป็นสตรีอาจจะอายไม่กล้าตอบ ซึ่งเป็นไปตามวัฒนธรรมของชุมชน

ประเภทของการสัมภาษณ์

1. แบ่งตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา อาจแบ่งได้เป็น 4 ประเภท

1.1 การสัมภาษณ์แบบเจาะจง (Focused Interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่เจาะจงหัวข้อเรื่องที่ต้องการข้อมูล เช่น การสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวกับสถานการณ์ใด สถานการณ์หนึ่ง โดยเฉพาะจากการดูภาพยนตร์ การสัมภาษณ์ประสบการณ์ส่วนตัวของแต่ละบุคคลในเรื่อง ทศนคติ ค่านิยมในเรื่องที่ต้องการศึกษา

1.2 การสัมภาษณ์ที่ไม่กำหนดคำตอบล่วงหน้า (Non-directive Interview) เป็นวิธีการสัมภาษณ์ที่ต้องการรายละเอียดมากที่สุดในเรื่องที่ผู้ศึกษาต้องการ การสัมภาษณ์แบบลึกซึ้งจะเกิดขึ้นได้เมื่อผู้ให้สัมภาษณ์มีความคุ้นเคยและให้คำตอบมากที่สุด และมีมากกว่าเป็นผู้ซักถาม เช่น การสัมภาษณ์ของนักจิตวิทยาต่อผู้ป่วย

1.3 การสัมภาษณ์แบบลึกซึ้ง (In-depth Interview) เป็นวิธีการสัมภาษณ์ที่ต้องการรายละเอียดมากที่สุดในเรื่องที่ผู้ศึกษาต้องการ การสัมภาษณ์แบบลึกซึ้งจะเกิดขึ้นได้เมื่อ ผู้ให้สัมภาษณ์มีความคุ้นเคยและให้คำตอบมากที่สุด และมีมากกว่าที่ผู้สัมภาษณ์ได้เตรียมข้อมูลเพื่อที่จะสัมภาษณ์ เช่น การสัมภาษณ์ชีวประวัติบุคคลต่าง ๆ

1.4 การสัมภาษณ์ซ้ำ (Repeated Interview) เป็นวิธีการศึกษาแบบการศึกษาซ้ำ (panel study) จึงต้องมีการสัมภาษณ์ซ้ำเป็นครั้งที่สอง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจะศึกษาความเปลี่ยนแปลง เช่น การสัมภาษณ์พฤติกรรมการบริโภคก่อนและหลังในเรื่องอาหารสุกเป็นอย่างไร

2. แบ่งตามเทคนิคการสัมภาษณ์ ได้เป็น 3 ประเภทใหญ่ ๆ ดังนี้

2.1 การสัมภาษณ์อย่างมีโครงสร้าง (Structured Interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่ผู้ถูกสัมภาษณ์ตามคำถามต่าง ๆ ที่มีไว้ในแบบสัมภาษณ์ โดยไม่สามารถที่จะดัดแปลงเป็นคำถามอื่น ๆ ได้ เป็นการสร้างมาตรฐานเดียวกันกับการสัมภาษณ์บุคคลอื่น ๆ เพื่อช่วยลดอคติของการสัมภาษณ์ แต่ละบุคคล อาจแบ่งย่อยเป็น 2 ชนิด 1) การสัมภาษณ์ตามแบบสอบถาม (Interview Schedule) เป็นการสัมภาษณ์ตามแบบสอบถาม โดยมักจะนำไปสัมภาษณ์ชาวบ้านซึ่งไม่มีความรู้ความสามารถที่จะเข้าใจแบบสอบถามที่จะต้องกรอกด้วยตนเอง จึงมีการนำแบบสอบถามไม่สัมภาษณ์ อาจจะมีการช่วยชี้แจงในการสัมภาษณ์ในแต่ละคำถาม เพื่อให้ผู้ให้สัมภาษณ์ตอบคำถามที่ตรงกับวัตถุประสงค์ของการศึกษา 2) การสัมภาษณ์ตามแบบคำถามที่กำหนดไว้ (Questioned Interview) เป็นการสัมภาษณ์แบบคำถามต่าง ๆ ที่มีไว้โดยไม่มีการดัดแปลง การสัมภาษณ์แต่อย่างใด เช่น การสำรวจสำมะโนประชากร การสำรวจสำมะโน ในทางธุรกิจ และอื่น ๆ

2.2 การสัมภาษณ์อย่างไม่มีโครงสร้าง (Unstructured Interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่ไม่มีขอบสัมภาษณ์ที่ไม่มีขอบเขตของคำถามที่แน่นอน มีเพียงแนวทางกว้าง ๆ เป็นแนวทางการสัมภาษณ์ (interview guide) ซึ่งสร้างขึ้นเป็นประเด็นหรือหัวข้อในการสัมภาษณ์ สัมภาษณ์โดยไม่ใช้แบบสอบถาม แต่มีกรอบคำถามเป็นแนวทางในการสัมภาษณ์ เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ต้องการโดยผู้ศึกษาจะกำหนดว่าต้องการอะไร และกำหนดหัวข้อย่อยหรือประเด็นคำถาม เช่น ประวัติหมู่บ้าน การประกอบอาชีพ ในแต่ละประเด็นคำถามจะมีการแจกแจงคำถามย่อย ๆ ผู้สัมภาษณ์จะพูดคุยถามประเด็นคำถามที่ได้เตรียมไว้นั้น โดยใช้คำถาม หลัก ๆ ได้แก่ ใครอะไร ที่ไหน อย่างไร เท่าไร และทำไม

2.3 การสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง (Semi – structured Interview) เป็นการสัมภาษณ์ที่ประกอบด้วยคำถามต่าง ๆ ในแบบสอบถามแต่สามารถที่จะปรับเปลี่ยน เพิ่มเติมเพื่อให้เกิดความชัดเจนของคำตอบได้

หลักการสัมภาษณ์ หลักการสัมภาษณ์ที่ดีควรมีขั้นตอนต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. การแนะนำตัว (Introduction) ผู้สัมภาษณ์จะต้องแนะนำตัวเองเสียก่อนเพื่อให้ผู้ให้สัมภาษณ์ได้ทราบและคุ้นเคย อย่างไรก็ตามผู้สัมภาษณ์จะต้องสังเกตสิ่งแวดล้อมของผู้ให้สัมภาษณ์ว่ามีความพร้อมที่จะให้สัมภาษณ์หรือไม่ เช่น ผู้ให้สัมภาษณ์กำลังทำอาหารเข้า ไม่ควรที่จะทำการสัมภาษณ์ จึงต้องพิจารณาความเหมาะสมของระยะเวลาและสถานที่

2. การสร้างความสัมพันธ์ที่ดี (Good Relationship) ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนที่ผู้สัมภาษณ์จะต้องสร้างความคุ้นเคย มีมนุษยสัมพันธ์อันดีต่อผู้ให้สัมภาษณ์ จึงเป็นเทคนิคเฉพาะของผู้สัมภาษณ์แต่ละคนจะมีความสามารถที่สร้างความเป็นกันเองอย่างไรเพื่อให้ผู้สัมภาษณ์มีความ

พร้อมและพอใจในการตอบคำถามจากการสัมภาษณ์ เทคนิคนี้จึงเป็นศิลปะที่ผู้สัมภาษณ์จะต้องได้รับการฝึกฝน เช่น ถ้าหากผู้ให้สัมภาษณ์กำลังทำอาหารเข้ากำลังจะเสร็จ ผู้สัมภาษณ์ควรที่จะหาโอกาสช่วยเหลืองานเล็ก ๆ น้อย ๆ เพื่อสร้างความคุ้นเคยและเป็นกันเองให้เกิดขึ้น

3. การเข้าใจวัตถุประสงค์ (Objectives) ผู้สัมภาษณ์จะต้องมีความเข้าใจวัตถุประสงค์ของคำถามที่กำหนดขึ้นเพื่อที่จะทำให้เกิดความเข้าใจในการซักถามประกอบการสัมภาษณ์ รวมทั้งผู้สัมภาษณ์ควรจะบอกวัตถุประสงค์ของการสัมภาษณ์แก่ผู้ให้สัมภาษณ์เพื่อให้เกิดความเข้าใจมากยิ่งขึ้นอาจจะบอกวัตถุประสงค์ในช่วงแรกของการแนะนำตัว

4. การจดบันทึก (Take Note) ผู้สัมภาษณ์จะต้องเตรียมการจดบันทึกในขณะที่ทำการสัมภาษณ์ การจดบันทึกเพื่อให้คำตอบที่ได้จากการสัมภาษณ์ถูกบันทึกหรือลงในแบบสัมภาษณ์อย่างมีโครงสร้างที่กำหนดขึ้นเป็นการจดบันทึกเพื่อให้คำตอบที่ได้จากการสัมภาษณ์ถูกบันทึกลงอย่างเรียบร้อย ขั้นตอนนี้ผู้สัมภาษณ์จะต้องมีความตั้งใจในการฟังการสัมภาษณ์ เพื่อจะได้ข้อมูลที่แท้จริง

5. การสัมภาษณ์ (Interview) ผู้สัมภาษณ์จะต้องมีการเตรียมการล่วงหน้าในการสัมภาษณ์จะต้องได้รับการฝึกฝนเทคนิคและวิธีการสัมภาษณ์ในระหว่างการสัมภาษณ์ ดังต่อไปนี้

1) การสังเกตการณ์ (Observing) ผู้สัมภาษณ์จะต้องสังเกตกริยาท่าทางของผู้ให้สัมภาษณ์ รวมทั้งสิ่งแวดล้อม บรรยากาศต่าง ๆ และความเบื่อหน่ายหรือความสนใจที่ให้ผู้สัมภาษณ์มีความสนใจในเรื่องที่จะสนทนาซักถาม

2) การฟัง (Listening) ผู้สัมภาษณ์ที่ดีความจะต้องเป็นผู้ฟังที่ดี ยอมรับฟังคำสนทนาบอกเล่าจากผู้ให้สัมภาษณ์แม้ว่าจะเป็นเรื่องราวที่ยาวหรือบางครั้งเป็นเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับเรื่องที่ซักถามก็ตาม

3) การซักถาม (Questioning) ผู้สัมภาษณ์ควรที่จะต้องรู้จักการใช้คำถามซักถาม โดยถามคำถามง่าย ๆ ที่ทำให้ผู้ให้สัมภาษณ์เกิดความเข้าใจ

4) การถามซ้ำ (Probing) ผู้สัมภาษณ์ควรที่จะต้องถามซ้ำเพื่อเป็นการกระตุ้นให้ได้คำตอบที่ถูกต้องตรงประเด็นมากขึ้น โดยทั่วไปการถามซ้ำมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะให้ผู้ให้สัมภาษณ์ให้คำตอบที่สมบูรณ์ (completion probe) ชัดเจน (clarity probe) มีรายละเอียดต่อเนื่อง (channel probe) เพื่อการพิสูจน์สมมติฐาน (hypothetical probe) และการได้รับปฏิกิริยาตอบ (reaction probe)

6. การกล่าวขอบคุณ (Thanks) เมื่อเสร็จสิ้นการสัมภาษณ์ ผู้สัมภาษณ์ควรจะกล่าวขอบคุณแก่ผู้ให้สัมภาษณ์เป็นการอำลา และขอบคุณที่ได้เสียสละเวลาในการสัมภาษณ์ เป็นการแสดงออกถึงมารยาทที่ดี การสัมภาษณ์ที่ดีในแต่ละครั้งไม่ควรเกิน 1 ชั่วโมง การสัมภาษณ์ที่เหมาะสมควรอยู่ในระหว่าง 30-45 นาที

ส่วน สุภาวศ์ จันทวานิช (2536, น. 100) กล่าวถึงเทคนิคในการสัมภาษณ์ ดังนี้

1. การให้ความสำคัญต่อข้อมูลเกี่ยวกับค่านิยมพื้นฐานของชาวบ้านในชุมชน ข้อมูลนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญสำหรับการซักถามต่อไป

2. การใช้เวลาในการสัมภาษณ์อย่างมีค่า จึงควรซักถามอย่างมีประสิทธิภาพ ไม่เสียเวลาในการสัมภาษณ์

3. ควรวางกลยุทธ์ในการสัมภาษณ์แบบเป็นธรรมชาติที่สุด

4. ต้องระมัดระวังในการใช้ภาษา คือ ตั้งคำถามด้วยถ้อยคำที่สื่อความหมายตามที่ตนต้องการและได้รับคำตอบอย่างถูกต้อง

5. อาจใช้คำถามเดิมซ้ำมากกว่าหนึ่งครั้ง โดยการเปลี่ยนถ้อยคำเสียใหม่

6. ควรรู้จักใช้เทคนิคการหยุดเงียบ หรือรอคอยระหว่างที่ไม่มีคำตอบจากผู้ตอบ

ข้อดีของการสัมภาษณ์

1. ผู้สัมภาษณ์มีโอกาสได้สังเกตและศึกษาสภาพการณ์ตลอดจนปฏิกิริยาต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

2. ได้คำตอบที่แน่ชัดสมบูรณ์ เพราะสามารถอธิบายข้อสงสัยต่าง ๆ ให้แก่ผู้ตอบได้

3. สามารถเก็บข้อมูลได้ แม้ผู้ตอบจะมีการศึกษาต่ำหรือเป็นผู้ที่อ่านไม่ออกเขียนไม่ได้

4. โอกาสที่จะได้ข้อมูลมีสูงมากเพราะผู้ตอบส่วนใหญ่ยินดีให้ความร่วมมือ

ข้อจำกัดของการสัมภาษณ์

1. ค่าใช้จ่ายค่อนข้างสูง

2. มีปัญหาเกี่ยวกับการฝึกให้คำแนะนำผู้ที่จะออกไปสัมภาษณ์ การติดตามและควบคุมการสัมภาษณ์

3. จะมีอคติหรือความลำเอียงของผู้สัมภาษณ์

4. ต้องใช้เวลาและแรงงาน

3. การสนทนากลุ่ม (Focus group)

การสนทนากลุ่มเป็นวิธีการศึกษาชุมชนอีกวิธีหนึ่งที่ประหยัดเงินและเวลา แต่ต้องมีการวางแผนเตรียมการอย่างเหมาะสมและเรื่องที่สนทนากลุ่มนั้นเป็นเรื่องที่กลุ่มให้ความสนใจด้วยการสนทนากลุ่ม จึงเป็นการนั่งสนทนากันระหว่างผู้ให้สัมภาษณ์เป็นกลุ่มตามปกติประมาณ 6-12 คน แต่ในบางกรณีอาจมีข้อยกเว้นให้มีได้ประมาณ 4-5 คน ในระหว่างการสนทนาจะมีผู้ดำเนินการสนทนาเป็นผู้คอยจุดประเด็นการสนทนา เพื่อเป็นการชักจูงใจให้บุคคลกลุ่มนี้ได้แสดงความคิดเห็น

ต่อประเด็นหรือแนวทางในการสนทนาให้ได้กว้างขวางลึกซึ้งและละเอียดที่สุดเท่าที่จะทำได้และต้องสร้างบรรยากาศที่เป็นกันเองด้วย เพื่อที่จะให้ได้ข้อมูลในลักษณะที่มีเนื้อหาสาระหรือเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพ

องค์ประกอบในการจัดสนทนากลุ่ม

1. บุคลากรที่เกี่ยวข้อง ได้แก่

1) ผู้ดำเนินการสนทนา (Moderator) ผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องเป็นผู้ที่พูดและฟังภาษาท้องถิ่นได้ เป็นผู้มีบุคลิกดี สุภาพ อ่อนน้อม และมีมนุษยสัมพันธ์ดี ผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องเป็นผู้รู้ความต้องการและวัตถุประสงค์ของการศึกษาชุมชนในแต่ละครั้งเป็นอย่างดีด้วย

2) ผู้จดบันทึกการสนทนา (Notetaker) ผู้จดบันทึกการสนทนาจะต้องรู้วิธีว่า ทำอย่างไรจึงจะจดบันทึกได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะจะต้องจดบันทึกบรรยากาศที่เกิดขึ้นในระหว่างการสนทนาด้วย

3) ผู้ช่วย (Assistant) ผู้ช่วยจะเป็นผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือทั่วไปในขั้นเตรียมการ การจัดสนทนากลุ่ม เช่นเตรียมสถานที่ จัดสถานที่ บันทึกเสียง เป็นต้น

2. แนวทางในการสนทนากลุ่ม ควรต้องจัดแนวทางในการสนทนากลุ่มและการจัดลำดับหัวข้อในการสนทนา ในทางปฏิบัติอาจยืดหยุ่นได้ จากบรรยากาศในการสนทนาที่เกิดขึ้น ซึ่งผู้ดำเนินการสนทนา อาจจะได้ประเด็น ซึ่งไม่ได้คาดคิดเอาไว้ก่อน จากผู้เข้าร่วมสนทนา ผู้ดำเนินการสนทนา สามารถชักต่อได้

3. อุปกรณ์สนาม อุปกรณ์สนามที่ควรเตรียม ได้แก่ เครื่องบันทึกเสียง เทปเปล่า ถ่านวิทยุ สมุดบันทึก และดินสอ เป็นต้น

4. แบบฟอร์มสำหรับคัดเลือกผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่ม ควรจัดเตรียมแบบฟอร์มสำหรับคัดเลือกผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่มไว้ด้วย

5. ส่งเสริมสร้างบรรยากาศ ส่งเสริมสร้างบรรยากาศ เช่น เครื่องดื่ม ของขบเคี้ยว บุหรี่ สิ่งของดังกล่าว จะเป็นสิ่งที่เสริมสร้างบรรยากาศความเป็นกันเอง ระหว่างผู้มีส่วนร่วมในการสนทนาได้รวดเร็วยิ่งขึ้น

6. ของสมนาคุณแก่ผู้เข้าร่วมสนทนา เพื่อเป็นการตอบแทนผู้เข้าร่วมสนทนาแม้จะเป็นสิ่งเล็กน้อย แต่ในทางจิตวิทยาแล้ว เป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับการแสดงออกซึ่งความมีน้ำใจของผู้ที่ทำการสนทนา

7. สถานที่และระยะเวลา อาจจะเป็นบ้าน ศาลาวัด ใต้ร่มไม้ ที่มีอากาศถ่ายเทสะดวก ห่างไกลจากความพลุกพล่าน เพื่อให้ผู้เข้าร่วมสนทนาได้มีสมาธิในเรื่องต่าง ๆ ที่กำลังสนทนากัน ส่วนระยะเวลาในการสนทนาโดยทั่วไปไม่ควรเกิน 2 ชั่วโมงต่อ 1 กลุ่ม

ข้อดีของการจัดสนทนากลุ่ม

1. เนื่องจากผู้ที่ศึกษาชุมชนเป็นผู้ดำเนินการสนทนากลุ่ม ดังนั้นการที่ผู้ร่วมสนทนาเข้าใจผิดประเด็นที่สนทนา ผู้ดำเนินการสนทนาก็สามารถแก้ไขได้ทันที เพราะเป็นผู้ที่รู้ถึงความต้องการและวัตถุประสงค์ของการศึกษาในเรื่องนั้น ๆ เป็นอย่างดี
2. ในการจัดสนทนากลุ่ม ผู้เข้าร่วมสนทนาจะมีลักษณะความเป็นอยู่ใกล้เคียงกัน จึงไม่ค่อยรู้สึกขัดเขินหรือมีความขำเกรง
3. ลักษณะการสนทนากลุ่ม เป็นการเปิดโอกาสให้มีปฏิริยาโต้ตอบกัน ทำให้ผู้ทำการศึกษาสามารถวิเคราะห์ประเด็นปัญหาต่าง ๆ ได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ถ้าหากในประเด็นต่าง ๆ ยังไม่ชัดเจนเพียงพอ ก็สามารถซักถามต่อเพื่อหาคำอธิบายได้
4. บรรยากาศในการสนทนากลุ่ม จะลดความกลัวว่าความคิดเห็นของแต่ละคนจะเป็นเป้าหมายในการถูกบันทึกเอาไว้ ทั้งนี้เพราะเป็นการแสดงความคิดเห็นในลักษณะกลุ่มมากกว่า

ข้อจำกัดของการสนทนากลุ่ม

1. การจัดสนทนากลุ่มทุกครั้งต้องระวังมิให้เกิดการผูกขาดการสนทนาขึ้นโดยบุคคลหนึ่งในกลุ่มและไปครอบงำผู้ร่วมสนทนาคนอื่น ๆ โดยผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องมีเทคนิคในการที่จะให้ความสำคัญกับผู้ร่วมสนทนาให้เท่า ๆ กันทุกคน
2. พฤติกรรมหรือความคิดเห็นบางอย่าง ซึ่งเป็นส่วนที่ไม่ยอมรับของชุมชนอาจจะไม่ได้รับการเปิดเผยในการจัดสนทนากลุ่ม ถ้าหากไม่สัมภาษณ์ตัวต่อตัวจะได้รับการเปิดเผยมากกว่าผู้ที่ทำการสนทนากลุ่มจะต้องคำนึงถึงบุคลากรและกำลังงบประมาณที่มีอยู่ประกอบด้วย เช่น สามารถพูดภาษาท้องถิ่นได้

4. การใช้ข้อมูลเอกสาร

แหล่งข้อมูลที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งที่นักวิจัย ผู้ศึกษาชุมชนควรใช้ คือ แหล่งข้อมูลเอกสาร การที่ผู้ศึกษาวิจัย จะทำงานสนามและได้ข้อมูลส่วนใหญ่จากการสัมภาษณ์ และการสังเกต แต่แหล่งข้อมูลเอกสาร ก็เป็นสิ่งที่จะละเลยมิได้ เพราะมีข้อมูลบางอย่างที่ไม่อาจหาได้จากการสัมภาษณ์ การสังเกต เช่น การหาข้อมูลหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องในอดีต หรือมีข้อมูลที่พร้อมแก่การนำไปใช้ เช่น ข้อมูลทางด้านประชากรเกี่ยวกับจำนวนคนเกิด คนตาย หรือประชากรจำแนกตามเพศ และวัย เป็นต้น

ชนิดของข้อมูลเอกสาร

1. สถิติและบันทึกต่างๆ หมายถึงข้อมูลที่ได้มีการรวบรวมอย่างเป็นระบบ ระเบียบต่อเนื่องกันมาเป็นระยะเวลานานพอสมควร เป็นข้อมูลสถิติที่เป็นตัวเลข เป็นเรื่องราวเหตุการณ์ เช่น บันทึกประจำวัน ประวัติบุคคล เป็นต้น

2. เอกสาร หมายถึงข้อมูลในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่มีอยู่เป็นลายลักษณ์อักษรหรืออาจเป็นแผนผัง รูปภาพ ข้อมูลเหล่านี้ ได้แก่ ข่าวหรือบทความในหนังสือ จดหมายโต้ตอบระหว่างบุคคล คำขวัญ อัตชีวประวัติ ตำนาน เป็นต้น ซึ่งข้อมูลทั้งสองประการดังกล่าว จะเป็นทั้งของทางราชการและส่วนตัว

การใช้ข้อมูลเอกสาร

ข้อมูลเอกสารเป็นข้อมูลที่น่าสนใจมาใช้ประโยชน์ได้มาก เพราะมีความพร้อมมูลบางประการที่ข้อมูลบุคคลอาจไม่มีเท่าหรือไม่ครอบคลุมเท่า แต่นักวิจัยก็ต้องอดทนในการใช้ข้อมูลเหล่านี้ เพราะมักเสียเวลาในการตรวจสอบและการวิเคราะห์ตีความ นักวิจัยต้องฝึกฝนในการใช้ข้อมูลเอกสาร คือ การหัดตรวจสอบและตีความเอกสาร ซึ่งโดยปกติข้อมูลเหล่านี้มีประโยชน์ในการให้ร่องรอยหรือเพื่อสืบสาวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และให้รายละเอียดเกี่ยวกับค่านิยม ความรู้สึก ความเชื่อ อุดมการณ์ ตลอดจนการให้ความหมายแก่สิ่งต่างๆ ของบุคคลหรือกลุ่มบุคคล

ข้อดีของข้อมูลเอกสาร

1. ใช้เก็บข้อมูลในอดีตที่ไม่อาจใช้วิธีการอื่นเก็บได้อีก เช่น เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์
2. ใช้เก็บข้อมูลที่อยู่ห่างไกลได้
3. เป็นแหล่งข้อมูลที่ได้รับความร่วมมือสูง เมื่อหาเอกสารได้ ต่างจากแหล่งข้อมูลบุคคลซึ่งอาจสงวนท่าที
4. ใช้หาข้อมูลเพิ่มเติมในส่วนที่ยังไม่ครบถ้วน
5. ใช้เก็บข้อมูลแทนข้อมูลสนาม เมื่อไม่สามารถไปสนามได้
6. ช่วยให้ผู้วิจัยประหยัดค่าใช้จ่าย

ข้อจำกัดของข้อมูลเอกสาร

1. ข้อมูลบางอย่างที่ต้องการไม่มีอยู่ในรูปเอกสาร เช่น ความขัดแย้งระหว่างบุคคล
2. ข้อมูลที่ได้ อาจไม่ละเอียดเพียงพอ และไม่ถูกต้องสมบูรณ์
3. ข้อมูลที่ได้ไม่มีลักษณะโต้ตอบกับผู้วิจัยได้เหมือนข้อมูลบุคคล ทำให้ตีความลำบาก
4. ข้อมูลบางอย่างหาได้ยาก หรือโอกาสเข้าถึงยาก
5. ผู้วิจัยต้องใช้ความพยายามและอดทนมาก (สุรางค์ จันทวานิช, 2536, น. 102)

5. การเข้าสนาม

การเข้าสนามหรือการลงสู่ชุมชนมีความสำคัญต่อการวิจัยเชิงคุณภาพ และการศึกษามุมชน เพราะว่าการเข้าสนามอย่างถูกต้อง การกำหนดบทบาทที่เหมาะสมของนักวิจัยที่อยู่ในสนาม และการสร้างความไว้วางใจให้เกิดขึ้นในชุมชน ล้วนเป็นเงื่อนไขสำคัญของการทำงานวิจัยชุมชนต่อไป โดยเฉพาะการเก็บรวบรวมข้อมูลของชุมชนที่จำเป็นต่อการศึกษาวิจัย

การเข้าสนามเริ่มต้น ที่การพิจารณาเลือกสนามในการวิจัยชุมชน โดยพิจารณาว่า ชุมชนนั้นสามารถตอบโจทย์ปัญหาของการศึกษาวิจัยได้หรือไม่ พิจารณาความเหมาะสมของชุมชนในด้านต่างๆ เช่น ขนาดของหมู่บ้าน ความซับซ้อน เป็นต้น รวมถึงการจัดเตรียมเครื่องมือ อุปกรณ์ที่จำเป็นต่อการศึกษาวิจัย และการเรียนรู้เกี่ยวกับประเพณี ภาษา วัฒนธรรม ความเป็นอยู่ เป็นต้นด้วย

ขั้นตอนต่อมา คือ การแนะนำตัว และการกำหนดสถานภาพและบทบาทที่เหมาะสมของผู้ศึกษา ในการเข้าสู่ชุมชน โดยอาจจะทำได้ใน 2 ลักษณะ คือ ไม่บอกว่าเป็นใคร และบอกว่าเป็นใคร เพื่อจะได้ทราบถึงข้อมูลที่จะก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อชุมชนในโอกาสต่อไป

นอกจากนี้การวางตัวตามบทบาท ยังหมายถึง การปฏิบัติสิ่งที่เป็นความคาดหวังและบรรทัดฐานของสังคมหมู่บ้านหรือชุมชน เพื่อเป็นการสร้างความเข้าใจในสิ่งต่างๆ ของชุมชน

การสร้างความสัมพันธ์ เมื่อมีการแนะนำตัวแล้ว ขั้นต่อไป คือ การสร้างความสัมพันธ์ หมายถึง การผูกมิตรไมตรี จนกระทั่งชาวบ้านมีความไว้วางใจ โดยระมัดระวังให้ตนเองมีบทบาทเกินกว่าที่ควรเป็น และระวังมิให้เกิดความลำเอียงในการรวบรวมข้อมูลและตีความข้อมูล

สุภาภักดิ์ จันทวานิช (2536, น. 91) กล่าวถึงเทคนิคที่ช่วยให้ผู้ศึกษาวิจัยสร้างความสัมพันธ์ได้ดี ดังนี้

1. วางท่าที่สงบเสถียร ไม่ทำตัวให้เด่นจนผิดสังเกต
2. หลีกเลี่ยงการถามคำถามที่ทำให้ชาวบ้าน/ผู้ตอบรู้สึกอึดอัดและจำเป็นต้องปกป้องตน
3. อย่าพยายามทำตัวทัดเทียมผู้นำชาวบ้าน
4. พยายามเข้าไปมีส่วนร่วมในเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน แต่เกี่ยวข้องอย่างสงบ และพร้อมที่จะช่วยเหลือจะทำให้ชาวบ้านยอมรับจากชาวบ้านเร็วขึ้น
5. หาใครคนหนึ่งเป็นผู้เริ่มแนะนำเราให้รู้จักกับชาวบ้าน
6. เมื่อมีความรู้สึกอึดอัด ให้เข้าใจว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดา เพราะเข้าสู่สิ่งแวดล้อมใหม่
7. ให้ถือว่าสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสนาม เป็นเรื่องของงาน

8. อย่าคาดหวังจะทำอะไรได้มากในวันแรกๆ การสร้างความสัมพันธ์ใช้เวลานาน
9. เป็นมิตรกับทุกคน

การทำงานในภาคสนาม ควรเริ่มที่ การทำแผนที่ (Mapping) โดยการหาคนให้นำทางในการสำรวจชุมชน และทำแผนที่ทางกายภาพ แผนที่ทางประชากร และแผนที่ทางสังคม ซึ่งจะทำให้ทราบถึงโครงสร้างในด้านต่างๆ ของชุมชน

การเข้าสนามเป็นเรื่องที่สำคัญในการศึกษา สำรวจชุมชน ถ้านักวิจัย ผู้ศึกษาชุมชนมีการวางตัวที่เหมาะสม กำหนดบทบาทของตนเองในทางที่ชัดเจน ย่อมเป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษาในการที่จะเก็บรวบรวมข้อมูลต่างๆ ของชุมชนได้สะดวกยิ่งขึ้น ดังนั้นผู้ศึกษาวิจัยชุมชนจึงควรวางตัวให้เหมาะสม ไม่มีอคติต่อสิ่งที่พบเห็น พยายามทำความเข้าใจ ถึงปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นชุมชน แล้ววิเคราะห์สิ่งเหล่านั้นโดยมองว่าทุกสิ่งที่เกิดขึ้นล้วนมีการเปลี่ยนแปลงเป็นพลวัต และเป็นไปอย่างสัมพันธ์กัน

6. การศึกษาแบบผสมผสาน

การศึกษาแบบผสมผสาน คือ การนำเอาเทคนิควิธีการต่างๆ ในการศึกษา วิเคราะห์ชุมชนมาใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลในการศึกษาชุมชน โดยเริ่มต้นที่การเข้าสนาม หรือการลงสู่ชุมชน จากนั้นใช้การสังเกตทั้งที่มีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม การสัมภาษณ์พูดคุยอย่างเป็นทางการและการไม่เป็นทางการ การใช้ข้อมูลเอกสารมือสองในการศึกษาหาประวัติของชุมชน การสนทนากลุ่มเพื่อระดมความคิดร่วมกับชุมชน การจดบันทึกต่างๆ ในระหว่างการศึกษาชุมชน เทคนิควิธีการแบบผสมผสานเหล่านี้จะช่วยให้ผู้ศึกษาวิจัยได้รับทราบข้อมูล ข้อเท็จจริงของชุมชนได้มากในมุมมองที่หลากหลาย

กาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 30) กล่าวถึงประสบการณ์และประมวลวิธีการศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลชุมชนในลักษณะแบบผสมผสาน ดังนี้

1. การสัมภาษณ์ทั้งแบบมีโครงสร้าง(มีแบบสอบถาม) และไม่มีโครงสร้าง
2. การสนทนาพูดคุยทั้งอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ
3. การสังเกตอย่างมีส่วนร่วมและการสังเกตอย่างไม่มีส่วนร่วม
4. การจดบันทึกประจำวัน
5. การทำกรณีศึกษาเหตุการณ์หรือธรรมเนียมประเพณีอันใดอันหนึ่ง
6. การเข้าร่วมประชุมกับชาวบ้านในงานพัฒนา หรืองานพิธีต่างๆ หรืองานการผลิต

7. การสัมภาษณ์เจาะลึก Key information
8. การอ่านเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง
9. การศึกษาอัตชีวประวัติของผู้นำ
10. การทำกรณีศึกษา ครอบครัว หรือเครือญาติ

สรุป เทคนิคและเครื่องมือการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม อันได้แก่ การเตรียมตัวเข้าสนาม การสังเกต การสัมภาษณ์ การใช้ข้อมูลเอกสาร การตรวจสอบข้อมูล เป็นต้น เป็นขั้นตอนที่นักศึกษาวิจัยจะต้องพบในการศึกษาวิจัยชุมชน ดังนั้น การศึกษา รวบรวมข้อมูลของชุมชนเป็นปัจจัยสำคัญที่จะทำให้เราทราบถึงสภาพปัญหา ความเปลี่ยนแปลง และความต้องการของชุมชน เพื่อที่จะได้ร่วมกัน วางแผน เพื่อการพัฒนาชุมชนต่อไป

วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลภายใต้เทคนิคและเครื่องมือดังกล่าวจำเป็นต้องมีความเข้าใจในการเก็บข้อมูลของชุมชนในบริบทต่างๆ (ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ, 2536, น. 111) ได้เสนอถึงวิธีการเก็บรวมข้อมูลเพื่อเข้าใจในสถานะและการเปลี่ยนแปลงชุมชน ว่ามีการเก็บข้อมูลในประเด็นต่างๆ โดยภาพรวมของชุมชน ดังนี้

1. การเก็บข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชน ได้แก่
 - 1.1 สภาพภูมิประเทศและการตั้งถิ่นฐานของชุมชน
 - 1.2 ลักษณะโครงสร้างของประชากร
 - 1.3 ลักษณะโครงสร้างพื้นฐานทางการศึกษาและสาธารณสุขของชุมชน
 - 1.4 ประวัติและความเป็นมาของชุมชน
2. ข้อมูลเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจ และการใช้ทรัพยากร : การผลิต การแลกเปลี่ยนและการบริโภค
 - 2.1 การครอบครองทรัพยากรในการผลิต
 - 2.2 กระบวนการผลิตและผลผลิต
 - 2.3 การแลกเปลี่ยนและการบริโภค
 - 2.4 รายได้/รายจ่ายและหนี้สิน
3. ข้อมูลเกี่ยวกับระบบสังคมและการเมืองในชุมชน
 - 3.1 ครอบครัวและเครือญาติ เช่น รูปแบบครอบครัว ความสัมพันธ์เครือญาติ เป็นต้น
 - 3.2 เพื่อนบ้านและเพื่อน

3.3 กลุ่มอื่นๆ เช่น กลุ่มอุปถัมภ์ กลุ่มผลประโยชน์ กลุ่มอาชีพ กลุ่มการเมือง กลุ่มอื่นๆ ที่ทางการเข้ามาจัดตั้ง เป็นต้น

3.4 การศึกษาสถาบันสำคัญๆ ของชุมชน

3.5 การศึกษาลักษณะความสัมพันธ์ของบุคคล หรือกลุ่มบุคคลในเชิงอำนาจ: ผู้นำและความขัดแย้งในชุมชน

นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชนโดยมีประเด็นที่ศึกษาในเรื่องความคิด ความเชื่อ หรือคำอธิบายเกี่ยวกับสิ่งต่างๆ ที่คนในชุมชนกล่าวว่า เป็นจริงซึ่งน่าจะครอบคลุมใน 4 ประเด็นใหญ่ คือ

1. ความคิดความเชื่อเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ กับสภาพแวดล้อมทางกายภาพและสิ่งมีชีวิตอื่นๆ โดยเฉพาะสิ่งที่นำมาใช้เป็นทรัพยากรในการดำรงชีพ

2. ความคิดความเชื่อเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง

3. ความคิดความเชื่อเกี่ยวกับ สิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์และสภาพแวดล้อมทางกายภาพ

4. ความคิด ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดของสรรพสิ่งทั้งหลาย และชีวิตหลังความตาย

สำหรับการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับความเชื่อนี้ เป็นการสังเกตและการสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการได้ในลักษณะต่างๆ ดังต่อไปนี้

1. สังเกตและสัมภาษณ์เกี่ยวกับพฤติกรรมในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน

2. สัมภาษณ์ผู้ที่มีความรู้ทางศาสนาและพิธีกรรม

3. การสังเกตและสัมภาษณ์เกี่ยวกับพิธีกรรม

ส่วนการเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อเข้าใจในการเปลี่ยนแปลงของชุมชน เป็นการศึกษาเพื่อเข้าใจความเปลี่ยนแปลง ความสับสนของชุมชนในระบบต่างๆ รวมถึงความสัมพันธ์ในชุมชน โดยการพยายามเข้าใจชุมชนอย่างรอบด้านในสภาวะปัจจุบัน โดยมีจุดเน้นในเรื่องใดเรื่องหนึ่งตามที่คนสนใจหรือที่เห็นว่า มีประโยชน์ต่องานพัฒนา และพยายามระบุปัญหาของชุมชนจากทัศนะของคนใน ชุมชนที่เห็นว่า เป็นปัญหา ประกอบกับแนวทางการศึกษาของผู้ศึกษาวิจัย และเริ่มหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปัญหาดังกล่าว ว่าเกิดขึ้นในเงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงอะไรบ้าง ในกาลเวลาใด และคนในชุมชนได้แก้ไขปัญหามาหรือปรับตัวอย่างไรในสถานการณ์ดังกล่าว ซึ่งการวางกรอบในการเก็บรวบรวมข้อมูลของชุมชนแบบนี้จะช่วยให้ผู้ศึกษาวิจัยได้เข้าใจในสภาพต่างๆ ของชุมชนได้ดีขึ้น

เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลชุมชน

วิธีการและกระบวนการเก็บรวบรวมข้อมูลชุมชนดังกล่าว จำเป็นต้องมีเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลและหรือเครื่องมือช่วยจำในการศึกษาชุมชน เพื่อที่จะได้ศึกษา วิเคราะห์ชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งเครื่องมือเหล่านี้มีประโยชน์ที่ให้ผู้ศึกษาวิจัยชุมชนได้เห็นภาพและเข้าใจถึงชุมชนในสถานะและลักษณะต่างๆ ได้ดีขึ้น และสามารถนำไปใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลและเป็นแนวทางในการอ้างอิงได้อย่างรวดเร็วอย่างไรก็ตาม ก่อนการนำเครื่องมือต่างๆ ไปใช้ ผู้ที่ศึกษาวิจัยหรือผู้ทำงานภาคสนามและชุมชนควรมีความคิดในเบื้องต้นว่า ต้องการเก็บข้อมูลในเรื่องอะไร และทำไมต้องเก็บ ทั้งนี้เพื่อเข้าใจถึงวัตถุประสงค์ของการเก็บข้อมูลที่ชัดเจน

ในที่นี้จะนำเสนอ เครื่องมือการศึกษาและการเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่หรือชุมชนอย่างเร่งด่วน ซึ่งเป็นวิธีการแบบมีส่วนร่วมที่ให้โอกาสแก่ชุมชนมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น ให้คนทำงานภาคสนามและชุมชนท้องถิ่น มีโอกาสสร้างความสัมพันธ์และความเข้าใจที่ดีต่อกัน ซึ่งสามารถ ซึ่งสามารถทำได้รวดเร็ว ลดผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชน และเครื่องมือเหล่านี้เป็นเครื่องมือที่ทำให้เห็นประเด็นปัญหาของชุมชนได้อย่างรวดเร็ว โดยเครื่องมือ ดังนี้ (แอนดรูว์ คอร์นีส นันทา สิทธิราช และ อาแซ สะยาอะ, 2542, น. 1-7)

เครื่องมือการศึกษา และเก็บรวบรวมข้อมูลในพื้นที่อย่างเร่งด่วน

1. การทบทวนข้อมูลมือสอง (Review of Secondary Sources)

วิธีการใช้ โดยทั่วไปชุมชนจะมีข้อมูล เช่น หนังสือ รูปภาพ แผนที่ โฉนดที่ดิน เอกสารเก่าๆ เป็นต้น ที่ได้อธิบายสภาพชุมชนไว้ ซึ่งสิ่งต่างๆ สามารถใช้เป็นแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับพื้นที่ หรือกิจกรรมที่เกิดขึ้นในพื้นที่นั้นได้ ถ้าเป็นเอกสารเก่าก็ควรนำมาเปรียบเทียบกับข้อมูลใหม่ และควรศึกษาเอกสารว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับอะไร แสดงให้เห็นถึงสถานการณ์โดยรวมของชุมชนอย่างไร และต้องจดบันทึกในรายละเอียดของแหล่งข้อมูล สถานที่ จากผู้ให้ข้อมูลทันที โดยไม่นำเอาเอกสารมาเก็บไว้

ประโยชน์ ข้อมูลมือสองส่วนใหญ่ สามารถให้ข้อมูลที่ เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับชุมชนที่ไม่มีอยู่ในข้อมูลมือสองที่มาจากห้องสมุดหรือหน่วยงานราชการ ถ้าเป็นเรื่องเกี่ยวกับสิทธิการครอบครอง ชาวบ้านก็จะนำมาอภิปรายและให้ข้อมูลเพิ่มเติม

ปัญหา หรือข้อจำกัด บ้างครั้งข้อมูลมือสองให้ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพสังคมของชุมชน ไม่ชัดเจน และไม่ครอบคลุมทั้งหมด ถ้าเป็นเอกสารที่มีความอ่อนไหวง่ายหรือทำให้นึกถึงเรื่อง เสรีาสดชาวบ้านก็ไม่อยากพูดถึงเรื่องนั้น

ตัวอย่างการใช้ เช่น การศึกษามาตรฐานความเป็นอยู่ของครอบครัว

2. การสังเกตการณ์โดยตรง (Direct Observation)

วิธีการใช้ มีวิธีการใช้ 2 วิธี คือ 1) การเดินทางในหมู่บ้านและบันทึกในเรื่องที่ สังเกตเห็น เช่น มีบ้านกี่หลัง วัสดุสร้างบ้าน เป็นต้น 2) การสังเกตโดยการเข้าไปร่วมทำกิจกรรมกับ ชาวบ้าน เช่น การเก็บพืช การทำนา เป็นต้น ซึ่งเป็นโอกาสที่ได้ซักถามชาวบ้านถึงวัตถุประสงค์ การจัดการของชาวบ้านในเรื่องนั้นๆ หรือการพัฒนาวิธีการใหม่ ในการทำกิจกรรมของชุมชน

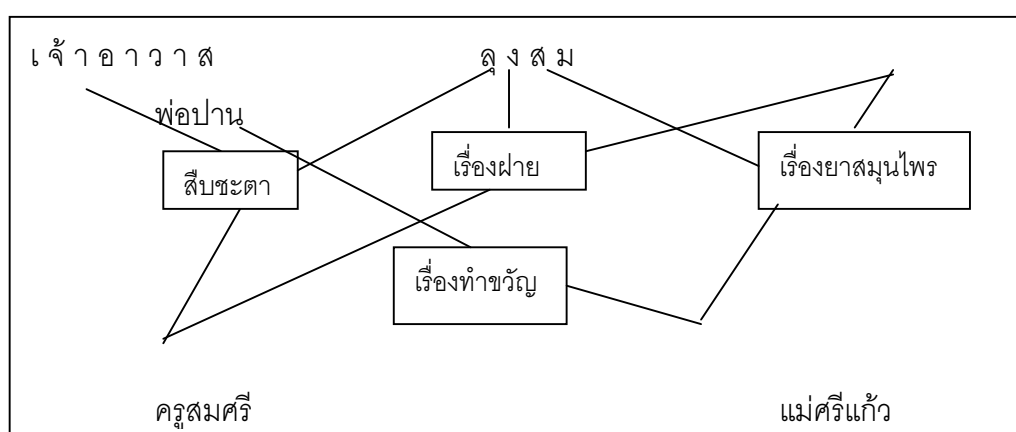
ประโยชน์ การสังเกตโดยตรง ทำให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องแม่นยำกว่าการใช้ แบบสอบถามหรือการสัมภาษณ์และในบางกรณีสามารถให้ข้อมูลในเชิงปริมาณเกี่ยวกับ ทรัพยากรธรรมชาติได้ ทำให้คนทำงานสนามมีโอกาสพบคนที่หลากหลายในชุมชน

ปัญหา ไม่สามารถทำให้เห็นการกระทำที่ยากแก่การเข้าใจ เช่น การทำงานในที่ กำบัง เป็นต้น ดังนั้นจึงต้องระดมการเข้าไปมีส่วนร่วม ที่ไม่รบกวนการทำงานของชาวบ้าน

ตัวอย่างการใช้ เช่น ทราบว่าสถานที่ประชุมของชุมชน เป็นต้น

3. แผนที่วงจรข่าย (Network Maps)

บุคคลใดมีความรู้เรื่องวัฒนธรรมชุมชนมากที่สุด

วิธีการใช้ แผนที่วงจรเครือข่ายสามารถทำให้เห็นถึง คน กลุ่มคน หรือทรัพยากรที่มี อยู่ในชุมชนตามลำดับความสำคัญ เช่น เราต้องการทราบว่า ใครเป็นผู้มีความรู้ ความสามารถรู้จัก และการใช้ยาสมุนไพรในชุมชน ก็ต้องใช้การวาดภาพแสดงชื่อคนที่มีความรู้ หลังจากนั้นใช้

การสัมภาษณ์ จะทำให้ทราบถึง บุคคล หรือทรัพยากรที่ชาวบ้านเห็นว่ามีความสำคัญหรือเป็นผู้รู้ในเรื่องรานั้นๆ

ประโยชน์ แผนที่จะจรรยาช่วยเป็นวิธีที่เร็วและมีประสิทธิภาพ ทำให้รู้ว่าใครเป็นผู้ที่มีความรู้ ความสามารถในด้านต่างๆ หรือรู้ถึงทรัพยากรที่คนส่วนใหญ่ให้ความสำคัญ และจะเป็นประโยชน์ในการอภิปรายกลุ่มย่อย และในด้านทรัพยากร แผนที่จะจรรยาจะช่วยให้เห็นภาพรวมและเป็นแนวทางในการเก็บรวบรวมข้อมูล

ปัญหา แผนที่จะจรรยาต้องมีผู้ให้ข้อมูลมากพอ และต้องสอบถามคนที่เหมาะสม

ตัวอย่างการใช้ เช่น การค้นหาผู้ที่มีความรู้และบทบาททางศาสนาในชุมชน

4. การสัมภาษณ์ (Interview)

วิธีการใช้ การสัมภาษณ์เป็นเครื่องมือที่ดีสำหรับการศึกษาหรือเก็บข้อมูลในเรื่องที่สนใจโดยเฉพาะ ผู้สัมภาษณ์ควรตั้งประเด็นที่เปิดกว้าง และควรถามเช่น ใคร อย่างไร ทำไม หรือคิดอย่างไร

ประโยชน์ การสัมภาษณ์ทำให้ได้ข้อมูลเชิงคุณภาพที่เจาะลึก ใช้ในการศึกษาหรือเก็บรวบรวมข้อมูลได้เกือบทุกเรื่องในชุมชน รวมทั้งหาวิธีในการแก้ไขปัญหาหรือรับมือกับปัญหาของชุมชน

ปัญหา ต้องใช้เวลานานในการสัมภาษณ์ และเป็นเวลาที่สะดวกสำหรับชาวบ้าน

5. แบบสอบถามอย่างสั้น (Short Questionnaire)

วิธีการใช้ เมื่อต้องการเก็บข้อมูลในเรื่องที่เฉพาะเจาะจง การใช้แบบสอบถามอย่างสั้น เป็นวิธีการที่ง่าย รวดเร็วกว่าการสัมภาษณ์ หรือการสำรวจ ให้มีแบบสอบถามที่ตรงประเด็นของเรื่องที่กำหนดไว้

ประโยชน์ การใช้แบบสอบถามแบบสั้น สามารถให้ข้อมูลที่เป็นตัวอย่างของข้อมูลทั้งหมด ในเรื่องที่เราสนใจโดยเฉพาะ และไม่ต้องอาศัยการวิเคราะห์ทางสถิติที่ซับซ้อนสามารถทำได้เร็ว และสะดวกในการเก็บรวบรวมข้อมูล

ปัญหา ระวังการออกแบบสอบถามที่สั้น กระชับ และตรงตามประเด็นที่ตั้งไว้

ตัวอย่างการใช้ เช่น ข้อมูลขนาดครัวเรือน เป็นต้น

6. ประวัติบุคคล (Biography)

วิธีการใช้ ประวัติบุคคล สามารถศึกษาได้จากการสัมภาษณ์ โดยถามถึงช่วงเวลาต่างๆ ของบุคคลที่ให้ข้อมูล เช่น เกิดที่ไหน ทำงานอะไรบ้าง ความสัมพันธ์กับคนเป็นอย่างไร เป็นต้น

ประโยชน์ ประวัติของบุคคลที่มีอายุมาก จะแสดงให้เห็นถึงประวัติของชุมชน/พื้นที่ สภาพปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งจะช่วยให้เห็นถึงการได้รับการบริการจากรัฐ ความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ของชุมชน และสังคม

ปัญหา สามารถให้ข้อมูลได้เฉพาะบุคคลเท่านั้น ไม่ได้เป็นตัวแทนของข้อมูลทั้งหมด
ตัวอย่างการใช้ เช่น การประกอบอาชีพของชุมชน เป็นต้น

7. การทำประวัติพื้นที่ (Local History)

วิธีการใช้ ช่วยในการสรรหาผู้ที่มีความรู้เกี่ยวกับประวัติของพื้นที่ในชุมชน

ประโยชน์ การทำประวัติพื้นที่ สามารถแสดงให้เห็นรูปแบบของ การตั้งถิ่นฐานในปัจจุบัน การเมืองท้องถิ่น การทำงานของคนในท้องถิ่น หรืออื่นๆ ซึ่งเป็นข้อมูลที่ดีที่ช่วยในการเปรียบเทียบปัจจุบันกับอดีต

ปัญหา การรวบรวมข้อมูลประวัติพื้นที่จากหลายๆ คนทำให้ได้ผลหรือให้ภาพที่ไม่กว้าง และเป็นการอาศัยข้อมูลจากความทรงจำ ดังนั้น อาจจะมีข้อมูลที่ชาวบ้านจำได้ไม่หมด

ตัวอย่างการใช้ เช่น การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ป่า และผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน ในช่วง 25 ปี ที่ผ่านมา เป็นต้น

8. เส้นเวลา (Time Line)

การลดลงของป่าต้นน้ำ

2525	2530	2533	2538	2540	2543
มีป่าสมบูรณ์	ป่าลดลง	ป่าลดลงมาก	ป่ามีน้อย	เริ่มฟื้นฟู	ป่าเริ่มมี
มีน้ำพอใช้	น้ำพอใช้	น้ำมีน้อย	น้ำไม่พอใช้	น้ำยังไม่	ชาวบ้าน
ตลอดปี	ในหน้าแล้ง	ขัดแย้งเรื่องน้ำ	พอใช้	กำหนด	

วิธีการใช้ เส้นเวลาเป็นภาพวาดโดยประมวลเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามลำดับเวลา ซึ่งทำให้เห็นภาพชัดเจนใช้เวลาในการแสดงเรื่องราวของบุคคลหรือประวัติพื้นที่และช่วยในการลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

ประโยชน์ เส้นเวลาทำให้เข้าใจภาพรวมของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตได้ง่าย และสามารถชี้ให้เห็นจุดที่ชาวบ้านยังไม่มี ความชัดเจนในเหตุการณ์นั้นๆ การเรียงลำดับเหตุการณ์ตามเส้นเวลา ช่วยมองให้เห็นว่า เหตุการณ์ใด เหตุการณ์หนึ่ง มีผลกระทบอย่างไรต่ออีกเหตุการณ์หนึ่ง

ปัญหา ข้อมูลตามเส้นเวลาจะขึ้นอยู่กับความทรงจำของผู้ถูกสัมภาษณ์ ดังนั้น จึงไม่จำเป็นว่าข้อมูลนั้น ๆ จะเป็นไปตามลำดับเวลาที่ถูกต้อง ซึ่งปัญหานี้สามารถแก้ไขได้โดยการหาผู้ให้ข้อมูลหลายๆ คน

ตัวอย่างการใช้ เช่น การติดตามการขยายตัวของป่าชุมชน เป็นต้น

9. การศึกษารายกรณี (Case Study)

วิธีการใช้ การศึกษารายกรณี จะให้รายละเอียดถึงเหตุการณ์ที่สำคัญหรือประเด็นที่มีความสำคัญต่อชุมชน การบันทึกแต่ละกรณี ศึกษา จำเป็นที่ต้องทำการสัมภาษณ์กลุ่มชาวบ้านกลุ่มต่างๆ และเพื่อความแน่ใจ ว่าข้อมูลที่ได้อาจมาจากกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ในข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ ประวัติบุคคล หรือประวัติชุมชน

ประโยชน์ การศึกษารายกรณี ให้ข้อมูลที่สะท้อนบทเรียนที่ได้รับจากพื้นที่ ซึ่งได้แสดงให้เห็นการแก้ปัญหาวิกฤติในอดีต ของชุมชนอย่างไร และวิธีนี้ยังได้แสดงให้เห็นถึงกลไกที่ใช้ในการรับมือกับปัญหาในชุมชน และวิธีการของชุมชนในการจัดการกับปัญหา

ปัญหา อาจทำให้ขาดความแน่ใจในความหลากหลายของข้อมูลและแนวคิดที่ได้มา ต้องทำให้มีความชัดเจน

ตัวอย่างการใช้ เช่น การแก้ไขปัญหาความขัดแย้งการใช้น้ำ

นอกจากนี้ แอนดรู คอร์นิส นันทา สิทธิราช และอาแซ สะยาอะ ยังได้เสนอเครื่องมือการเก็บรวบรวมข้อมูลอย่างเร่งด่วน เช่น การวาดแผนที่ (Mapping) การเดินตามด้านหน้าตัด (Transect Walk) แผนภูมิการจัดการองค์กร (Organization Chart) แผนภูมิสายงาน (Flow Charts) การจัดลำดับความสำคัญ (Ranking) การจำแนกประเภท (Classification) ปฏิทินตามฤดูกาล (Seasonal Calendar) แผนภาพ (Diagram) แผนภูมิแสดงปัญหา (Problem) เป็นต้น ซึ่งเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลอย่างเร่งด่วนเหล่านี้ เป็นการช่วยให้ผู้ศึกษาวิจัย และชาวชุมชนได้มีส่วนร่วมในการสร้างความรู้ การศึกษาชุมชนร่วมกัน ซึ่งผู้ที่จะนำเครื่องมือต่างๆ นี้ไปใช้ควรคำนึงถึงความเหมาะสมของเครื่องมือที่จะนำไปใช้ในการเก็บข้อมูล ให้ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาวิจัยในครั้งนั้นๆ ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจในชุมชนอย่างแท้จริง และเพื่อให้ผู้วิจัยได้ดำเนินงานศึกษาชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น

ส่วน ขนิษฐา กาญจนรังษิณนท์ (2541, น. 43-52) ได้เสนอถึงเครื่องมือช่วยจำ (Conceptual tools) ซึ่งเครื่องมือเหล่านี้ช่วยให้ทีมงานผู้ศึกษามบันทึกข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้าง ในขณะที่ทำ RRA และ RSA เครื่องมือบางชนิดสามารถนำไปใช้ในการทำ PRA เพื่อกระตุ้นความคิด จิตสำนึก และก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนข้อมูล ข่าวสาร อันจะนำมาซึ่งการเรียนรู้

รู้ระหว่างผู้ศึกษากับคนในชุมชน เครื่องมือเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่มีการใช้กัน และสามารถพัฒนา
 คัดแปลงวิธีการใช้เครื่องมือที่มีอยู่แล้วให้มีความเหมาะสมกับสถานการณ์ เงื่อนไขและสภาพ
 แวดล้อมยิ่งขึ้น

เครื่องมือช่วยจำเหล่านี้ ได้แก่ 1) ผังกิจกรรม (Activity Chart) เป็นการบันทึกข้อมูลที่ได้
 จากผู้ให้ข้อมูลลงบนกระดาษเปล่า โดยวาดภาพสภาพพื้นที่ต่างๆ ให้ชัดเจน เป็นต้น 2) พกษยา
 ครอบครั (Family tree) หรือโครงสร้างครอบครัว โดยเขียนถึงความสัมพันธ์ในครอบครัว และ
 ทราบละเอียดต่างๆ ของครอบครัว เช่น เพศ อายุ เป็นต้น 3) ปฏิทินแรงงาน (Labor Calendar) เป็น
 การเขียนข้อมูลที่ได้เกี่ยวกับกิจกรรมการทำเกษตรในแต่ละช่วงเวลาของครอบครัวใดครอบครัว
 หนึ่งที่ทำให้ทราบช่วงเวลาการผลิต เป็นต้น 4) ปฏิทินฤดูกาล (Seasonal Analysis) เป็นภาพปฏิทิน
 ที่แสดงข้อมูลด้านต่างๆ ของชุมชน อาทิ ข้อมูลเรื่องน้ำฝน กิจกรรมที่ทำในชุมชน เป็นต้น ที่ทำให้
 ทราบถึงการทำงานในช่วงเวลาที่สำคัญต่างๆ 5) แผนที่ทรัพยากร (Resource Map) เป็นแผนที่ที่
 แสดงขอบเขตของหมู่บ้าน เส้นทางคมนาคม แหล่งทรัพยากร ป่าไม้ พื้นที่การเกษตร เป็นต้น
 6) แผนที่หมู่บ้าน (Village) 7) แผนผังเวนน์ (Venn Diagram) แผนที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างคน
 หรือสถาบัน 8) เครื่องมือกราปปี (Grapp Method) เป็นเครื่องมือที่เหมาะสมกับกลุ่มคนที่อ่านหนังสือ
 ไม่ออก ที่แสดงด้วยภาพวาดของสิ่งต่างๆ ที่แสดงให้เห็นถึงความหมายของสิ่งนั้นๆ 9) แผนที่ภาพ
 คัดขวาง (Transect Map) เป็นการวาดภาพแสดงลักษณะภูมิประเทศของพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งเกี่ยวกับ
 สภาพทางกายภาพและชีวภาพ 10) แผนที่ภาพตัดขวางแต่ละช่วงเวลา (History Transect Map) เป็น
 การวาดภาพแสดงสภาพภูมิประเทศและการใช้ที่ดินของพื้นที่ ในแต่ละช่วงเวลา 11) แผนที่ทาง
 สังคม (Social Map) 12) แผนผังการถ่ายเททรัพยากรชีวภาพ (Bio-resource Flow) เป็นการแสดง
 ภาพจำลองการถ่ายเทของทรัพยากรชีวภาพระหว่างกิจกรรมการเกษตรประเภทต่างๆ ของเกษตรกร
 13) แผนผังการถ่ายเททรัพยากรระหว่างหมู่บ้าน (Village Resource Flow) เป็นการแสดงภาพจำลอง
 การถ่ายเทของทรัพยากรจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังหมู่บ้านหนึ่ง เช่น การผลิตข้าว ส่งข้าว เป็นต้น
 14) เมตริกคะแนน (Matrix Ranking) เป็นการแสดงตารางวิเคราะห์เปรียบเทียบความสำคัญของ
 พืชผลการเกษตรแต่ละประเภทในรูปแบบของการให้คะแนน เช่น เป็นอาหาร เป็นแหล่งรายได้
 เป็นต้น 15) เมตริกคะแนนแหล่งข้อมูลข่าวสาร (Matrix Scoring of information Source) เป็นตาราง
 วิเคราะห์การเปรียบเทียบความสำคัญของแหล่งข้อมูลข่าวสารที่มีจากทักษะของคนในชุมชน ในรูป
 ของการให้ค่าคะแนนจำแนกตามประเภทข้อมูลข่าวสารและความรู้ที่ได้รับจากแหล่งต่างๆ และ
 บอกถึงประโยชน์และความสำคัญที่ได้รับจากแหล่งข่าวนั้นๆ 16) แผนผังใยแมงมุม (Spider
 Diagram) เป็นเครื่องมือที่ใช้วิเคราะห์ประสิทธิภาพการทำงาน และการให้บริการของหน่วยงาน
 จากโครงสร้างและระบบงานขององค์กร โดยเปรียบเทียบกับหน่วยงานที่ให้บริการในลักษณะ

เดียวกัน เพื่อศึกษาข้อได้เปรียบเสียเปรียบ ของโครงสร้างระบบงาน ซึ่งนำไปสู่การวิเคราะห์หาแนวทางปรับปรุงโครงสร้างและระบบให้ดีขึ้น

สรุปเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลชุมชนเหล่านี้เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาวิจัย พึงนำมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับวัตถุประสงค์ของการศึกษา การเก็บข้อมูลบางวิธีต้องใช้เทคนิค และเครื่องมือหลายเทคนิครวมกัน เพื่อความเข้าใจในสภาพและความเปลี่ยนแปลงของชุมชนอย่างแท้จริง

การวิเคราะห์ชุมชน

การจะเข้าใจในการวิเคราะห์ชุมชนอย่างดีนั้น จะเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องลงไปวิเคราะห์ข้อมูลชุมชนจากสนาม โดยเริ่มตั้งแต่การศึกษาชุมชน จนถึงเทคนิควิธีการวิเคราะห์ชุมชน อย่างน้อยที่สุด ควรที่ต้องมีการวางแผน โดยติดต่อหาชุมชนเพื่อที่จะได้ลงไปปฏิบัติงานสนามและสรุปผลของการวิเคราะห์ชุมชนตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

สาเหตุที่นักพัฒนาต้องวิเคราะห์ชุมชนก็เพราะนักพัฒนาต้องเข้าไปใช้ชีวิตอยู่ในชุมชน และทำงานรับใช้ชุมชนนั้น ๆ ดังนั้น การวิเคราะห์จึงมีความจำเป็นต่อการสร้างขบวนการเข้าใจและเรียนรู้ชุมชนทั้งในเรื่องของคนและสังคมหมู่บ้าน สิ่งที่นักพัฒนาจะต้องวิเคราะห์ก็คือ สภาพความเป็นมาของหมู่บ้านตั้งแต่อดีต สภาพการดำรงอยู่ของชุมชนในปัจจุบันและการคาดการณ์แนวโน้มในอนาคตของชุมชน ซึ่งเป็นผลต่อการพัฒนา และการปฏิบัติงานในชุมชน ทั้งนี้เพื่อแก้ไขปัญหาที่จะเกิดขึ้นในอนาคต และสามารถตอบสนองความสมบูรณ์ของการปฏิบัติการนั้น ๆ มากที่สุด

การวิเคราะห์ชุมชนมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เข้าใจถึงระบบคิดของชาวบ้าน ชุมชน และเข้าใจวิถีชีวิตแบบหมู่บ้านให้มากที่สุด ทั้งนี้เพื่อให้การทำงานของนักพัฒนาหรือการดำเนินงานพัฒนาชนบทมีเป้าหมายที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตของชาวบ้านในชุมชน

แนวคิดในการวิเคราะห์ชุมชน

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2531, น. 226) ได้เสนอแนวคิดในการวิเคราะห์ โดยมองว่านักพัฒนาที่มีแนวคิดต่างกันจะวิเคราะห์หรือมองชุมชนโดยได้ข้อสรุปออกมาต่างกัน ซึ่งเป็นปัจจัยกำหนดการทำงานต่างกันด้วย มีแนวคิดวิเคราะห์ชุมชน 4 แบบที่ทำให้ผลการวิเคราะห์ชุมชนออกมาแตกต่างกัน คือ

1. เป็นการมองโดยยึดค่านิยม ความเชื่อ ความคุ้นเคย และแบบแผนการใช้ชีวิตของตนเองเป็นหลัก และมองเพียงปรากฏการณ์ผิวเผิน โดยสรุปว่าความจริงสังคมโดยรวมยังดี เพียงแต่บางกลุ่มเท่านั้นที่ต้องการความช่วยเหลือ นักพัฒนาที่มองแบบนี้จะทำงานแบบสงเคราะห์

2. เป็นการมองโดยยึดตนเองเป็นหลักเช่นเดิม แต่มองว่า มีบางส่วนของสังคมที่ยังไม่เหมาะสม ต้องแก้ไข ผู้ที่มองแบบนี้งานก็ออกมาแบบกึ่งพัฒนา กึ่งสงเคราะห์

3. มองโดยยึดตนเองเป็นหลัก แต่เพิ่มความพยายามในการศึกษาด้านต่อของปรากฏการณ์ต่างๆ ในมุมกว้างขึ้น ซึ่งพบว่าสังคมยังมีโครงสร้างที่ไม่เหมาะสมและไม่เป็นธรรม แต่ยังไม่มีความรู้ความเข้าใจวิถีชีวิตและวัฒนธรรมตลอดจนระบบคิดของชาวบ้านในชนบท จึงใช้ระบบคิดของตน ซึ่งได้รับอิทธิพลจากสังคมเมืองเป็นบรรทัดฐานในการวัดความถูกต้อง งานที่ออกมาจะเป็นแบบปฏิวัติสังคม

4. พยายามมองให้พ้นจากจากตนเอง พยายามจัดทัศนะที่มีไว้ล่วงหน้าออกไปเสียก่อน มองให้ถึงวิถีชีวิต วัฒนธรรม และระบบคิดของประชาชนในชนบท ไม่นำบรรทัดฐานของตนเองไปเปรียบเทียบกับหรือตัดสินการดำเนินชีวิตในด้านต่าง ๆ ของชาวชนบท พร้อมทั้งจะสร้างจิตสำนึกหรือปรับปรุงวิถีปฏิบัติใหม่ๆ ขึ้นมาโดยยึดประชาชนเป็นหลัก การดำเนินงานพัฒนาชนบทจะมุ่งเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมให้เป็นสังคมที่มีคุณภาพอย่างแท้จริง

อคิน รพีพัฒน์ (2536, น. 56) ได้กล่าวถึงการวิเคราะห์ชุมชนว่า ต้องวิเคราะห์ในด้านของโครงสร้างและหน้าที่ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชน และความแน่นแฟ้นในการรวมตัวของสังคม และหน้าที่ของสังคมหรือสถาบันที่เป็นแบบแผนพฤติกรรมของสังคม

นอกจากนี้ อคิน รพีพัฒน์ (2531, น.57) ได้วิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนแปลงของชุมชนใน "บทเรียนจากยกกระบัตร" ว่า การเปลี่ยนแปลงในชุมชนไม่ได้เกิดจากคนภายนอกฝ่ายเดียว แต่เป็นการปฏิสัมพันธ์ระหว่างภายนอกกับภายใน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นลักษณะพลวัตของชุมชน ที่เกิดจากความสัมพันธ์และปฏิสัมพันธ์ของกลุ่มคนต่างๆ ซึ่งได้บทเรียนในการวางแผนพัฒนาชนบท เช่น จำเป็นต้องศึกษาประวัติและวิวัฒนาการของท้องถิ่น โดยละเอียด และศึกษาถึงโครงสร้างอำนาจผู้นำท้องถิ่น รวมทั้งฐานอำนาจผู้นำ แลผู้มีอิทธิพล ตลอดจนผลประโยชน์ในด้านต่างๆ และการเลือกกลุ่มเป้าหมาย ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจและปัญหาาร่วมกันที่จะสามารถรวมกลุ่มเพื่อแก้ไขปัญหาาร่วมกัน และช่วยเหลือซึ่งกันและกันในกระบวนการช่วยเหลือตนเอง เป็นต้น

ชยันต์ วรรธนะภูติ (2536, น. 170) กล่าวถึงการวิเคราะห์ชุมชน คือ การพยายามมุ่งที่จะศึกษาศักยภาพของชุมชน องค์กรชาวบ้าน และบทบาทของผู้นำในการแก้ไขปัญหาของชาวบ้าน โดยการวิเคราะห์ชุมชนมีหลักเกณฑ์ที่คล้ายคลึงกันคือ เป็นการวิเคราะห์แยกย่อยให้เห็นองค์

ประกอบต่างๆ ของชุมชนและการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยพิจารณาจากปัจจัยที่มาจากภายนอก เช่น การเข้ามาของรัฐ และปัจจัยภายในซึ่งอาจหมายถึงบทบาทของผู้นำ องค์กรชาวบ้าน กลุ่มชาวบ้าน ชนชั้น และที่สำคัญคือ พลังเหล่านี้ซึ่งมีกลุ่มต่างๆ เป็นตัวผลักดันภายใต้กรอบและเงื่อนไขทางวัฒนธรรม ดำเนินไป อย่างไร และมีผลออกมาอย่างไร ผู้ศึกษาวิจัยต้องอาศัยแนวคิด ทฤษฎี ในฐานะเครื่องมือนำทางในการศึกษาโดยได้ยกตัวอย่างของการวิเคราะห์ชุมชนที่ ยกกระบัตร ของ อคิน รพีพัฒน์ ที่ใช้แนวคิด ทฤษฎี เพื่อช่วยให้เห็นความสลับซับซ้อนและพลวัต ของชุมชน ได้แก่ โครงสร้างสังคม (Social Structure) สถานภาพและบทบาท (Status and Role) การหน้าที่ (Function) การวิเคราะห์กระบวนการคลี่คลายของเหตุการณ์ตามกาลเวลา (Processual Analysis) เวทีและสนาม (Field Concept & Arena) และเป็นการวิเคราะห์ถึงข้อมูลพื้นฐานที่จะนำไปสู่ความเข้าใจเรื่องความหมาย หน้าที่ และความสัมพันธ์ทางสังคม

กาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 175) กล่าวถึงการวิเคราะห์ ว่า หมายถึง การค้นหาสาเหตุ ที่อยู่เบื้องหลังเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์ต่างๆ เช่น ทำไมคนไทยเป็นคนปลูกข้าว แต่กลับไม่มี ข้าวกิน เป็นต้น เพื่อดูเบื้องหลังสิ่งที่อยู่เบื้องหลังของเหตุการณ์ ซึ่งอาจจะเป็นมูลเหตุจูงใจ ความหมายต่างๆ และหมายถึงการแยกแยะองค์ประกอบของสิ่งต่างๆ ออกมาเป็นชิ้นส่วนย่อยๆ แล้ว ค้นหาโครงสร้างดังกล่าว และได้เสนอการวิเคราะห์ชุมชน สังคมสำหรับการพัฒนาแนววัฒนธรรม ชุมชนว่า เป็นการวิเคราะห์ประวัติความเป็นมาของชุมชน ชีวิตของคนในชุมชน ลักษณะทางกายภาพ โครงสร้างปัจจุบันด้านต่างๆ ของชุมชน เป็นต้น และวิเคราะห์ปัญหาและสาเหตุของปัญหา พลังของการแก้ไขปัญหา การวิเคราะห์ทบทวนอดีตและปัจจุบัน การดำรงชีวิต ความเป็นอยู่ รวมถึง การทบทวนตัวเองของนักพัฒนาและชาวบ้าน และกิจกรรม กระบวนการทำงานที่ได้ลงมือไป ทั้งนี้ จะช่วยให้บุคคลภายนอก นักพัฒนา มีความเข้าใจชุมชนมากขึ้นในลักษณะที่รอบด้านและลุ่มลึก และเพื่อให้เกิดจิตสำนึกที่ถูกต้องต่อชุมชนและสังคมของตนเอง

นอกจากนี้ กาญจนา แก้วเทพ ยังได้เสนอหลักการในการวิเคราะห์ชุมชน คือ จะต้อง วิเคราะห์ในมิติทางประวัติศาสตร์ คือ ดูถึงความเปลี่ยนแปลงที่ผ่านมา และปัจจัยที่เป็นตัวกำหนด การเปลี่ยนแปลง วิเคราะห์ในเชิงโครงสร้างและหน้าที่ ว่าทุกสิ่งเกิดขึ้นอย่างมีระบบระเบียบ โครงสร้างที่แน่นอน มีกลไก และเงื่อนไขที่สืบทอดเหตุการณ์นั้นๆ วิเคราะห์ถึงปัญหา และ ศักยภาพในการแก้ไขปัญหาของชุมชน รวมถึงสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างมีเงื่อนไขเหล่านั้น โดยวิเคราะห์ องค์ประกอบย่อยกลไก เงื่อนไข ความสัมพันธ์ที่ส่งเสริมให้เกิดเหตุการณ์หรือปรากฏการณ์นั้น หรือกลไก เงื่อนไขที่ทำลายปรากฏการณ์นั้นๆ ด้วย

อภิชาติ ทองอยู่ (อ้างใน กาญจนา แก้วเทพ, 2538, น. 198) กล่าวถึงเนื้อหาของ การวิเคราะห์ชุมชนและสังคมโดยสังเขป คือ

1. เนื้อหาเกี่ยวกับสภาพความเป็นจริงของชีวิตชุมชน ชีวิตบุคคล พัฒนาการ และการเปลี่ยนแปลงสภาพปัญหาปัจจุบันของชุมชน สาเหตุต่างๆ และอนาคตของชุมชน

2. พิจารณาคู่มือหาความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากภายนอกแล้ว ควรสนใจต่อปฏิกิริยาของคนในชุมชนที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงปฏิกิริยาได้แก่ ด้านอารมณ์ความรู้สึก ด้านความคิดเห็น ด้านการกระทำ

3. เนื้อหา การวิเคราะห์หาชุมพลังที่มีอยู่เพื่อเป็นต้นทุนสำหรับการก้าวเดินต่อไป ได้แก่ ชุมพลังในแง่ความรู้สึก ความสามารถ สติ ปัญญา สำหรับการแก้ไขปัญหา และชุมพลังในแง่คุณค่า คุณธรรม คุณงามความดีที่มีในชุมชน และถ้าเมื่อวิเคราะห์ในแง่ระบบคุณค่า จะพบว่า เป็นคุณค่าที่ชุมชนสร้างมาเองเห็นได้จากการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ เป็นค่านิยมที่อำนาจจากภายนอกสอดแทรกเข้ามา และการปรับประสานระหว่างคุณค่าดั้งเดิมและค่านิยมแบบใหม่

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2531, น. 227) กล่าวถึงความหมายและขอบเขตของการวิเคราะห์ชุมชน คือ กระบวนการสร้างความรู้ความเข้าใจในเรื่องของคนและสังคมหมู่บ้าน ศึกษาสิ่งที่เป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลงของชุมชน ซึ่งได้แก่ ปัจจัยทางเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรม และจิตสำนึกในระดับและนอกชุมชน สำหรับวัฒนธรรมนั้น มีความสัมพันธ์กับวิธีการผลิตของชุมชนและมีวิวัฒนาการ เมื่อวิธีการผลิตเปลี่ยนแปลงไป วัฒนธรรมของชาวบ้านก็เปลี่ยนแปลงไป จึงต้องศึกษาพัฒนาการของวิธีการผลิตและวัฒนธรรมของชาวบ้านในช่วงประวัติศาสตร์ การศึกษาวิเคราะห์ชุมชนจึงประกอบด้วย การศึกษาประวัติของหมู่บ้านสภาพการดำรงอยู่ของชุมชนในปัจจุบัน สัมพันธภาพส่วนต่างๆ ภายในและรอบๆ ชุมชน วัฒนธรรมการดำรงชีวิตของชาวบ้าน และระบบคิดของชาวบ้าน ซึ่งการศึกษาความเป็นมาของชุมชนจะช่วยให้มองเห็นการเคลื่อนไหวของชุมชน การแทรกแซงของอิทธิพลภายนอก การดำรงอยู่และการสูญหายไปของคุณค่าที่ดีต่าง ๆ ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจสภาพและปัญหาในปัจจุบัน ทำให้สามารถแก้ไขปัญหาอย่างมีเป้าหมาย

บัณฑุร อ่อนดำ และ วิริยา น้อยวงศ์ นยางส์ (2533, น. 133) กล่าวถึงการวิเคราะห์ชุมชนว่า ประกอบด้วย การวิเคราะห์พื้นที่หรือการวิเคราะห์สถานการณ์ซึ่งกระทำอยู่เสมอ การวิเคราะห์การวางแผนทั้งหมด ประกอบกับการกำหนดสาเหตุของกิจกรรมอันตั้งอยู่บนรากฐานของความคิดและปัญหาความต้องการ ส่วนเรื่องที่น่ามาวิเคราะห์สถานการณ์ในชนบทมีดังนี้ ใคร ทำอะไร เมื่อใด อย่างไรและทำไม การศึกษาชุมชน รวมทั้ง ภาวะผู้นำ และเจตนารมณ์ชุมชน บทบาทชายหญิง และเยาวชนความสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวในชุมชน อิทธิพลของชุมชน อะไร คือ ความคิดและความต้องการที่แท้จริงของชุมชน มีศักยภาพและทรัพยากรอะไรบ้างที่มีในชุมชน มีทรัพยากรภายนอกอะไรบ้างที่จะนำมาสนับสนุนกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน

หลักการวิเคราะห์ชุมชน

การวิเคราะห์ชุมชน เพื่อต้องการทราบว่าปัญหาและความต้องการที่แท้จริงของชุมชนคืออะไร สาเหตุของปัญหาและความต้องการเป็นอย่างไร จึงวางแผนดำเนินการแก้ไขปัญหานั้นต่อไป สิ่งที่สำคัญที่สุดในการวิเคราะห์ชุมชนคือ ประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ชุมชน ถ้าหากประชาชนมีส่วนร่วมมากเท่าใด การทราบคำตอบของปัญหาและแนวทางในการแก้ไขปัญหาก็ย่อมจะมีมากขึ้นเท่านั้น ซึ่งขั้นตอนของการวิเคราะห์ชุมชนมีอยู่ 4 ประการดังต่อไปนี้

1. ศึกษาสภาพปัญหาและความต้องการของชุมชน ถ้าหากปัญหาและความต้องการมีหลายอย่างในขณะเดียวกันจะต้องเรียงลำดับความสำคัญของปัญหาและความต้องการ ซึ่งจะต้องสำรวจและจัดลำดับความสำคัญของปัญหาและความต้องการต่าง ๆ ตามความต้องการของประชาชนในชุมชน

2. ศึกษาสาเหตุของปัญหา เป็นการค้นหาเหตุที่ทำให้เกิดปัญหา จำเป็นต้องอาศัยข้อมูลต่าง ๆ เป็นพื้นฐานประกอบการวิเคราะห์ ซึ่งวิธีการหาสาเหตุของปัญหาและความต้องการในชุมชนนั้นมีหลายวิธี ได้แก่ การสังเกตการศึกษาประวัติศาสตร์ภูมิหลังของชุมชน การสัมภาษณ์ เป็นต้น

3. ศึกษาความสามารถในการแก้ไขปัญหา

4. ศึกษาสู่ทางในการแก้ไขปัญหา มีการวางแผนการดำเนินการต่าง ๆ เพื่อหาสู่ทางในการแก้ไขปัญหาและความต้องการของชุมชน ซึ่งมีหลายวิธีดังนี้

4.1 การประชุมวิเคราะห์และสรุประหว่างผู้สำรวจเก็บข้อมูล ผู้ปฏิบัติงานในชุมชนและผู้เชี่ยวชาญเพื่อที่จะดำเนินการวางแผนในการแก้ไขปัญหาและความต้องการของชุมชน โดยวิธีการนี้ ประชาชนไม่ได้มาเกี่ยวข้องด้วย

4.2 การประชุมวิเคราะห์และสรุประหว่างผู้สำรวจข้อมูล ผู้ปฏิบัติงานและผู้นำชุมชน ตลอดจนองค์กรชุมชน ผู้นำกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน เป็นสิ่งที่มีประโยชน์ทำให้ได้ทราบความคิดเห็นทั้งสองฝ่าย แต่อาจจะมีข้อเสียเปรียบในแง่ที่ฝ่ายผู้นำชุมชนอาจจะไม่กล้าพูดไม่กล้าที่จะแสดงออก ทำให้อาจจะเป็นผู้รับฟังความคิดเห็นเสียมากกว่า

4.3 การแยกประชุมและสรุปการวิเคราะห์ชุมชนระหว่างฝ่ายประชาชนกับฝ่ายเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับงานพัฒนาไม่ว่าจะเป็นของรัฐและองค์กรเอกชน จะเป็นประโยชน์อย่างมาก เพราะทุกฝ่ายได้แสดงความคิดเห็นและสรุปแนวทางแก้ไขปัญหาได้อย่างเต็มที่ หลังจากนั้น เมื่อต่างฝ่ายได้ข้อสรุปและมาประชุมพิจารณาวิเคราะห์สรุปร่วมกันอีกครั้งหนึ่ง ก็จะได้ข้อสรุป สู่ทางการวางแผนแก้ไขปัญหาและความต้องการของชุมชน

4.4 ผู้นำชุมชน องค์กรชุมชน อาสาสมัคร และกลุ่มต่าง ๆ ภายในชุมชนร่วมกัน ประชุมพิจารณาวิเคราะห์ชุมชน เพื่อวางแผนหาแนวทางแก้ไขปัญหาและความต้องการของชุมชน โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐหรือเอกชนที่ทำงานด้านพัฒนาจะทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษาเท่านั้น วิธีการนี้เป็นวิธีการที่ดีที่ประชาชนภายในชุมชนได้ตระหนักถึงความสามารถของตนเองได้รู้จักการวิเคราะห์ชุมชนของตน โดยมีเจ้าหน้าที่เป็นที่ปรึกษาเท่านั้น

4.5 การประชุมและสรุปการวิเคราะห์ชุมชนโดยชุมชนเอง ปราศจากการช่วยเหลือ หรือมีที่ปรึกษาจากภายนอกชุมชน วิธีการนี้เป็นวิธีการที่ดี ที่ประชาชนช่วยเหลือด้วยตนเอง และหาแนวทางพัฒนาด้วยตนเอง ภายในชุมชนของตน (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, อ้างถึงใน ชนพรรณ ธานี, 2540, น. 50)

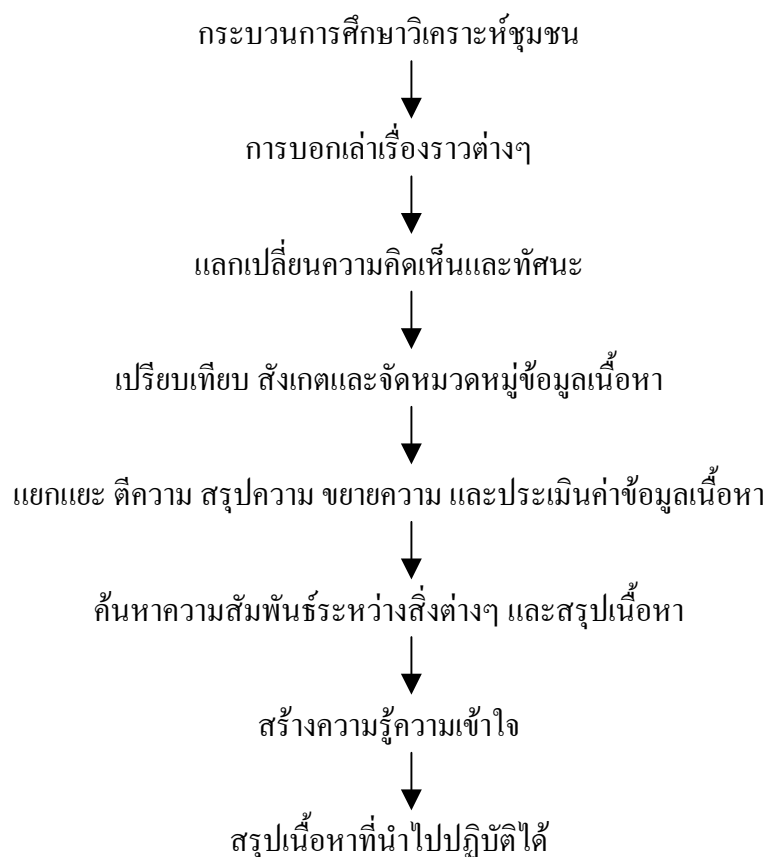
วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2531, น. 227) กล่าวถึงบุคคลผู้มีบทบาทในการวิเคราะห์ชุมชนว่าอาจแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

1. การวิเคราะห์ชุมชนโดยฝ่ายชาวบ้าน ซึ่งถือว่าเป็นวิธีการที่ถูกต้องที่สุด เพราะชาวบ้านย่อมรู้จักและมีความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนในแง่มุมต่างๆ ได้ดีกว่าบุคคลภายนอก

2. การวิเคราะห์ชุมชนโดยฝ่ายชาวบ้านร่วมกับนักพัฒนา เป็นการประนีประนอมหรือเป็นการพบกันครึ่งทาง เพราะเหตุที่ความสามารถในการวิเคราะห์ของชาวบ้านในชุมชนยังไม่มี การพัฒนาจำเป็นต้องอาศัยบุคคลภายนอกเข้าไปกระตุ้นให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ แสดงความคิดเห็น เพื่อนำไปสู่การตัดสินใจและลงมือปฏิบัติร่วมกัน

3. การวิเคราะห์ชุมชนโดยนักพัฒนา เป็นการที่นักพัฒนาจะสามารถดำเนินบทบาทในการกระตุ้นให้ชาวบ้านแสดงความคิดเห็นและมีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างมีเป้าหมาย

นอกจากนี้ วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน ยังได้เสนอถึงวิธีการในการศึกษาวิเคราะห์ชุมชน
ดังนี้

ที่มา: วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน, การพัฒนาชนบทไทย. 2527, น. 232

การวิเคราะห์ชุมชนกับการพัฒนา

อลิน รพีพัฒน์ กล่าวถึงการวิจัยเชิงคุณภาพและการวิเคราะห์ชุมชนว่าเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อการพัฒนาชุมชน ด้วยเหตุผลคือ

1. เป็นกระบวนการซึ่งทำให้เห็นถึงปฏิกิริยา หรือการสนองตอบต่อปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแบบต่างๆ และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจน ซึ่งเป็นข้อมูลประกอบในการวางแผนการพัฒนาได้อย่างดี
2. เป็นการศึกษาวิจัยระดับจุลภาคเน้นเฉพาะในท้องถิ่นที่มีขอบเขตพื้นที่ไม่กว้าง จึงทำให้ผู้ศึกษาวิจัยสามารถเจาะเข้าไปค้นคว้าและวิเคราะห์ปัญหาเฉพาะของท้องถิ่นนั้นๆ หรือปัญหา

เฉพาะของส่วนใดส่วนหนึ่งของท้องถิ่นนั้นได้โดยสะดวก ซึ่งทำให้วางแผนการพัฒนาที่เหมาะสมกับท้องถิ่นได้ดี

3. เป็นการศึกษาวิจัยระดับจุลภาคอาจเป็นชุมชนที่มีสมาชิกประมาณ 100-200 ครอบครัว ซึ่งผู้ศึกษาวิจัยจะต้องวิเคราะห์ให้ได้ว่าการแบ่งกลุ่ม แบ่งพวกทางสังคมอย่างไร กลุ่มใดมีฐานะเช่นใด และมีปัญหาอย่างไรบ้าง ซึ่งจะเอื้อต่อการวางแผนพัฒนาและกำหนดกลุ่มบุคคลเป้าหมายได้

4. ในกระบวนการวิเคราะห์ชุมชนร่วมกับสมาชิกของชุมชน หรือบางกลุ่มของชุมชนที่เป็นกลุ่มเป้าหมายเป็นส่วนสำคัญในกระบวนการพัฒนา การวิจัยเชิงคุณภาพ และการวิเคราะห์ชุมชนก่อนการทำ PAR จะเป็นประโยชน์ในการที่บุคคลและกลุ่มบุคคลในชุมชนที่จะทำการวิเคราะห์ชุมชนร่วมกับผู้ศึกษาวิจัย การวิเคราะห์ชุมชนเชิงคุณภาพ โดยนักวิจัยเองก่อนร่วมทำ PAR กับสมาชิกชุมชนเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็นเพื่อที่จะให้การทำ PAR ประสบความสำเร็จ

สรุป การวิเคราะห์ชุมชน เพื่อดูความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงต่างๆ และศึกษาว่ามีปัจจัยอะไรเป็นตัวกำหนดการเปลี่ยนแปลง และแยกแยะ ทำความเข้าใจกับปัญหาการพัฒนาที่มีความสลับซับซ้อนและต้องการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโดยชาวบ้าน นอกจากนี้เป็นการศึกษาถึงปรากฏการณ์ และความสัมพันธ์ของกลุ่มบุคคล ความสัมพันธ์ทางสังคม ชนชั้น ปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยภายในและภายนอกที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ ทั้งเศรษฐกิจ การเมือง วัฒนธรรมของชุมชน

เงื่อนไขและขอบเขตการประยุกต์ใช้

การทำงานพัฒนาหรือการทำงานสิ่งใด ๆ เพื่อให้บรรลุถึงวัตถุประสงค์และเป้าหมาย มักต้องมีปัญหาอุปสรรคในการทำงาน สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นเปรียบเหมือนความทุกข์หรือโรคภัยที่จะต้องบำบัดรักษา แก้ไขให้ถูกต้อง ด้วยมรรควิธีที่ถูกต้อง การกำหนดมรรควิธีที่ถูกต้องจึงจำเป็นต้องยังต่อการทำงานโดยเฉพาะการพัฒนาชุมชน สังคม ที่ต้องมีการศึกษา วิเคราะห์ชุมชนก่อน เพื่อที่จะได้เข้าใจในสภาพปัญหาที่แท้จริงของชุมชน การศึกษาวิเคราะห์ชุมชน ด้วยแนวคิด เทคนิค วิธีการ และเครื่องมือต่างๆ ดังกล่าวแล้วนั้น ต่างมีข้อดี และข้อจำกัดในตัวเอง ดังนั้น เมื่อรู้ถึงสภาพปัญหาและข้อดี ข้อจำกัดของเทคนิค วิธีการและเครื่องมือต่างๆ แล้ว ก็ควรระมัดระวังหรือหาทางป้องกันมิให้ปัญหานั้นๆ เกิดปัญหาขึ้นซ้ำอีก ซึ่งกรอบการมองหรือการศึกษา วิเคราะห์ชุมชนดังกล่าว ต่างมีเงื่อนไขและขอบเขตการประยุกต์ใช้ที่เหมาะสมกับเครื่องมือและเทคนิคนั้นๆ ซึ่งในที่นี้จะกล่าวถึงการมองปัญหา เงื่อนไข และขอบเขตในการศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน ดังนี้

โดยทั่วไปการศึกษาหรืองานพัฒนามักมีผู้เกี่ยวข้องอยู่ 3 ฝ่าย หรือ 3 ระบบ คือ ระบบรัฐบาล โดยเฉพาะตัวองค์กรแบบราชการ (Bureaucracy) ระบบชุมชน (Community) อาจเป็นชุมชนเมืองหรือชุมชนชนบทก็ตาม แต่หมายถึงส่วนทั้งหมด คือ เมืองหรือชนบททั้งหมดของสังคมส่วนรวม และอีกระบบ คือ ตัวนักพัฒนา พวกพ่อมด เครื่องญาติ นักพัฒนา เป็นส่วนหนึ่งของระบบ เพราะโดยทั่วไป คนเราย่อมต้องมีญาติและเพื่อนฝูง เมื่อรู้ว่า งานพัฒนาชุมชน สังคม ประกอบด้วย 3 ระบบ ดังนี้แล้ว การคิดถึงปัญหาจากตัวระบบ โดยนึกถึงธรรมชาติของแต่ละระบบในการสัมพันธ์กับงานพัฒนา จากการทำเช่นนั้น เราได้ปัญหา หรือ เงื่อนไข ขอบเขต 3 ประเภท คือ (สัญญา สัญญาวิวัฒน์, 2540, น. 129)

1. ปัญหาจากองค์กรแบบราชการ เช่น

- ปัญหาด้านงบประมาณและระบบงบประมาณ
- ปัญหาด้านการเน้นผลงานทางวัตถุ
- ปัญหาความล่าช้า

2. ปัญหาจากระบบชุมชน เช่น

- ปัญหาการขาดความรู้
- ปัญหาโรคภัยไข้เจ็บ
- ปัญหาความอดอยากยากจน

3. ปัญหาจากตัวนักพัฒนา

- ปัญหานักพัฒนาจำนวนน้อย
- ปัญหานักพัฒนาขาดความรู้ความสามารถ
- ปัญหานักพัฒนาหนึ่งงานหรือไม่ตั้งใจทำงานให้เต็มที่

นอกจากระบบทั้ง 3 ระบบนี้แล้ว ยังเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างระบบทั้ง 3 ระบบ ก็ทำให้เป็นบ่อเกิดปัญหาขึ้นมาได้อีก คือ ความไม่เข้าใจกันระหว่างระบบ ทำให้ประสานงานกันอย่างไม่มีประสิทธิภาพ ความไม่ร่วมมือกันหรือการขัดแย้งกันระหว่างทำให้เกิดความเสียหายในการปฏิบัติหน้าที่ ความหย่อนยานในการปฏิบัติหน้าที่ของบางหน่วยงาน เป็นต้น ซึ่งปัญหาเหล่านี้กลายเป็นเงื่อนไข และขอบเขตที่ผู้ศึกษาวิจัย หรือนักพัฒนาต้องทำความเข้าใจ เพื่อที่จะประยุกต์และเลือกใช้เทคนิคและเครื่องมือในการศึกษา วิเคราะห์ชุมชนต่างๆ ได้อย่างเหมาะสม

จากเงื่อนไขและขอบเขตของระบบทั้ง 3 จะเห็นได้จากโครงการพัฒนากลุ่มน้ำแม่กลอง ที่ยกกระบัตร ซึ่ง อคิน รพีพัฒน์ (2531, 80-90) ได้กล่าวถึงปัญหาการทำงานพัฒนาชนบท ประสบการณ์โครงการพัฒนากลุ่มน้ำแม่กลอง ว่า มีปัญหาในด้านต่างๆ คือ การประสานงานของทีมงานที่เข้าไปพัฒนา การแบ่งสายงานบังคับบัญชา การขัดแย้งระหว่างทีมงาน การไม่สามารถ

ค้นหาความต้องการและความจำเป็นของคนในท้องถิ่น การไม่สามารถจัดหาบุคคลเข้าไปในพื้นที่ การจัดแย้งของชุมชน ปัญหาการแข่งขันและการขาดการประสานการทำงานของหน่วยราชการในท้องถิ่น การส่งข่าวสารจากท้องถิ่นขึ้นสู่เบื้องบน การขาดความคล่องตัวของหน่วยงานราชการ เป็นต้น ซึ่งปัญหาเหล่านี้เป็นเงื่อนไขที่นักพัฒนาต้องทำความเข้าใจเพื่อที่จะศึกษาและวิเคราะห์ชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ นักพัฒนาพึงพิจารณาถึงความเปลี่ยนแปลงหรือความเป็นพลวัตของชุมชน ในมิติต่างๆ และเข้าใจถึงหรือพึงคิดถึงผลเสีย/ผลกระทบของการพัฒนาชุมชน/สังคมไว้ล่วงหน้า ซึ่งจะเป็นประโยชน์หลายประการ เช่น การทำงานด้วยความระมัดระวัง การใช้ภายในงานใดๆ จะได้ ทำด้วยความประหยัคมัธยัสถ์ ไม่ฟุ่มเฟือย และการป้องกันผลเสียของการพัฒนาไว้ล่วงหน้า เป็นต้น

ผลเสียหรือผลกระทบของการพัฒนาชุมชน สังคมบางอย่างที่คาดไว้ล่วงหน้า เช่น

- การทำลายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม
- การเกิดมลพิษทางดิน อากาศ ทางน้ำ ทางเสียง
- การเอารัดเอาเปรียบกันของคนที่ได้เปรียบในสังคม
- พลังอำนาจอันรุนแรงของวัตถุนิยม ทำให้จิตนิยมหรือคุณธรรมอ่อนลง
- วัตถุนิยมของสังคมสมัยใหม่ที่ส่งเสริมให้คนมีความโลภ
- มีการทำลายประเพณีอันดีงามและค่านิยมพื้นฐานเป็นจำนวนมาก
- ความเจริญทางวัตถุเป็นไปอย่างรวดเร็ว ความเจริญทางสังคมและจิตใจตามไม่ทัน
- มีช่องว่างระหว่างคนจนและคนรวย
- มีความขัดแย้งและแข่งขันสูง
- ครอบครัวแตกแยก วัฒนธรรมล่มสลาย ฯลฯ

ซึ่งการมองผลเสียหรือผลกระทบไว้ล่วงหน้าย่อมจะเป็นแนวทางให้นักพัฒนาได้ พิจารณาถึงเงื่อนไข และขอบเขตดังกล่าว เพื่อที่จะได้ประยุกต์ใช้เทคนิค วิธีการ และเครื่องมือต่างๆ ให้ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา และเพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายที่วางไว้ดังปรารถนา

ส่วนการประยุกต์ใช้นั้น จากการศึกษาของสถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย (AIT) พบว่า ในองค์กรเอกชนที่ทำงานเกี่ยวกับการพัฒนาใช้วิธีการพัฒนาใน 3 วิธี คือ 1) การพัฒนาชุมชนแบบ ผสมผสาน 2) การพัฒนาแบบเป็นภาค 3) การพัฒนาโดยทำหน้าที่ประสานและให้บริการแก่นักพัฒนาและองค์กรเอกชน (บัณฑิต อ่อนคำ และ วิริยา น้อยวงศ์นยางค์, 2533, น. 147)

ส่วนกาญจนา แก้วเทพ (2538, น. 187) ได้เสนอ ข้อเสนอแนะของการทำงานแนววัฒนธรรมชุมชนที่สร้างผลให้เกิดขึ้น คือ

1. ทิศทางและการทำงานในแนวนี้นี้จะต้องเริ่มต้นในระดับชุมชน และขยายขึ้นมาเป็นการสร้างเครือข่ายในแนวนอนและแนวตั้ง
2. การแก้ไขปัญหาเริ่มต้นด้วยการแก้ไขปัญหาลเฉพาะหน้า ปัญหาด้านสวัสดิการชีวิต แล้วขยายออกไปสู่มิติอื่น ๆ ของปัญหา เช่น ปัญหาด้านสุขภาพ การเมืองการปกครอง เป็นต้น
3. ยกระดับการทำงานให้มีระดับสูงขึ้นจากพื้นฐานไปสู่เครือข่าย ที่กว้างขึ้น รวมทั้งการขยายประเด็นปัญหาด้านสวัสดิการชีวิตไปสู่เรื่องการจัดการผลิต การปกป้องสิทธิชุมชน ฯลฯ ซึ่งการขยายขีดความสามารถของชุมชนหรือนักพัฒนาในการทำงานในด้านนี้ จึงต้องมีความจำเป็นที่องค์กรนั้นจะต้องไปประสานและระดมทรัพยากร ความร่วมมือ ความช่วยเหลือจากบุคคลและกลุ่มบุคคลภายนอกซึ่งเป็นเครื่องวัดขีดความสามารถในการประสานงานที่จะทำงานร่วมกับชุมชนได้อย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

ดังนั้น นักพัฒนา ผู้ศึกษาชุมชนพึงพิจารณาถึงเงื่อนไขและขอบเขตการประยุกต์ใช้ ในด้านแนวคิด เทคนิค วิธีการ และเครื่องมือต่างๆ ซึ่งเครื่องมือต่างๆ เหล่านี้ ต่างมีข้อดีและข้อจำกัดในตัวเอง และเมื่อทราบถึงข้อดี และข้อจำกัดของเทคนิค และเครื่องมือต่างๆ แล้ว ควรระมัดระวังป้องกันมิให้ปัญหาในการศึกษา วิเคราะห์ชุมชน เกิดขึ้นซ้ำอีก และควรมีการประยุกต์ใช้เทคนิค และเครื่องมือเหล่านั้น ให้เหมาะสมต่อการพัฒนาชุมชนต่อไป

บทที่ 2

การมีส่วนร่วม

การเสริมสร้างการมีส่วนร่วม

การพัฒนาในอดีตที่ผ่านมา แม้ว่าในภาพรวมมีการเปลี่ยนแปลงที่ดีขึ้นในหลาย ๆ ด้าน ส่งผลให้เห็นเป็นรูปธรรมหลายประการ ประชาชนมีชีวิตความเป็นอยู่ที่มีความสะดวกสบายขึ้น ในด้านสิ่งอำนวยความสะดวก เช่น ถนน ไฟฟ้า น้ำประปา และด้านการสาธารณสุข เป็นต้น แต่ก็ยังมีปัญหาต่าง ๆ อีกมากมาย เช่น ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม ปัญหาสังคม และปัญหาความยากจน ดังนั้น กระบวนการพัฒนา จึงต้องมีการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ ตลอดจนกลยุทธ์ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม และปัญหาที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาในอดีต โดยให้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการพัฒนาได้เข้ามามีส่วนร่วมมากขึ้น ในทุกขั้นตอนตั้งแต่การคิดวิเคราะห์ ร่วมกันทำแผน ร่วมกันทำกิจกรรม และร่วมกันประเมินผล การปฏิบัติงาน

แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชน โดยทั่วไปจะมีความหมายกว้าง คือ การที่ประชาชนพัฒนาขีดความสามารถของตนใน การจัดการควบคุมการใช้และกระจายทรัพยากร ธรรมชาติ ตลอดจนปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในสังคม เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีพทาง เศรษฐกิจ และสังคม การมีส่วนร่วมในความหมายนี้จึงเป็นการมีส่วนร่วมของประชาชนตาม แนวทางการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ซึ่งเปิดโอกาสให้ประชาชนพัฒนาการรับรู้ สติปัญญา และความสามารถในการตัดสินใจ กำหนดชีวิตด้วยตนเอง ดังนั้นการมีส่วนร่วม ของประชาชนจึงเป็นทั้งวิธีการ (Means) และเป้าหมาย (Ends) ในเวลาเดียวกัน

ปัจจุบัน แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนา (People Participation for Development) ได้รับการยอมรับและใช้เป็นแนวทางปฏิบัติในงานพัฒนา กระบวนการของการมี ส่วนร่วมนั้นมิได้ขึ้นอยู่กับการริเริ่ม หรือการวางแผนโดยรัฐ แต่ความสำเร็จนั้นอยู่ที่ประชาชนใน ชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการอย่างเป็นอิสระ เน้นการทำงานในรูปกลุ่มหรือองค์กร ชุมชนที่มีวัตถุประสงค์ในการเข้าร่วมอย่างชัดเจน พลังกลุ่มจะเป็นปัจจัยสำคัญทำให้งานพัฒนา ต่าง ๆ บรรลุผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย (จริญญา วงษ์พรหม, 2536) นอกจากนี้การพัฒนา จำเป็นต้องมีการรวมพลังในลักษณะเบญจภาคี ได้แก่ ภาครัฐ ภาคเอกชน องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ และประชาชนเพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาของท้องถิ่น

ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของการมีส่วนร่วม

คำว่า "การมีส่วนร่วม" ได้มีผู้ให้ความหมายที่หลากหลาย และมีความแตกต่างกันไปตามความเข้าใจและประสบการณ์ของแต่ละบุคคล ดังที่เนเรศ สงเคราะห์สุข (2541, น.10) และยุวัฒน์ วุฒิเมธี (2526, น.253) ได้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนในลักษณะที่เป็นกระบวนการของการพัฒนา ตั้งแต่ต้นจนสิ้นสุดกระบวนการ ได้แก่ การวิจัย (ศึกษาชุมชน) การวางแผน การตัดสินใจ การดำเนินงาน การบริหารจัดการ การติดตามและประเมินผล ตลอดจนการจัดสรรผลประโยชน์ที่เกิดขึ้น

ในกระบวนการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม จะต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจกำหนดความต้องการของตนเอง ตัดสินใจใช้ทรัพยากร โดย WHO/UNICEF (1978, p.11) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนก่อให้เกิดกระบวนการ และโครงสร้างที่ประชาชนในชนบทสามารถที่จะแสดงออกซึ่งความต้องการของตน การจัดอันดับความสำคัญการเข้าร่วมในการพัฒนา และได้รับประโยชน์จากการพัฒนานั้น โดยเน้นการให้อำนาจการตัดสินใจแก่ประชาชนในชนบท

ในส่วนของ Wertheim (1981, pp. 3-5) ได้กล่าวว่าการมีส่วนร่วม คือ การที่ประชาชนจะเข้าไปมีส่วนในการตัดสินใจในระดับต่าง ๆ ทางการจัดการบริหารและทางการเมืองเพื่อกำหนดความต้องการในชุมชนของตน

อาจกล่าวได้ว่าการให้อำนาจประชาชน เป็นฝ่ายตัดสินใจกำหนดความต้องการของตนเอง เป็นการเสริมพลังอำนาจให้ประชาชนระดมขีดความสามารถในการจัดการทรัพยากร การตัดสินใจและควบคุมกิจกรรมต่างๆ มากกว่าที่จะเป็นฝ่ายตั้งรับ (Cerner, อ้างถึงใน Patricia Lundy, 1999, p. 125)

สำหรับการมีส่วนร่วมในความหมายที่เป็นนัยทางการเมือง สายทิพย์ สุกดิพันธ์ (2534, น.92) ได้กล่าวว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงกลไกในการพัฒนา จากการพัฒนาโดยรัฐมาเป็นการพัฒนาที่ประชาชนมีบทบาทหลัก การมีส่วนร่วมของประชาชนจึงหมายถึง การคืนอำนาจ (Empowerment) ในการกำหนดการพัฒนาให้แก่ประชาชน อย่างน้อยที่สุดประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการริเริ่มวางแผน และดำเนินการในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับสภาพความเป็นอยู่ และอนาคตของเขา

ในส่วนของทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ (บรรณาธิการ, 2527, น.2) กล่าวว่า การที่ประชาชนหรือ ชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการ ควบคุมการใช้ และกระจายทรัพยากรที่มีอยู่ เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจ และสังคม ทำให้ประชาชนได้พัฒนาการรับรู้ และ

ภูมิปัญญาซึ่งแสดงออกในรูปการตัดสินใจในการกำหนดชีวิตของตน โดยภาครัฐจะต้องคืนอำนาจในการกำหนดการพัฒนาให้แก่ประชาชน เพื่อให้ประชาชน โดยเฉพาะกลุ่มสตรี คนจนหรือคนด้อยโอกาสในสังคมได้มีโอกาสในการแสดงความต้องการ แสวงหาทางเลือก หรือเสนอข้อเรียกร้องเพื่อปกป้องผลประโยชน์ร่วมของกลุ่ม และเป็นผู้มีบทบาทหลักในการดำเนินกิจกรรมพัฒนาชุมชน คือเป็นผู้กำหนดความจำเป็นพื้นฐานของชุมชนและผู้ระดมทรัพยากรต่าง ๆ เพื่อสนองตอบความจำเป็นพื้นฐาน และบรรลุวัตถุประสงค์บางประการทางสังคม เศรษฐกิจ การเมือง (ปกรณัม ปรีชากร, 2530, น.64) และ Rudolpho Stavenhagen (1970, p. 60)

นอกจากนี้การมีส่วนร่วมอาจเริ่มต้นจากการพัฒนามาจากข้างล่าง แทนวิธีการพัฒนาจากนโยบายเบื้องบน จุดเริ่มต้น คือ การกระจายอำนาจของการวางแผนจากส่วนกลางไปเป็นการวางแผนส่วนภูมิภาค (อภิชัย พันธเสน, 2539, น.151-162)

เมื่อพิจารณาในส่วนของเนื้อหาของการมีส่วนร่วม HO (1983, p.32) ให้ความเห็นว่าการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา ควรมีเนื้อหา ดังนี้ คือ

1. การเน้นคุณค่าของการวางแผนระดับท้องถิ่น
2. การใช้เทคโนโลยี และทรัพยากรที่จะหาได้ในท้องถิ่น
3. การฝึกอบรม ที่เน้นให้ประชาชนสามารถดำเนินการพัฒนาด้วยตนเองได้
4. การแก้ไขปัญหาคือความต้องการพื้นฐานโดยสมาชิกของชุมชน
5. การช่วยเหลือซึ่งกันและกันตามแบบประเพณีดั้งเดิม
6. การใช้วัฒนธรรมและการสื่อสารที่สอดคล้องกับการพัฒนา

โดยจะต้องมีการใช้ความคิดสร้างสรรค์และความชำนาญของประชาชนในการแก้ปัญหา ร่วมกับการใช้วิทยาการที่เหมาะสม และมีการติดตามประเมินผลการปฏิบัติงานด้วย William (อ้างถึงใน ไชยชนะ สุทธิวรชัย, 2536, น.12)

จากความหมายของการมีส่วนร่วมดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่าการมีส่วนร่วมมีความหมายใน 2 ลักษณะ คือ

1) การมีส่วนร่วมในลักษณะที่เป็นกระบวนการของการพัฒนา โดยให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา ตั้งแต่เริ่มจนถึงสิ้นสุดโครงการ ได้แก่ การร่วมกันค้นหาปัญหา การวางแผน การตัดสินใจ การระดมทรัพยากร และเทคโนโลยีในท้องถิ่น การบริหารจัดการ การติดตามประเมินผล รวมทั้งการรับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากโครงการ โดยโครงการพัฒนาดังกล่าว จะต้องมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของชุมชน

2) การมีส่วนร่วมในนัยทางการเมือง แบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

2.1 การส่งเสริมสิทธิและพลังอำนาจของพลเมืองโดยประชาชน หรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการ เพื่อรักษาผลประโยชน์ของกลุ่ม ควบคุมการใช้และการกระจายทรัพยากรของชุมชน อันจะก่อให้เกิดกระบวนการ และโครงสร้างที่ประชาชนในชนบทสามารถแสดงออกซึ่งความสามารถของตน และได้รับผลประโยชน์จากการพัฒนา

2.2 การเปลี่ยนแปลงกลไกการพัฒนาโดยรัฐ มาเป็นการพัฒนาที่ประชาชนมีบทบาทหลัก โดยการกระจายอำนาจในการวางแผนจากส่วนกลางมาเป็นส่วนภูมิภาค เพื่อให้ภูมิภาคมีลักษณะเป็นเอกเทศ ให้มีอำนาจทางการเมือง การบริหาร มีอำนาจต่อการจัดสรรทรัพยากรอยู่ในมาตรฐานเดียวกัน โดยประชาชนสามารถตรวจสอบได้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นการคืนอำนาจ (empowerment) ในการพัฒนาให้แก่ประชาชนให้มีส่วนร่วมในการกำหนดอนาคตของตนเอง ทั้งนี้ต้องคำนึงถึงการพัฒนาคู่ที่เท่าเทียมกันของชายและหญิง (Gender) ในการดำเนินงานพัฒนาด้วย

กระบวนการมีส่วนร่วม

กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนานั้น ประชาชนจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการปฏิบัติงาน โดยมีนักพัฒนา หรือนักวิชาการจากภายนอกเป็นผู้ส่งเสริมและสนับสนุนในด้านต่าง ๆ เช่น ข้อมูลข่าวสาร เทคโนโลยี ฯลฯ จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการมีส่วนร่วม พบว่า โดยส่วนใหญ่กระบวนการมีส่วนร่วมจะเริ่มจากการค้นหาปัญหาและสาเหตุ การวางแผนดำเนินกิจกรรมแก้ไขปัญหา การปฏิบัติงาน การร่วมรับผลประโยชน์ และการติดตามประเมินผล (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, 2526, น. 10) ผลการศึกษาดังกล่าวมีความสอดคล้องกับที่ อคิน รพีพัฒน์ (2531, น. 49) ได้กล่าวถึงกระบวนการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการพัฒนา ซึ่งมี 5 ระดับ คือ

- 1) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา การพิจารณาปัญหา และจัดลำดับความสำคัญของปัญหา
- 2) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการค้นหาสาเหตุแห่งปัญหา
- 3) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการค้นหา และพิจารณาแนวทางวิธีการในการแก้ปัญหา
- 4) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหา
- 5) ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการประเมินผลของกิจกรรมการพัฒนา

ในกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา จะต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจที่จะกำหนดปัญหา และความต้องการด้วยตนเอง โดยเฉพาะในขั้นตอนของการวางแผนแก้ไขปัญหาดังที่ Cohen and Uphoff (1980, pp. 213-218) ได้แบ่งการมีส่วนร่วมออกเป็น 4 แบบ คือ

- 1) การมีส่วนร่วมตัดสินใจ (Decision Making) ประกอบด้วย การริเริ่ม ตัดสินใจ ดำเนินการตัดสินใจและตัดสินใจปฏิบัติการ
- 2) การมีส่วนร่วมปฏิบัติการ (Implementation) ประกอบด้วย การสนับสนุนทรัพยากร การบริหาร การประสานความร่วมมือ
- 3) การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ (Benefits) ประกอบด้วย ผลประโยชน์ด้านวัสดุ ด้านสังคม และส่วนบุคคล
- 4) การมีส่วนร่วมในการประเมินผล (Evaluation)

ส่วนบัณฑิต อ่อนคำ (อ้างถึงใน ทศพล กฤตยพิสิฐ, 2537, น.13) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมตามขั้นตอนในการพัฒนา ซึ่งเป็นการวัดเชิงคุณภาพ ออกเป็น 5 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การมีส่วนร่วมในขั้นการริเริ่มการพัฒนา ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหาและสาเหตุของปัญหาภายในชุมชน ตลอดจนมีส่วนร่วมในการตัดสินใจกำหนดความต้องการของชุมชน และมีส่วนในการจัดลำดับความสำคัญของความต้องการด้วย

ขั้นตอนที่ 2 การมีส่วนร่วมในขั้นการวางแผนในการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย และวัตถุประสงค์ของโครงการ กำหนดวิธีการ และแนวทางการดำเนินงาน ตลอดจนกำหนดทรัพยากรและแหล่งทรัพยากรที่จะใช้

ขั้นตอนที่ 3 การมีส่วนร่วมในขั้นการดำเนินการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการสร้างประโยชน์โดยการสนับสนุนทรัพยากร วัสดุอุปกรณ์และแรงงาน หรือเข้าร่วมบริหารงาน ประสานงานและดำเนินการขอความช่วยเหลือจากภายนอก

ขั้นตอนที่ 4 การมีส่วนร่วมในขั้นการรับผลประโยชน์จากการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ที่พึงได้รับจากการพัฒนา หรือยอมรับผลประโยชน์อันเกิดจากการพัฒนาทั้งด้านวัตถุและจิตใจ

ขั้นตอนที่ 5 การมีส่วนร่วมในขั้นประเมินผลการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้าร่วมประเมินว่า การพัฒนาที่ได้กระทำไปนั้นสำเร็จตามวัตถุประสงค์เพียงใด ซึ่งในการประเมินอาจปรากฏในรูปของการประเมินย่อย (Formative Evaluation) เป็นการประเมินผล

ก้าวหน้าเป็นระยะ ๆ หรือกระทำในรูปของการประเมินผลรวม (Summative Evaluation) ซึ่งเป็นการประเมินผลสรุปรวบยอด

นอกจากนี้ WHO / UNICEF (1978, pp. 41-49) ได้เสนอ รูปแบบของกระบวนการมีส่วนร่วมไว้ 4 ขั้นตอน คือ

- 1) การวางแผน ประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ปัญหา จัดลำดับความสำคัญ ตั้งเป้าหมาย กำหนดการใช้ทรัพยากร กำหนดวิธีติดตามประเมินผล และประการสำคัญ คือ ต้องตัดสินใจด้วยตนเอง
- 2) การดำเนินกิจกรรม ประชาชนต้องมีส่วนร่วมในการดำเนินการ และบริหารการใช้ทรัพยากร มีความรับผิดชอบในการจัดสรรควบคุมทางการเงิน
- 3) การใช้ประโยชน์ โดยประชาชนต้องมีความสามารถในการนำเอากิจกรรม มาใช้ให้เกิดประโยชน์ได้
- 4) การได้รับประโยชน์ โดยประชาชนต้องได้รับการแจกจ่ายผลประโยชน์จากชุมชน ในพื้นฐานที่เท่าเทียมกัน

เมื่อพิจารณาอีกส่วนหนึ่ง จะเห็นได้ว่ากระบวนการมีส่วนร่วมเริ่มจากการศึกษาชุมชน โดยนักพัฒนาร่วมกับชาวบ้านในชุมชน ร่วมกันเรียนรู้สภาพความเป็นอยู่ การประกอบอาชีพ ทรัพยากรที่มีในชุมชน และปัญหาต่างๆ ของชุมชน เพื่อใช้เป็นข้อมูลพื้นฐานในการวางแผนแก้ไข ปัญหา การศึกษาชุมชนจะช่วยกระตุ้นให้ชาวบ้านเกิดความตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้น และรวมกลุ่มกันวางแผนแก้ไขปัญหา โดยนักพัฒนาจะเป็นฝ่ายกระตุ้นให้ชาวบ้านแสดงความคิดเห็น ดังที่ วิรัช วิรัชนิภาวรรณ (2530, น. 61-63) ได้กล่าวว่า กระบวนการในการมีส่วนร่วมในการพัฒนา ชนบท มี 4 ขั้นตอน คือ

- 1) การศึกษาชุมชน คือ การค้นหาปัญหาและความต้องการของชุมชน โดยนักพัฒนา ศึกษา และเรียนรู้สภาพความเป็นอยู่ของชาวบ้าน ทรัพยากร สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ใน ชุมชนร่วมกับประชาชน โดยใช้วิธีการสังเกต และสัมภาษณ์ทั้งทางตรง / ทางอ้อม ข้อมูลบางส่วนอาจหาได้จาก เอกสาร / งานวิจัย
- 2) การวางแผนเพื่อแก้ปัญหา โดยมีการรวมกลุ่มกันอภิปราย ถกเถียง แสดงความคิดเห็น นักพัฒนาเป็นผู้ประสานงาน โดยคอยจัดลำดับผู้อภิปรายให้ข้อเท็จจริง และสรุปประเด็นสำคัญเป็นหลัก ส่วนชาวบ้านควรได้มีโอกาสเข้าร่วมอภิปรายแสดงความคิดเห็นอย่างเต็มที่ และนักพัฒนาต้องกระตุ้น เร่งเร้าให้ชาวบ้านแสดงความคิดเห็นให้มากที่สุด

3) การลงมือปฏิบัติตามแผน หรือวิธีการที่ได้ร่วมกันตัดสินใจแล้วจากขั้นตอนที่ 2 โดยชาวบ้านมีส่วนร่วมในขั้นตอนนี้จะต้องได้ร่วมด้วยความศรัทธา และเชื่อมั่นในตนเองที่จะพัฒนาชุมชน

4) การประเมินผลงาน โดยชาวบ้าน และนักพัฒนาจะร่วมกันกำหนดขั้นตอนย่อย ๆ ต่าง ๆ ในการทำงานประเมินผล ตลอดจนดูแลปัญหาที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างประเมินผล เพื่อที่จะได้แก้ไขได้ทันที

ส่วน เดวิท แมทิวส์ (เขียน) จีรูวดี เสนาคำ (แปล), (2541, น. 15-18) ได้เสนอหลักการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ในกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน มีดังต่อไปนี้

1) การกำหนดประเด็นปัญหาโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนขบคิดปัญหา ไม่เพียงแต่จากแง่มุมผลประโยชน์ของตนเท่านั้น แต่รวมถึงผลประโยชน์ของคนอื่นด้วย ซึ่งเท่ากับเป็นการกระตุ้นให้ประชาชนเกิดสำนึกในชะตากรรมร่วม และเป็นขั้นแรกของการกระตุ้นสำนึกของประชาชน และร่วมแก้ไขปัญหากำลังเกิดขึ้นกับชุมชนของตน

2) การสร้างทางเลือกให้กับชุมชนโดยผ่านกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์ เป็นกระบวนการตัดสินใจที่เชื่อมโยงใกล้ชิดกับการปฏิบัติ แม้การสนทนาจะยังไม่ตกลงเห็นพ้องต้องกัน แต่เป็นการสร้างแนวทางต่าง ๆ และเผยให้เห็นเป้าหมายที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันของผู้เข้าร่วม นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างสำนึกความเป็นไปได้ของการดำเนินกิจกรรม ซึ่งเป็นตัวช่วยเสริมสร้างพลังรวมหมู่ในการดำเนินกิจกรรมตามที่ตัดสินใจ

3) การดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกิจกรรมระดมพลังรวมหมู่ของประชาชน มีความหลากหลาย และเกี่ยวข้องกับประชาชนจำนวนมาก เกิดจากกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์ นำมาซึ่งการกำหนดแนวทางทั่วไปของการดำเนินกิจกรรมเผยให้เห็นผลประโยชน์ที่เกี่ยวข้องกันของผู้เข้าร่วม และเป้าหมายที่อาจร่วมกันได้ กิจกรรมสาธารณะเกิดจากเป้าหมายร่วมกันของผู้คน จึงก่อให้เกิดการรวมพลังเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่กันและกัน

4) การประเมินผลกิจกรรมโดยสาธารณะ คือ การเปิดโอกาสให้เข้ามามีส่วนร่วมในการประเมินผลกิจกรรมที่ดำเนินการในชุมชน โดยให้ชาวบ้านตัดสินใจว่าความพยายาม และกิจกรรมที่ดำเนินการใดมีประโยชน์และมีคุณค่าอย่างแท้จริงต่อชุมชนพวกเขา เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนประเมิน และปรับเปลี่ยนกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

ทั้งนี้ในทางปฏิบัติ กระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการดำเนินกิจกรรมพัฒนาตามที่กล่าวมาข้างต้น ประชาชนอาจไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนเพราะมีข้อจำกัดหลายประการ ดังนั้นการตัดสินใจ (Decision making) จึงเป็นส่วนสำคัญที่นักพัฒนาจะต้องเปิดโอกาส

ให้ประชาชนได้กระทำการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรมพัฒนา จึงจะถือว่าเป็นการมีส่วนร่วมที่แท้จริง เพราะประชาชนเป็นฝ่ายกำหนดความต้องการ ในการแก้ปัญหาของชุมชนด้วยตนเอง

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการมีส่วนร่วม จะพบว่าโดยทั่วไป กระบวนการมีส่วนร่วม มีดังต่อไปนี้

1) การมีส่วนร่วมในการศึกษาชุมชน จะเป็นการกระตุ้นให้ประชาชนได้ร่วมกันเรียนรู้สภาพของชุมชน การดำเนินชีวิต ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เพื่อใช้เป็นข้อมูลเบื้องต้นในการทำงาน และร่วมกันค้นหาปัญหา และสาเหตุของปัญหา ตลอดจนการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา

2) การมีส่วนร่วมในการวางแผน โดยจะมีการรวมกลุ่มอภิปรายและแสดงความคิดเห็นเพื่อกำหนดนโยบาย วัตถุประสงค์ วิธีการ แนวทางการดำเนินงาน และทรัพยากรที่จะต้องใช้

3) การมีส่วนร่วมในการดำเนินการพัฒนา โดยการสนับสนุนด้านวัสดุอุปกรณ์ แรงงาน เงินทุน หรือเข้าร่วมบริหารงาน การใช้ทรัพยากร การประสานงาน และดำเนินการขอความช่วยเหลือจากภายนอก

4) การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์จากการพัฒนา เป็นการนำเอากิจกรรมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ทั้งด้านวัตถุ และจิตใจ โดยอยู่บนพื้นฐานของความเท่าเทียมกันของบุคคล และสังคม

5) การมีส่วนร่วมในการติดตาม และประเมินผลการพัฒนา เพื่อที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวที่เกิดขึ้นได้ทันที

ลักษณะของการมีส่วนร่วม

ลักษณะของการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนา โดยทั่วไปนั้น ประชาชนอาจเข้าร่วมในกระบวนการตัดสินใจว่าจะทำอะไร เข้าร่วมในการนำโครงการไปปฏิบัติ โดยเสียสละทรัพยากรต่าง ๆ เช่น แรงงาน วัสดุ เงิน หรือ ร่วมมือในองค์การ หรือกิจกรรมเฉพาะด้าน เข้าร่วมในผลประโยชน์ที่เกิดจากการพัฒนา และร่วมในการประเมินผลโครงการ (Cohen and Uphoff, 1977, p.6)

ในส่วนของปธาน สุวรรณมงคล (2527, น.82) กล่าวถึงลักษณะการมีส่วนร่วม ดังนี้

- 1) การมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจ
- 2) การมีส่วนร่วมของชุมชนในการดำเนินการ
- 3) การมีส่วนร่วมของชุมชนในผลประโยชน์

นอกจากลักษณะของการมีส่วนร่วม ดังรายละเอียดข้างต้นแล้ว ยังมีผลการศึกษาอีกส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงลักษณะของการมีส่วนร่วม โดยแบ่งตามบทบาท และหน้าที่ของผู้เข้าร่วม ดังนี้ (Lee.J .Cary, 1970, p. 147)

- 1) เป็นสมาชิก (Membership)
- 2) เป็นผู้เข้าประชุม (Attendance at Meeting)
- 3) เป็นผู้บริจาคเงิน (Financial contribution)
- 4) เป็นกรรมการ (Membership on committees)
- 5) เป็นประธาน (Leader)

ซึ่งมีความสอดคล้องกับความคิดเห็นของ ขงยุทธ์ บุราสิทธิ์ (2533, น. 41-71) ที่ได้กล่าวว่ลักษณะของการมีส่วนร่วมมีหลายระดับ คือ

- 1) เป็นสมาชิก
- 2) เป็นสมาชิกที่เข้าร่วมประชุม
- 3) เป็นสมาชิกที่ช่วยบริจาคเงิน
- 4) เป็นกรรมการ
- 5) เป็นประธานกรรมการ

ในส่วนการศึกษาของ กรรณิการ ชมดี (2524, น. 11-13) ได้กล่าวถึงลักษณะของการมีส่วนร่วมของประชาชนเพิ่มเติมจากที่กล่าวมาข้างต้น ดังต่อไปนี้ คือ

- 1) การมีส่วนร่วมประชุม
- 2) การมีส่วนร่วมออกเงิน
- 3) การมีส่วนร่วมเป็นกรรมการ
- 4) การมีส่วนร่วมเป็นผู้นำ
- 5) การมีส่วนร่วมสัมภาษณ์
- 6) การมีส่วนร่วมชักชวน
- 7) การมีส่วนร่วมบริโภค
- 8) การมีส่วนร่วมเป็นผู้ริเริ่ม
- 9) การมีส่วนร่วมเป็นผู้ใช้แรงงาน หรือเป็นลูกจ้าง
- 10) การมีส่วนร่วมออกวัสดุอุปกรณ์

นอกจากนี้ยังพบข้อสังเกตว่า ลักษณะของการมีส่วนร่วมของประชาชน ส่วนใหญ่จะเข้ามาร่วมในลักษณะของการใช้แรงงาน การร่วมออกเงินมากกว่าการแสดงความคิดเห็น หรือให้ข้อเสนอแนะในเรื่องที่เป็นประโยชน์ ดังที่ จินตนา ทองรอด (2529, น. 97) ได้ทำการศึกษาเรื่อง

การมีส่วนร่วมในโครงการข้าวนาฉนวนในเขตเกษตรล้าหลังของชวนา : ศึกษาเฉพาะกรณี หมู่บ้านหนองเสา ต.แม่เปา กิ่ง อ.พญาเม็งราย จ.เชียงราย พบว่า กลุ่มตัวอย่างมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอน ซึ่งสามารถจัดลำดับจากมากไปหาน้อยได้ดังต่อไปนี้

- 1) ร่วมในการสละเงิน
- 2) ร่วมสละแรงงาน
- 3) ร่วมในการเข้าประชุม
- 4) ร่วมสละวัสดุอุปกรณ์
- 5) ร่วมในการวางแผน
- 6) ร่วมแสดงความคิดเห็น
- 7) ร่วมชักชวนชาวบ้าน
- 8) ร่วมรับผิดชอบ หรือ ควบคุมการดำเนินการ
- 9) ร่วมติดตามผลการดำเนินงาน

จากลักษณะของการมีส่วนร่วมข้างต้น บางส่วนจะครอบคลุมถึงกระบวนการของการมีส่วนร่วม และยังมีอีกส่วนหนึ่งที่กล่าวถึงลักษณะของการมีส่วนร่วม โดยแบ่งตามอำนาจหน้าที่ของผู้เข้าร่วม ดังนี้ คือ การเป็นประธาน เป็นกรรมการ เป็นสมาชิก เป็นผู้เข้าร่วมประชุม

กล่าวโดยสรุปลักษณะของการมีส่วนร่วม อาจแบ่งโดย

1) การสนับสนุนทรัพยากร คือ การสนับสนุนเงิน วัสดุอุปกรณ์ แรงงาน หรือการช่วยทำกิจกรรม คือ การเข้าร่วมในการวางแผน การประชุมแสดงความคิดเห็น การดำเนินการติดตามและประเมินผล

2) อำนาจหน้าที่ของผู้เข้าร่วม คือ เป็นผู้นำ เป็นกรรมการ เป็นสมาชิก ซึ่งลักษณะการมีส่วนร่วมนี้ แสดงถึงระดับอำนาจของผู้เข้าร่วม จึงมีการโต้แย้งว่าการมีส่วนร่วม โดยใช้วิธีการพัฒนาความสามารถของประชาชน เป็นเพียงการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าร่วมเพียงบางส่วน เพราะหลายกรณีประชาชนไม่มีโอกาสเข้าร่วมในการตัดสินใจ ทางออกที่ควรเป็นคือการเสริมสร้างพลังอำนาจ (Empowerment) แก่ประชาชน

การส่งเสริมการมีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมของประชาชนไม่ว่าจะเป็นทางตรง หรือทางอ้อม อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นกระบวนการติดต่อสื่อสาร กล่าวคือ การที่สมาชิกทุกคนในชุมชนมีความสามารถ และมีโอกาสสื่อความหมาย และเข้าใจข้อมูล เหตุผล ได้ดี ซึ่งจะทำให้ชุมชนนั้น ๆ สามารถแยกแยะความต้องการ

และพัฒนาความสนใจร่วมกัน อันจะนำไปสู่การร่วมดำเนินการ หรือกิจกรรมใด ๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ดังนั้นการส่งเสริมการมีส่วนร่วม กล่าวโดยรวมจึงเป็นการพัฒนาวิธีการสื่อสารระหว่างฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง หรือ การถูกกระตุ้นจากภายนอก การพัฒนาที่ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมจะเกิดขึ้นได้ เมื่อมีการเปิดโอกาสให้ผู้ที่เกี่ยวข้องได้เข้าร่วมในกระบวนการคิด และตัดสินใจอนาคต (อรพินท์ สพโชคชัย, 2538, น.2-3)

ในการศึกษาประเด็นในเรื่องการส่งเสริมการมีส่วนร่วม ผู้ศึกษาได้กำหนดขอบเขตในการพิจารณาไว้ 7 ด้าน ประกอบด้วย ยุทธศาสตร์ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วม ปัจจัยที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วม เงื่อนไขของการมีส่วนร่วม เทคนิคที่กระตุ้นการมีส่วนร่วม และบทบาทของฝ่ายต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ในอันที่จะส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนให้เกิดขึ้นในการปฏิบัติงาน

1. ยุทธศาสตร์ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน

ในส่วนของยุทธศาสตร์ ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน จากการศึกษาพบว่าเอกสารส่วนใหญ่ เป็นประสบการณ์ที่ได้จากการสรุปบทเรียนการทำงานในระดับพื้นที่ ที่เน้นการเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน และใช้กระบวนการทำงานแบบมีส่วนร่วม จากผลการทำงานของ WCARRD ในปี 1979 ได้กล่าวถึงยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมสำหรับคนยากจนในชนบท โดยยุทธศาสตร์ในการสร้างการมีส่วนร่วมมี 4 มิติดังนี้คือ

1. การสร้างองค์กรสำหรับคนยากจน
2. การกระจายอำนาจ
3. การวางแผนระดับท้องถิ่น
4. การมีส่วนร่วมในการจัดทำโครงการพัฒนาชนบท

พื้นฐานของการมีส่วนร่วมจะเกี่ยวข้องกับ “อำนาจ” กล่าวคือ การมีส่วนร่วมเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของอำนาจทางการเมืองของกลุ่มผู้เสียเปรียบ การให้ประชาชนผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรง เป็นผู้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ จะเป็นแบบฝึกหัดที่ช่วยให้คนจนในชนบทมีเครื่องมือในการเข้าไปเกี่ยวข้องในโครงการพัฒนา นั่นหมายความว่า การมีส่วนร่วมนั้นจะต้องให้ประชาชนมีพลังความสามารถที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องในการทำงานพัฒนา

องค์ประกอบที่ทำให้การมีส่วนร่วมมีประสิทธิภาพ

1. ร่วมในกระบวนการทำงานพัฒนาของโครงการ
2. มีการแยกแยะกลุ่มคนยากจนและกลุ่มที่มีสถานะทางสังคม และเศรษฐกิจแตกต่างกัน
3. การระดมความคิดเห็นจากประชาชน แบบล่างขึ้นบน (Bottom up)

4. ใช้หลักของการพึ่งตนเองแทนการพึ่งพา
5. ดำเนินกิจกรรมการพัฒนาโดยใช้กระบวนการกลุ่ม เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาของชุมชน
6. กิจกรรมในโครงการพัฒนามีการควบคุมโดยกลุ่ม (Peter oakley and David marsden, 1984, pp. 63-68)

จากประสบการณ์ในการทำงานของโครงการพัฒนาที่สูง ไทย-เยอรมัน นเรศ สงเคราะห์สุข (2541 ,น.113-114) ได้สรุปประสบการณ์การทำงานที่ถือว่าเป็นยุทธศาสตร์ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน ไว้ 2 ด้านด้วยกัน คือ

1. การจัดกระบวนการเรียนรู้ (Learning Process) การจัดกระบวนการเรียนรู้ที่เหมาะสมสามารถทำได้หลายวิธี ดังต่อไปนี้

- การจัดเวทีวิเคราะห์สถานการณ์ของหมู่บ้านเพื่อทำความเข้าใจ และเรียนรู้ร่วมกันในประเด็นต่าง ๆ
- การจัดเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ภายในชุมชน และระหว่างชุมชน
- การจัดทัศนศึกษาดูงาน และการเชิญผู้มีประสบการณ์มาให้ข้อคิดเห็น และแลกเปลี่ยนแนวคิด และประสบการณ์
- การจัดฝึกอบรมเพื่อพัฒนาทักษะเฉพาะด้านต่าง ๆ
- การลงมือปฏิบัติจริง
- การถอดประสบการณ์ และสรุปบทเรียนจะนำไปสู่การปรับปรุงกระบวนการทำงานที่เหมาะสมยิ่งขึ้น

2) การพัฒนาผู้นำและเครือข่าย เพื่อให้ผู้นำเกิดความมั่นใจ ในความรู้ หรือความสามารถ ที่มีอยู่ จะช่วยให้ผู้นำสามารถริเริ่มกิจกรรม การแก้ไขปัญหา หรือกิจกรรมการพัฒนาได้ โดยการ

- แลกเปลี่ยน เรียนรู้ระหว่างผู้นำ ทั้งภายในชุมชนเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่กว้างและชัดเจนขึ้น
- สนับสนุนให้เกิดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง และการสนับสนุนข้อมูลข่าวสารที่จำเป็นอย่างต่อเนื่อง
- การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และการดำเนินงานร่วมกันของเครือข่ายอย่างต่อเนื่อง จะทำให้เกิดกระบวนการจัดการและการจัดองค์กรร่วมกัน

นอกจากนี้ เอนก นากะบุตร (2536, น. 66-68) ได้กล่าวถึงยุทธศาสตร์การมีส่วนร่วมของประชาชน ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปขององค์กร กลุ่ม เครือข่าย ซึ่งมี 3 ระดับ คือ

ระดับ 1 กระบวนการพัฒนา “เกษตรกรปัจเจก”

ในท้องถิ่นจะมีเกษตรกรที่มีลักษณะ “ ปัญญาชน ” ที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ ค้นคิด ลองทำ และสรุปบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ผสมผสานกับความรู้ และเทคโนโลยีจากภายนอก และนำเข้าไปจากนักพัฒนาโดยการดูงาน เสวนา เพื่อให้เกิดการวิเคราะห์ ตัดสินใจ ลงมือทำจากการลองผิดลองถูก

ระดับ 2 กระบวนการพัฒนาองค์กร / กลุ่มระดับหมู่บ้าน

นักพัฒนาจะเป็นผู้กระตุ้นให้ชาวบ้านเกิดการเรียนรู้ โดยการจัดเวทีการวิเคราะห์ปัญหา ในหมู่บ้าน และกระจายไปสู่หมู่บ้านข้างเคียง กระบวนการวิเคราะห์ของกลุ่มชาวบ้านจะก่อให้เกิดการจัดตั้งคณะกรรมการ การแบ่งบทบาทความรับผิดชอบ และการจัดตั้ง รับรองกฎระเบียบของชุมชนในด้านต่าง ๆ

ระดับ 3 กระบวนการพัฒนาเครือข่าย และองค์กรระหว่างหมู่บ้าน

การยกระดับการจัดการองค์กรของชาวบ้าน โดยให้มีการเชื่อมโยงองค์กร 2 ระดับเป็นเครือข่าย เพื่อร่วมกันจัดการและแก้ปัญหาในระดับที่กว้างขึ้น

อาจกล่าวได้ว่า ยุทธศาสตร์ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นกระบวนการสร้างจิตสำนึก และสร้างแรงจูงใจให้ประชาชนตระหนักถึงการเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา และการให้อำนาจแก่ประชาชน ให้มีความสามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับโครงการพัฒนา โดยมีกลุ่มเป้าหมาย คือ ผู้ที่ยากจน หรือผู้ที่เสียเปรียบในชุมชน มีพื้นฐานคือกระบวนการเรียนรู้ และกระบวนการกลุ่ม ยุทธศาสตร์ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วม เริ่มต้นจากการพัฒนาระดับปัจเจก เพื่อให้ชาวบ้านมีความสามารถในการวิเคราะห์ปัญหา การวางแผน การตัดสินใจแก้ไขปัญหา หลังจากนั้นชาวบ้านจะรวมกลุ่มกัน เพื่อแก้ไขปัญหาในชุมชนของตน และมีการเชื่อมโยงกลุ่มต่าง ๆ เป็นเครือข่าย เพื่อแก้ไขปัญหาในระดับท้องถิ่น ซึ่งทำให้มีพลังในการต่อรอมมากยิ่งขึ้น ในทุกระดับของการพัฒนาองค์กร จะต้องมีการจัดกระบวนการเรียนรู้ให้กับกลุ่มผู้นำ และเครือข่าย โดยการจัดเวทีแลกเปลี่ยนประสบการณ์ การจัดทัศนศึกษา ดูงาน การจัดฝึกอบรม การลงมือปฏิบัติ และการสรุปบทเรียนอย่างต่อเนื่อง

2. ปัจจัยที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน

ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในกิจกรรมการพัฒนา จะต้องมีการปัจจัยที่เอื้ออำนวย หรือมีส่วนผลักดันให้ประชาชนเขามามีส่วนร่วมในกิจกรรมพัฒนาชุมชน โดยปัจจัยที่สำคัญมีดังต่อไปนี้ (ไพบูลย์ เจริญทรัพย์, 2534, น. 39)

1) ด้านนักพัฒนา โดยนักพัฒนาต้องมีความเข้าใจในเนื้อหาและกระบวนการทำงานแบบมีส่วนร่วมของประชาชน

2) ด้านประชาชน โดยประชาชนต้องเป็นผู้ตัดสินใจเริ่มกิจกรรมของตนเอง

3) การได้รับการสนับสนุนจากภายนอกในด้านต่างๆ เช่น เทคนิควิทยาการ ข้อมูลข่าวสาร การประสานงาน และอุปกรณ์ที่จำเป็น

ซึ่งสอดคล้องกับที่ อคิน รพีพัฒน์ (2531, น. 57-59) ที่ได้กล่าวถึงปัจจัยด้านนักพัฒนาซึ่งจะต้องมีบทบาทเป็นผู้สนับสนุนข้อมูลข่าวสาร และเทคโนโลยีให้กับชุมชน นอกจากนี้จะต้องคำนึงถึงโครงสร้างอำนาจของผู้นำท้องถิ่น และผลประโยชน์ด้วย

ในส่วนด้านปัจจัยเชิงจิต WHO (องค์การอนามัยโลก) (อ้างถึงใน สานิตย์ บุญชู, 2527, น.10-11) ได้เสนอปัจจัยพื้นฐานในการมีส่วนร่วมของประชาชน คือ

1) สิ่งจูงใจ คือ การมองเห็นว่าจะได้รับประโยชน์จากสิ่งตอบแทนในสิ่งที่ตนทำไป

2) โครงสร้างของช่องทางในการเข้ามีส่วนร่วม ที่เปิดโอกาสให้ทุกคน และทุกกลุ่มในชุมชนมีโอกาสเข้าร่วมในการพัฒนาได้โดยตรง หรือมีตัวแทน

สำหรับการศึกษาของ สิริรัตน์ ธานีรัตนานนท์, คลมนรจน์ บาตา และ ฉลองภพ สุสังกร์กาญจน์ (2538, น. 17-20) ที่ได้ทำการวิจัยเรื่องชาวไทยมุสลิม และการมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคม การศึกษาภาคใต้ตอนกลาง พบว่าปัจจัยที่มีความสำคัญในการเพิ่มโอกาส ให้แก่ชาวไทยมุสลิมให้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างเต็มศักยภาพ ในกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมในภาคใต้ตอนล่าง คือ กลไกของรัฐ คือ ข้าราชการ และระบบโครงสร้างของราชการต้องเอื้ออำนวยต่อการเพิ่มโอกาสการมีส่วนร่วมทางเศรษฐกิจ และสังคม

จะเห็นได้ว่า ปัจจัยที่สำคัญปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา คือ กลไกของรัฐทั้งในระดับนโยบาย และระดับปฏิบัติ โดยโครงสร้างของระบบราชการจะต้องเอื้ออำนวย และเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมพัฒนา

ในส่วนของปัจจัยด้านประชาชน จากการศึกษาของ จริญญา วงษ์พรหม (2536) ที่ได้ทำการศึกษา “การบริหารจัดการ และการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในสหกรณ์ร้านค้าบ้านสัมพันธ์ ต.นาตำ อ.อุบลรัตน์ จ.ขอนแก่น ” พบว่าปัจจัยที่ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมของสมาชิกเกิดขึ้น และทำให้สหกรณ์ร้านค้าบ้านสัมพันธ์ประสบความสำเร็จ เกิดจาก

- 1) ความคิดริเริ่มของชาวบ้าน
- 2) ผู้นำมีความน่าเชื่อถือ
- 3) มีระเบียบกฎเกณฑ์ในการบริหารจัดการ

นอกจากนี้ อรพินท์ สฟโชคชัย (2538, น. 36-43) ได้ทำการศึกษาเรื่องการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน โดยใช้กระบวนการ AIC เพื่อเป็นเครื่องมือในการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการวางแผน การตัดสินใจ และการพัฒนาหมู่บ้านนั้น มีปัจจัยที่เอื้อให้เกิดความสำเร็จ ได้ดังนี้

- 1) การเตรียมความพร้อมของชุมชน และการศึกษาชุมชน โดยการประสานงานกับพัฒนากรในพื้นที่เพื่อทำความเข้าใจในเป้าหมาย วัตถุประสงค์ รูปแบบการดำเนินงาน ร่วมกับผู้นำชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้านและเจ้าหน้าที่ระดับตำบล และอำเภอ
- 2) การติดตามผล และการให้การสนับสนุน

เมื่อพิจารณาปัจจัยด้านประชาชน บำรุง บุญปัญญา (2528, น.84-89) ได้กล่าวว่าประชาชนจะต้องเป็นตัวหลักในการแก้ปัญหา การทำกิจกรรมการพัฒนาจะต้องสอดคล้องกับความต้องการและปัญหาของชุมชน โดยมีหน่วยงานภายนอกเป็นผู้สนับสนุนเท่านั้น

สำหรับเอกสารในส่วนของวิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัยต่างๆ ที่ได้ศึกษาเกี่ยวกับปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนานั้น พบว่ามีผู้ศึกษามากมาย และผลการศึกษาส่วนใหญ่ จะมีประเด็นที่คล้ายคลึงกัน ดังนี้

1. การติดต่อสื่อสารกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ
2. การเป็นสมาชิกกลุ่มในชุมชน
3. การได้รับการอบรม การศึกษาดูงาน และการได้รับข้อมูลข่าวสาร
4. การมีความรู้ ความเข้าใจ และประสบการณ์ในการทำงาน

สรุปได้ว่า ปัจจัยที่เสริมสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนา แบ่งออกได้เป็น 4 กลุ่ม ดังต่อไปนี้

- 1) ปัจจัยด้านกลไกของรัฐ โดยรัฐจะต้อง
 - การกำหนดนโยบายจะต้องคำนึงถึงความแตกต่างของวัฒนธรรมในท้องถิ่น

- สนับสนุนกิจกรรมที่มีความสอดคล้องกับสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง
 - การสร้างช่องทางในการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชน โดยระบบต่าง ๆ ของราชการจะต้องเอื้ออำนวย และเพิ่มโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม
 - มีการติดตามประเมินผล และการให้การสนับสนุนในภายหลัง
- 2) ปัจจัยด้านประชาชน โดยประชาชนในชุมชนจะต้อง
- มีความรู้ ความเข้าใจ และมีประสบการณ์ในการทำงานพัฒนา
 - เป็นฝ่ายตัดสินใจ ริเริ่มกิจกรรม และรับผลประโยชน์
 - เป็นสมาชิกกลุ่มทางสังคม หรือ เป็นผู้นำท้องถิ่น
 - มีการติดต่อ ประสานงานกับเจ้าหน้าที่ หรือหน่วยงานอื่น
 - ได้รับการฝึกอบรม การศึกษาดูงาน และรับรู้ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง
- 3) ปัจจัยด้านนักพัฒนา โดยนักพัฒนาต้อง
- ศึกษาชุมชน เพื่อนำมาใช้เป็นข้อมูลพื้นฐาน และได้เรียนรู้สภาพแวดล้อมในทุก ๆ ด้านในชุมชน
 - มีความรู้ ความเข้าใจในเนื้อหาของกระบวนการมีส่วนร่วม
 - ค้นหาผู้นำที่มีศักยภาพ ซึ่งจะเป็นผู้ที่กระตุ้นให้ชาวบ้าน แสดงความคิดเห็น และมีส่วนร่วมในงานพัฒนา
 - รวมกลุ่มชาวบ้านเพื่อหาหนทางแก้ไขปัญหา
 - เป็นผู้สนับสนุนด้านการศึกษา การให้ข้อมูลข่าวสาร วิทยาการใหม่ ๆ วัสดุ อุปกรณ์ที่จำเป็นและประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง
 - มีความจริงใจ และมีความผูกพันกับท้องถิ่น เพื่อให้ประชาชนเชื่อถือ และศรัทธา
 - ดำเนินงานพัฒนาที่มีความเหมาะสม และสอดคล้องกับสภาพท้องถิ่น
- 4) ปัจจัยจิตใจ
- การได้รับผลประโยชน์จากการได้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมการพัฒนา
 - โครงการพัฒนาตอบสนองต่อความต้องการของประชาชน

3. เงื่อนไขของการมีส่วนร่วมของประชาชน

ในส่วนของเงื่อนไขที่จะทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนานั้น อาจกล่าวได้ว่า ระบบการเมืองการปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม จัดว่าเป็นเงื่อนไขสำคัญ เพราะระบบดังกล่าวเป็นโครงสร้างระดับใหญ่ในสังคมไทย ดังที่ฉลาดชาย รมิตานนท์ (ม.ป.ป., น. 91-92) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขสำคัญของการมีส่วนร่วม คือ การกระจายอำนาจทางการเมืองออกไปในทุกระดับ และจากการศึกษาของ เอนก นาเศบุตร (2536, น.71) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขที่มุ่งใจให้ชาวเขาเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากร คือ การให้สิทธิในความเป็นพลเมืองไทย

ในส่วนนี้ อนุภาพ ธีรลาภ (2528, น.21-22) กล่าวถึงเงื่อนไขพื้นฐานที่จะทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา มี 2 ประการ คือ

1. สภาพทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และกายภาพ ที่เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม
2. การกระจายอำนาจในการตัดสินใจให้แก่ประชาชนในการกำหนดกิจกรรมพัฒนา

นอกจากนี้ยังมีองค์ประกอบที่สนับสนุนประชาชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมพัฒนาชุมชน คือ เงื่อนไขโครงการพัฒนา และตัวนักพัฒนา ดังที่ ไพบุลย์ เจริญทรัพย์ (2534, น. 7-10 และ น. 25-26) กล่าวว่า โครงการพัฒนาจะต้องมีความเรียบง่าย และมีความสะดวกต่อประชาชนที่จะมาเข้าร่วม รวมทั้งมีการกระจายอำนาจความรับผิดชอบ เพื่อให้ประชาชนร่วมกันเป็นเจ้าของ ในส่วนของนักพัฒนาซึ่งเป็นฝ่ายสนับสนุนประชาชนในกิจกรรมการพัฒนา จะต้อง

- มีการศึกษาชุมชนร่วมกับประชาชน
- มีความตั้งใจทำงานพัฒนาและ มีความพร้อมที่จะทำงานกับประชาชน
- การรับฟังปัญหา และการร่วมทุกข์สุขกับประชาชน

ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ ฉลาดชาย รมิตานนท์ ใน ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ (2537, น. 136-140) ได้ศึกษาสภาพเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรมของสังคมหมู่บ้านชนบทกับ การมีส่วนร่วมของประชาชน : วิเคราะห์กรณีหมู่บ้านภาคเหนือ พบว่า ถ้านักพัฒนาให้ความเชื่อมั่นต่อประชาชนในการแก้ไขปัญหา โดยการสนับสนุนการรวมกลุ่ม การสนับสนุนด้านวิชาการ และเทคโนโลยี จะเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดความสำเร็จในการดำเนินกิจกรรมการพัฒนา

เมื่อพิจารณาในส่วนของผู้นำ ซึ่งเป็นผู้ที่ประชาชนเลือก และไว้วางใจให้เป็นตัวแทนในการทำกิจกรรม ฉลาดชาย รมิตานนท์ ใน ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ (2537, น. 136-140)

ที่ได้ศึกษาในเรื่องเดียวกันกับข้างต้น ได้กล่าวว่า ผู้นำเป็นเงื่อนไขสำคัญในการผลักดันให้กิจกรรมพัฒนาชุมชนประสบผลสำเร็จ โดยผู้นำจะต้อง

- มีประวัติการทำงานเพื่อส่วนรวม
- มีความจริงใจ / ความตั้งใจในการทำงาน
- ได้รับการยอมรับ นับถือจากชาวบ้าน
- มีความสามารถในการกระตุ้นให้ชาวบ้านเห็นถึงปัญหา

ในด้านการบริหารจัดการโครงการ หรือกิจกรรมพัฒนาชุมชนขององค์กรประชาชน (นเรศ สงเคราะห์สุข, 2541 ,น.115) ได้สรุปบทเรียนในการดำเนินงานโครงการพัฒนาที่สูงไทย - เยอรมัน พบว่าเงื่อนไขต่อความสำเร็จในการดำเนินงานพัฒนาแบบมีส่วนร่วม คือ การประสานการดำเนินงานกับองค์กรต่าง ๆ ทั้งภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน และภาคเอกชน นอกจากนี้ อนุภาพ ธิรลภ (2528, น. 21-22) ยังได้กล่าวในประเด็นเงื่อนไขของการบริหารจัดการว่า ประชาชนจะต้องมีความสามารถในการวางแผน การบริหารองค์กร การใช้ทรัพยากร และ ไพบุลย์ เจริญทรัพย์ (2534, น. 25-26) ยังได้กล่าวถึงเงื่อนไขในด้านนี้ โดยครอบคลุมถึงงานบริหารบุคคล โดยต้องมีการพัฒนาทักษะของผู้นำ การพัฒนาระบบบริหารงานทั่วไป การเสริมวิทยาการแก่กลุ่ม รวมทั้งการอบรมทรัพยากรเพื่อร่วมกันเป็นเจ้าของ

นอกจากเงื่อนไขที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว เงื่อนไขทางด้านสังคม และจิตวิทยาของบุคคล และกลุ่ม ยังเป็นสถานการณ์ผลักดันให้บุคคลรวมกลุ่มกันวางแผน และร่วมกันแก้ไขปัญหาของส่วนรวม โดย สากล สถิตวิทยานันท์ (2532, น.166-167)ให้ความเห็นว่ากรณีมีส่วนร่วมเกิดจาก

- 1) ความสนใจ และความห่วงกังวลร่วมกัน
- 2) ความเดือนร้อน และความไม่พึงพอใจร่วมกัน
- 3) การตกลงใจร่วมกันที่จะเปลี่ยนแปลงกลุ่ม หรือชุมชนไปในทิศทางที่พึงปรารถนา

และ อนุภาพ ธิรลภ (2528, น.21-22) ได้กล่าวเพิ่มเติมในส่วนของเงื่อนไขดังกล่าวว่า ประชาชนจะต้องมีความเต็มใจ และเห็นประโยชน์ในการเข้าร่วม มิใช่เป็นการบังคับ

ในส่วนการศึกษาของ ฉลาดชาย รมิตานนท์ ใน ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ (2537, น. 136-140) ได้กล่าวว่าแรงจูงใจจากการได้เห็นความสำเร็จในการทำกิจกรรมของกลุ่ม เป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา

จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องพบว่า เงื่อนไขที่จะทำให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา สามารถแบ่งออกได้เป็น 6 ประเภท ดังนี้

- 1) เงื่อนไขทางการเมืองการปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม

- การกระจายอำนาจทางการเมืองออกไปในทุกระดับและกระจายอำนาจในการตัดสินใจให้ประชาชน
 - สภาพทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และกายภาพของชุมชน เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าร่วม
 - สิทธิความเป็นพลเมือง
- 2) เงื่อนไขของโครงการพัฒนา
- โครงการพัฒนา มีความสะดวกกับประชาชนที่จะมาเข้าร่วม
 - มีการกระจายความรับผิดชอบ
 - ชาวบ้านร่วมกันเป็นเจ้าของ
 - มีการพัฒนาทักษะการเป็นผู้นำ และมีการเสริมด้านวิชาการแก่สมาชิกกลุ่ม
- 3) เงื่อนไขของนักพัฒนา
- ความตั้งใจ ความมุ่งมั่นในการทำงานพัฒนา และความพร้อมทั้งกายและใจที่จะทำงานกับประชาชน
 - การรับฟังปัญหาและการร่วมทุกข์ร่วมสุขกับประชาชน
 - ศึกษาชุมชนร่วมกับประชาชน
 - การสนับสนุนด้านกำลังใจ เพื่อให้ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในการแก้ปัญหา
 - การสนับสนุนด้านวิชาการและเทคโนโลยี
- 4) เงื่อนไขของผู้นำ
- มีประวัติการทำงานเพื่อส่วนรวม
 - มีความจริงใจ และตั้งใจในการปรับปรุงสภาพของชุมชน
 - ได้รับการยอมรับนับถือจากชาวบ้าน
 - มีความสามารถในการกระตุ้นชาวบ้านให้เห็นถึงปัญหา
- 5) เงื่อนไขทางการบริหารจัดการ
- การประสานการดำเนินงานกับองค์กรต่าง ๆ ทั้งภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน และภาคเอกชน
 - ศักยภาพของชุมชนในการบริหารจัดการ
 - การมีกองทุน หรือทรัพย์สินที่สมาชิกในกลุ่มร่วมกันเป็นเจ้าของ
- 6) เงื่อนไขทางสังคม-จิตวิทยา
- ความสนใจและความห่วงกังวลร่วมกัน
 - ความเดือดร้อน ความไม่พึงพอใจร่วมกัน

- การตกลงใจร่วมกันที่จะเปลี่ยนแปลงกลุ่มหรือชุมชนในทิศทางที่ปรารถนา
- การเห็นประโยชน์ในการเข้าร่วม
- การมีอิสรภาพและมีเวลาที่จะมีส่วนร่วม
- แรงจูงใจจากความสำเร็จของกลุ่ม

4. เทคนิคการกระตุ้นให้ประชาชนมีส่วนร่วม

การทำให้กลุ่มมีส่วนร่วมในกิจกรรมใด หมายถึง การทำให้เกิดความรู้สึกผูกมัดต่อเรื่องนั้น (Commit) และมีส่วนในการปฏิบัติ (Behavior Component) ซึ่งเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของตนเอง สถานการณ์ที่ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมของประชาชนมี 2 ลักษณะ ในลักษณะแรก กรณีที่มีสถานการณ์เร่งด่วนเกิดขึ้นในชุมชน เช่น ความเดือดร้อนจากปัญหาที่มีผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน จึงทำให้เกิดการประท้วง การเจรจาต่อรอง เป็นต้น การสร้างการมีส่วนร่วมจะเกิดขึ้นได้เร็ว เพราะในสถานการณ์ดังกล่าว ประชาชนจะมีจิตสำนึกที่จะแก้ไขปัญหาด้วยกัน และได้ลงมือปฏิบัติในสถานการณ์จริง สิ่งสำคัญที่จะทำให้การปฏิบัติงานประสบผลสำเร็จ คือ การจัดการด้านข้อมูลข่าวสาร การจัดบทบาทหน้าที่ของแต่ละฝ่าย และการประสานงานกับสื่อมวลชน

จากประสบการณ์ในการทำงานกับองค์กรพัฒนาเอกชนในภาคอีสาน สมพันธ์-เดชะอริก, บรรณาธิการ. (2540, น. 69-73) ได้กล่าวถึงการเคลื่อนไหวของสมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน (สกย.อ) ที่มีจุดกำเนิดมาจากการคัดค้านพระราชบัญญัติสภาการเกษตรแห่งชาติ ซึ่งมีเนื้อหาในการทำลายการดำรงอยู่ของเกษตรกรรายย่อย ภายหลัง ปี พ.ศ. 2535 ถึง ปี พ.ศ. 2539 สกย.อ มีการเคลื่อนไหวโดยมีขอบของเกษตรกรที่เดือดร้อนในเรื่องต่าง ๆ เช่น ปัญหาหนี้สำเปหลัง ปัญหาของผู้เลี้ยงสุกร เป็นต้น การเคลื่อนไหวดังกล่าวอยู่ในลักษณะของการชุมนุมประท้วง การเสนอข้อเรียกร้อง การเจรจาต่อรอง เพื่อต่อรองกับรัฐบาลให้แก้ปัญหาดังกล่าว

และจากการศึกษาของ ประภาส ปิ่นตบแต่ง (2541, น. 181-182) ที่ได้ทำการศึกษาเรื่องการเมืองบนท้องถนน 99 วันของสมัชชาคนจน และประวัติศาสตร์การเดินขบวนประท้วงในสังคมไทย พบว่า ยุทธศาสตร์การต่อสู้ของสมัชชา เป็นการต่อสู้นอกพื้นที่ระบบการเมืองปกติ มีการสร้างอำนาจของขบวนการโดยใช้กระบวนการเรียนรู้ เพื่อสรุปประสบการณ์การต่อสู้เพื่อให้ผู้เข้าร่วมเกิดความตระหนักถึงอำนาจของตน เห็นข้อจำกัดของระบบการเมืองปกติ และความล้มเหลวในระบบอุปถัมภ์ โดยใช้วิธีการ คือ การปักหลักชุมนุม การเดินขบวน การสร้างพันธมิตร การสร้างสัญลักษณ์ การประกอบพิธีกรรม เป็นต้น โดยมีเครื่องมือที่สำคัญในการเคลื่อนไหว

คือ การให้สื่อมวลชน เป็นตัวเชื่อมระหว่างขบวนการกับสาธารณะ เพื่อสื่อความเจ็บปวด และความทุกข์ของปัญหาที่เกิดขึ้นต่อสังคม

ลักษณะที่ 2 ในกรณีที่ไม่มีสถานการณ์เร่งด่วนในชุมชน นักพัฒนาจะต้องกระตุ้นให้เกิดแรงจูงใจ หรือการใช้แรงเสริม เพื่อสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนให้เกิดขึ้น (เขวาลักษณ์ เรียรเชาว์ อ้างถึงใน ชุมน ก้อนจันทร์, 2537, น. 41) ซึ่งถือได้ว่าเป็นเทคนิคทางจิตวิทยา นอกจากนี้ยังยุทธ บุราสิทธิ์ (2533, น. 41-46) ได้กล่าวถึงหลักการกระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วมในงานพัฒนาชุมชนในเชิงจิตวิทยา มีดังต่อไปนี้

1. การสร้างแรงจูงใจในสังคม (Social Motives) เพื่อกระตุ้นให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันทำงาน
2. การสร้างความภูมิใจให้กับสมาชิก โดยผู้นำต้องให้ความสนใจต่อสมาชิกในกลุ่มเท่า ๆ กัน

จากการศึกษาของ จินตนา ทองรอด (2539, น. 101-103) ที่ได้ทำการศึกษาเรื่อง การมีส่วนร่วมในโครงการข่าวน้ำฝนในเขตเกษตรล้าหลังของชาวนา: ศึกษาเฉพาะกรณีหมู่บ้านหนองเสา ต.แม่เปา กิ่งอำเภอพญาเม็งราย จ. เชียงราย ได้เสนอแนะเทคนิคการประชาสัมพันธ์ ในการกระตุ้นให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วม มีดังต่อไปนี้

1) การใช้สื่อบุคคลในการติดต่อสื่อสารกันโดยตรง โดยอาศัยตัวนำในการเปลี่ยนแปลง (Change Agent) ซึ่งได้แก่กำนันผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการสภาตำบลคณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้าน เป็นผู้เผยแพร่ข่าวสารเกี่ยวกับโครงการให้ชาวบ้านทราบ

2) การใช้สื่อมวลชน (Mass Media) ในการเผยแพร่ข่าวสารเพื่อกระตุ้นให้ประชาชนในหมู่บ้านเข้ามามีส่วนร่วม

เมื่อพิจารณาในแง่การบริหารจัดการองค์กรประชาชน จากรายงานการประชุมของคณะผู้เชี่ยวชาญซึ่งประชุม ณ องค์กรสหประชาชาติ (Department of International Economic and Social Affair, United Nation, 1981, p. 4) มีความคิดเห็นว่า องค์กรประชาชนต้องมีวิธีการในการบริหารองค์กรเพื่อให้เอื้อต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน ดังนี้

- 1) มีโครงสร้างองค์กรที่เป็นอิสระจากการครอบงำจากภายนอก
- 2) มีความเป็นอิสระของประชาชนในการริเริ่มการตัดสินใจ
- 3) มีโครงข่ายข้อมูลที่มีประสิทธิภาพ
- 4) มีการสนับสนุนทางวัสดุและเทคนิค
- 5) มีการพัฒนาผู้นำในท้องถิ่น

ส่วน โกวิท กระจ่างธรรม (2524, น. 30-37) ได้เสนอความคิดเห็นว่าควรมีการศึกษาและวิเคราะห์สภาพของชุมชนร่วมกับประชาชน และ ในส่วนของผู้นำจะต้องมีการพัฒนา โดยการให้การศึกษาและอบรม เพื่อให้มีความสามารถในการคิดเป็น ทำเป็น และแก้ปัญหาเป็น

นอกจากนี้ พฤติกรรมของผู้นำ ยังถือว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการบริหารจัดการองค์กร จากการศึกษาของ ปรัชญา เวสารัชช (2528, น. 153-162) พบว่าผู้นำต้องมีความรับผิดชอบ เข้าใจในระบบประชาธิปไตย ทำตัวให้ประชาชนเลื่อมใส ยุติธรรม ทำตัวเป็นกลาง มีความซื่อสัตย์สุจริต และมีความเสียสละ

จากเทคนิคที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่าเป็นเทคนิคในการกระตุ้นให้ประชาชนทั่วไปได้เข้ามามีส่วนร่วม ไม่ได้กล่าวถึง กลุ่มประชาชนที่เฉพาะเจาะจง หรือ กลุ่มที่ด้อยโอกาส แต่จากการศึกษาของ อรพินท์ สฟโชคชัย (2538, น. 12) ที่ได้ทำการศึกษาเรื่องการสร้างการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน โดยใช้กระบวนการ AIC เป็นวิธีการในการสร้างการมีส่วนร่วมให้กับกลุ่มสตรี ที่ให้ความสำคัญต่อความคิด และการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชน บนพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน กระบวนการ AIC จะช่วยกระตุ้นสร้างบรรยากาศ และเปิดโอกาสให้ผู้แทนสตรีในระดับหมู่บ้านได้โอกาสร่วมแสดงความคิดเห็น และร่วมตัดสินใจในงานพัฒนาหมู่บ้าน การนำสตรีเข้าร่วมประชุมเป็นวิธีการหนึ่งที่พัฒนาศักยภาพ และความตื่นตัวของสตรีในการพัฒนา

จากการศึกษาของสุรัสวดี หุ่นพยนต์ (2528, น. 137-139) ได้ทำการศึกษาเรื่องปัจจัยที่มีผลต่อการไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมพัฒนาชุมชนของประชาชนยากจน ผลการศึกษาพบว่า ลักษณะที่ประชาชนยากจนเข้าร่วมในงานพัฒนาชุมชน อยู่ในลักษณะการเข้าไปเกี่ยวข้องมิใช่การมีส่วนร่วม เพราะประชาชนส่วนใหญ่มิได้เข้าไปมีส่วนร่วมริเริ่ม ค้นหาปัญหา และหาหนทางแก้ไข ปัญหา แต่ได้ใช้แรงงานเป็นส่วนใหญ่ จากผลการศึกษาดังกล่าว จึงได้เสนอแนะแนวทางให้นักพัฒนาชุมชน ทั้งของรัฐและเอกชน ได้พิจารณา ดังนี้

1) การศึกษาชุมชนอย่างละเอียดก่อนดำเนินกิจกรรมพัฒนาชุมชน เพื่อทำความเข้าใจสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ประเพณี วัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ของชุมชน รวมทั้งวิถีคิด วิธีการทำงานของชุมชน

2) ให้ความสนใจและให้ความสำคัญแก่ประชาชนกลุ่มที่มีฐานะยากจน มากกว่าประชาชนกลุ่มอื่นในชุมชนด้วยการทำความรู้จัก สอบถามทุกข์สุข การดำเนินชีวิต และประกอบอาชีพของคนยากจน

3) กระตุ้นและให้การศึกษาแก่ประชาชนในชนบทให้เข้าใจสภาพปัญหา และหาหนทางแก้ไขปัญหของชุมชนด้วยตนเอง โดยเฉพาะการให้การศึกษาแบบไม่เป็นทางการ เช่น การจับกลุ่มพูดคุย การถกเถียงปัญหา เพื่อให้ประชาชนเห็นความสำคัญและเห็นประโยชน์จากการมีส่วนร่วม

และการเรียนรู้วิธีการทำงานจากกลุ่มประชาชนที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และวิถีการดำรงชีวิตที่คล้ายคลึงกัน

4) การสร้างผู้นำใหม่ให้เกิดขึ้น เพื่อเป็นการป้องกันการใช้ความสามารถแสวงหาผลประโยชน์ของส่วนรวม มาเป็นของตนเอง

5) การวางแผนดำเนินกิจกรรมของชุมชน ต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานความต้องการและความรู้ความสามารถของประชาชนในชุมชน

อาจกล่าวได้ว่า การให้ประชาชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในงานพัฒนาชุมชนนั้น นักพัฒนาจะต้องใช้เทคนิค วิธีการ ข้อมูลข่าวสาร และสื่อต่างๆ เพื่อกระตุ้นให้ประชาชนได้มาเข้าร่วม สำหรับในกรณีที่มีสถานการณ์ปัญหาเร่งด่วนเกิดขึ้นในชุมชน การสร้างการมีส่วนร่วมจะเกิดขึ้นเร็ว โดยจะอยู่ในรูปแบบของการเคลื่อนไหว เช่น การชุมนุมประท้วง การเดินขบวน การเสนอข้อเรียกร้อง การเจรจาต่อรอง การสร้างพันธมิตร การใช้สัญลักษณ์ การประกอบพิธีกรรม เป็นต้น โดยมีสื่อมวลชนเป็นฝ่ายเชื่อมระหว่างขบวนการกับสาธารณะชน เพื่อเสนอปัญหาที่เกิดขึ้นต่อสังคม

ส่วนในกรณีที่ไม่มีสถานการณ์ปัญหาเร่งด่วน นักพัฒนาจะต้องสร้างแรงจูงใจเพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วม โดยใช้เทคนิคการกระตุ้นให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 วิธีการหลัก ๆ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

1) เทคนิคทางจิตวิทยา

- การเปลี่ยนแปลงทัศนคติ โดยการกระตุ้นและให้การศึกษาแบบไม่เป็นทางการ เช่น การจับกลุ่มพูดคุย การถกเถียงปัญหา ฯลฯ
- การสร้างแรงจูงใจใฝ่สัมพันธ เพื่อกระตุ้นให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกันทำงาน
- การสร้างความภูมิใจให้กับสมาชิกโดยผู้นำต้องให้ความสนใจต่อสมาชิกในกลุ่มเท่า ๆ กัน

2) เทคนิคการประชาสัมพันธ์

- การใช้สื่อบุคคลในการติดต่อสื่อสารกันโดยตรง เช่น การประชุม การพบปะ การติดต่อผ่านผู้นำ ฯลฯ หรือ การใช้สื่อมวลชน (Mass media) เช่น เสียงตามสาย เพื่อกระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วม การใช้เทคนิคดังกล่าว จะต้องขึ้นอยู่กับสภาพทางกายภาพ และความสัมพันธ์ของคนในชุมชน โดยข้อมูลที่น่าเสนอ จะต้องมีความถูกต้อง และชัดเจน

- ในกลุ่มคนยากจน หรือผู้ด้อยโอกาส จะต้องกระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วมโดยการช่วยเหลือ หรือ สนับสนุนในด้านต่าง ๆ เช่น เงิน ข้าว วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ เป็นต้น

3) เทคนิคด้านการบริหาร

- การศึกษาชุมชนก่อนการพัฒนาชุมชน
- การวางแผนดำเนินกิจกรรมของชุมชนต้องอยู่บนพื้นฐานความต้องการของประชาชนในชุมชน
- การใช้กระบวนการกลุ่ม เพื่อกระตุ้นให้มีส่วนร่วมในการทำงาน
- การจัดโครงสร้างองค์กรที่เป็นอิสระจากการครอบงำจากภายนอก
- การพัฒนาผู้นำในท้องถิ่นโดยการฝึกอบรม
- การจัดโครงข่ายข้อมูลที่มีประสิทธิภาพ
- การสนับสนุนทรัพยากร เงิน วัสดุ วิชาการ และเทคโนโลยี
- พฤติกรรมของผู้นำต้องทำตัวเป็นกลาง มีความซื่อสัตย์ สุจริต และมีความเสียสละ

นอกจากเทคนิคดังกล่าวข้างต้นแล้ว การสร้างให้เกิดการมีส่วนร่วมโดยใช้ AIC ยังเป็นอีกวิธีการหนึ่งที่จะช่วยระดมความคิด กระตุ้นสร้างบรรยากาศ และเปิดโอกาสให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชน ทั้งชายและหญิงได้แสดงความคิดเห็น และตัดสินใจในงานพัฒนาหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเปิดโอกาสให้สตรีได้เข้าร่วมเป็นวิธีการหนึ่งที่จะพัฒนาศักยภาพและความตื่นตัวของสตรีในงานพัฒนาด้วย

ในส่วน of ประชาชนกลุ่มที่มีฐานะยากจนจะต้องให้ความสำคัญและให้ความสนใจมากกว่ากลุ่มอื่นในชุมชน ด้วยการทำความรู้จักสอบถามทุกข์สุขในด้านการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพ นอกจากนี้ จะต้องกระตุ้นและให้การศึกษา โดยเฉพาะการให้การศึกษาแบบไม่เป็นทางการ เช่น การรวมกลุ่มพูดคุย การถกเถียงปัญหา การเรียนรู้วิธีการทำงานจากกลุ่มอื่นที่มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และวิถีการดำรงชีวิตที่คล้ายคลึงกัน

5. บทบาทและวิธีการทำงานของฝ่ายต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

การมีส่วนร่วมของประชาชนในงานพัฒนานั้น จำเป็นที่จะต้องอาศัยความร่วมมือจากทุก ๆ ฝ่าย มาส่งเสริม และสนับสนุนการปฏิบัติงานพัฒนาในลักษณะของพหุภาคี แต่ละฝ่ายจะมีบทบาทที่แตกต่างกันไปตามหน้าที่ของตน ในกระบวนการพัฒนานั้น การมีส่วนร่วมของ

ชาวบ้านเป็นหัวใจสำคัญและการพึ่งตนเองเป็นเป้าหมายของการมีส่วนร่วม โดยฝ่ายที่เข้าร่วมในกระบวนการพัฒนา คือ ชาวบ้าน นักพัฒนา นักวิชาการ แต่ละฝ่ายมีบทบาทดังนี้ (บัณฑิร อ่อนดำ, 2529, น. 43-44)

ชาวบ้าน ต้องเป็นผู้ตัดสินใจว่าอะไร คือปัญหา อะไรคือทางแก้ และทำการแก้ปัญหา และประเมินผลร่วมกัน

นักพัฒนา

- 1) ต้องเตรียมตัวเอง โดยการศึกษาชีวิต ความเป็นอยู่ของชาวบ้าน และชุมชน
- 2) กระตุ้นชาวบ้านให้มีความสามารถวิเคราะห์สถานการณ์ ปัญหา จัดลำดับความสำคัญของปัญหา หาวิธีแก้ปัญหา
- 3) เอื้ออำนวยให้ชาวบ้าน เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา

นักวิชาการ

- 1) เป็นฝ่ายสนับสนุนนักพัฒนา
- 2) เป็นนักวิจัย
- 3) เป็นผู้เชื่อมประสาน
- 4) เป็นวิทยากร
- 5) เป็นครู
- 6) เป็นพี่เลี้ยง
- 7) เป็นผู้ติดตามงาน และประเมินผลงาน

จากการศึกษาของ เอนก นากะบุตร (2536, น. 120-125) ได้กล่าวถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปไตรภาคี คือ การร่วมกันระหว่างภาครัฐ ภาคองค์กรพัฒนาเอกชน และภาคองค์กรชาวบ้าน หรือประชาชน แต่ละภาคมีบทบาท ดังนี้

ภาคที่ 1 องค์กรชาวบ้านหรือฝ่ายชาวบ้านจะใช้ความเชื่อ จารีตประเพณีและภูมิปัญญาท้องถิ่นมาแก้ไขปัญหาในชุมชน

ภาคที่ 2 ภาครัฐ เป็นฝ่ายกำหนดกฎหมาย และระเบียบต่าง ๆ

ภาคที่ 3 องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO.) มีหน้าที่เป็นตัวกลางทำให้เกิดการพบกันครึ่งทางระหว่างนโยบายของรัฐกับความต้องการของชาวบ้าน และให้ชาวบ้านเป็นศูนย์กลาง

ในส่วนการศึกษาของ ไพบุลย์ เจริญทรัพย์ (2534, น. 35-38) ที่ได้ศึกษาพัฒนาการการมีส่วนร่วมของกลุ่มสังคมนั้น พบว่าบทบาทของฝ่ายต่าง ๆ ในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนมีดังต่อไปนี้

1) องค์การพัฒนารัฐ เป็นผู้กำหนดกลุ่มเป้าหมาย และพื้นที่ ให้ความรู้ทางวิชาการ และบริการความสะดวกทางกฎหมายและระเบียบปฏิบัติ รวมทั้งสนับสนุนงบประมาณ

2) องค์การพัฒนาเอกชน มีบทบาทในการให้ข้อมูล การให้คำปรึกษาชุมชนในการวางแผน และการฝึกอบรม

3) องค์การพัฒนาระหว่างประเทศ เป็นฝ่ายให้ทุนสนับสนุนโครงการพัฒนาทั้งของรัฐและองค์การพัฒนาเอกชน และใช้การประสานงานระหว่างชาติ เพื่อให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาชุมชนทั้งด้านวิทยาการสมัยใหม่และบุคลากร

4) องค์การประชาชน เป็นฝ่ายระดมความคิด สติปัญญา ทรัพยากร โดยใช้ภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการแก้ไขปัญหา

นอกจากการร่วมมือกันทำงานในลักษณะของภาคี ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้ว อลินรพีพัฒน์ (2531, น. 50) ได้เน้นบทบาทของนักวิชาการในการเป็นผู้กระตุ้นให้ชาวบ้านได้ตระหนักถึงปัญหาที่ชาวบ้านประสบ โดยการตั้งคำถามให้ชาวบ้านคิด และเสนอแนวทางเลือกในการแก้ไขปัญหานั้น รวมทั้งการให้ข้อมูลข่าวสารและความรู้ใหม่ๆ แก่ชาวบ้าน

จากการศึกษาของ ปรัชญา เวสารัชช์ (2528, น. 50) ได้ทำวิจัยเรื่อง การมีส่วนร่วมของประชาชนในกิจกรรมเพื่อพัฒนาชนบท พบว่าผู้ที่มีบทบาทหลักในการกระตุ้นและผลักดันกิจกรรมการมีส่วนร่วม ได้แก่ หน่วยงานของรัฐ โดยมีบทบาท คือ

- การประสานงานติดต่อกับผู้นำ
- การสนับสนุนทรัพยากร
- เป็นวิทยากรอบรมให้ความรู้

แต่จากประสบการณ์ในการทำงานแบบมีส่วนร่วมของ นเรศ สงเคราะห์สุข (2541, น. 17-18) ได้กำหนดโครงสร้างหลักของโครงการพัฒนาที่สูงไทย – เยอรมัน ซึ่งเป็นองค์การพัฒนาเอกชน ที่มีความยืดหยุ่น และมีความคล่องตัวในการบริหาร โดยแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ

1) ทีมนักวิชาการ ประกอบด้วย เจ้าหน้าที่ที่มีความรู้ ความชำนาญเฉพาะการทำหน้าที่สนับสนุนทีมพื้นที่ในการดำเนินงานพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านเทคนิคเฉพาะด้าน หรือการสนับสนุนการประสานงานกับนักวิชาการจากภายนอก เข้ามาเพื่อสนับสนุนงานในพื้นที่

2) ทีมปฏิบัติการ จะทำหน้าที่ปฏิบัติงานในพื้นที่เป้าหมาย โดยแต่ละทีมจะมีการกำหนดโครงสร้างและการบริหารภายในทีม โดยสรุปมีลักษณะดังนี้

- ทำงานเป็นทีม
- การสนับสนุนจากฝ่ายวิชาการ
- การกระจายอำนาจการตัดสินใจในทุกระดับ

- การตัดสินใจที่เร็ว สามารถสนองความต้องการในระดับพื้นที่ได้ทันที
- มีความยืดหยุ่นในการบริหารจัดการ ที่สอดคล้องกับสถานการณ์ของชุมชน

อาจกล่าวได้ว่าฝ่ายต่างๆ ที่เข้ามามีบทบาทในการมีส่วนร่วมของประชาชน ในงานพัฒนาชุมชนนั้น แบ่งได้เป็น 4 ฝ่าย แต่ละฝ่ายต่างมีบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกันไป ดังต่อไปนี้

1) องค์กรประชาชน หรือชุมชนมีบทบาท

- ตัดสินใจหาทางแก้ปัญหาโดยระดมความคิด ทรัพยากรที่มีอยู่ และภูมิปัญญาท้องถิ่นแล้วทำการแก้ปัญหา และประเมินผลร่วมกัน

2) องค์กรพัฒนาของรัฐ และเอกชนมีบทบาท

- ศึกษาชุมชน
- การจัดกระบวนการเรียนรู้ด้วยวิธีการต่าง ๆ
- การประสานงานติดต่อกับผู้นำของหมู่บ้าน และหน่วยงานต่าง ๆ
- สนับสนุนทรัพยากร งบประมาณ และข้อมูลข่าวสารด้านวิชาการ รวมทั้งการฝึกอบรม
- เป็นที่ปรึกษาองค์กรชุมชน หรือกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน

3) นักวิชาการมีบทบาท

- เป็นนักวิจัย
- เป็นผู้เชื่อมประสาน และให้ข้อมูลข่าวสารความรู้ใหม่ ๆ แก่ชาวบ้าน และนักพัฒนา
- เป็นวิทยากร
- เป็นผู้ติดตามและประเมินผลงาน
- เป็นผู้ป้อนคำถามให้ชาวบ้านคิด จัดกระบวนการเรียนรู้ และร่วมกันแก้ปัญหา

4) องค์กรพัฒนาระหว่างประเทศ มีบทบาท

- ให้ทุนสนับสนุนโครงการพัฒนา ทั้งของรัฐบาล เอกชน และองค์กรประชาชน
- ประสานงานระหว่างประเทศ เพื่อให้เกิดประโยชน์ทางด้านวิชาการสมัยใหม่ และการพัฒนานุเคราะห์

นอกจากบทบาทหน้าที่ของแต่ละกลุ่มแล้ว การจัดโครงสร้างขององค์กร ควรเน้นการทำงานเป็นทีม มีการกระจายอำนาจตัดสินใจในทุกระดับและรวดเร็ว รวมทั้งมีการยืดหยุ่นในการบริหารจัดการ โดยมีการสนับสนุนจากฝ่ายวิชาการที่เอื้ออำนวยต่อการตัดสินใจของชาวบ้าน

ปัญหาและอุปสรรคที่มีต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน

ปัญหาและอุปสรรคของการเข้ามามีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา จากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ปัญหาส่วนใหญ่ที่พบจะเป็นปัญหาด้านนโยบายของรัฐ ปัญหาด้านโครงสร้างสังคมไทย ปัญหาด้านเงินทุน ฯลฯ

ในส่วนของปัญหาที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานของภาครัฐ และเป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน คือ การครอบงำโดยรัฐบาล และกลุ่มบุคคลต่าง ๆ ในลักษณะที่เรียกว่า การพัฒนาที่จัดการให้แก่ประชาชน ถึงแม้รัฐบาลจะเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วม แต่การมีส่วนร่วมนั้นเป็นไปเพื่อสนับสนุนกิจกรรมตามแต่เจ้าหน้าที่ของรัฐกำหนด ดังนั้นบทบาทของประชาชน คือ เป็นผู้สนับสนุน และเป็นผู้ยินยอมตามที่รัฐบาลกำหนด

(Obaidullah Khan, 1979, p. 1)

นอกจากนี้ บำรุง บุญปัญญา (2525, น. 84-89) ได้กล่าวถึงการมีส่วนร่วมของประชาชน ปัญหาอยู่ที่รัฐเป็นฝ่ายกำหนดเป้าหมาย และกิจกรรมการพัฒนาไว้ก่อน และให้ชาวบ้านได้เข้าร่วมในกิจกรรมที่กำหนดไว้

ส่วนนเรศ สงเคราะห์สุข (2541, น. 116) ได้สรุปบทเรียนจากการดำเนินโครงการพัฒนาที่สูงไทย - เยอรมัน พบว่าปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินนโยบาย และองค์กรของรัฐ เป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน มีดังต่อไปนี้

- 1) นโยบายของรัฐที่เกี่ยวข้องบางประการ ไม่เอื้อต่อการทำงาน
- 2) ระบบการบริหารของภาครัฐเป็นระบบรวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจจากบนสู่ล่าง
- 3) หน่วยงานในระดับปฏิบัติของรัฐ ขาดความรู้และทักษะในการเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนา

จากการศึกษาของ วอลเดน เบลโล และคณะ(เขียน) สุรนุช ชงศิลา(แปล) (2542, น. 241-244) ได้กล่าวถึงปัญหาของการมีส่วนร่วมในโครงการพัฒนาชนบทในทศวรรษ 1980 (2523-2532) ที่ใช้ยุทธศาสตร์ "การมีส่วนร่วม" ซึ่งหน่วยงานพัฒนาของรัฐนำมาใช้ในการพัฒนาชนบท แต่เห็นได้ชัดว่าการมีส่วนร่วมที่ตั้งไว้ มิได้เป็นการมีส่วนร่วมที่ส่งเสริมความเป็นอิสระ แต่เป็นกระบวนการที่จัดตั้งโดยรัฐ และครอบงำโดยผู้นำท้องถิ่นและตัวแทนจากรัฐส่วนกลาง ผ่านกลุ่มหรือองค์กรต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน

นอกจากปัญหา และอุปสรรคที่เกิดจากการดำเนินงานของรัฐบาลดังกล่าวข้างต้นแล้ว มีการศึกษาอีกส่วนหนึ่งที่ได้อ้างถึง โครงสร้างของสังคมไทย ที่เป็นปัญหาต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน ดังที่อकिन รพีพัฒน์ (อ้างถึงใน ปรัชญา เวสารัชช, 2528, น. 20) กล่าวว่า การมีส่วนร่วม

ร่วมของประชาชนอาจถูกจำกัดโดยลักษณะโครงสร้างทางสังคม และวัฒนธรรมไทย เช่น ความเกรงใจมีผลทำให้คนบางกลุ่มในชุมชนเข้าร่วมในโครงการต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีการไม่แสดงความเห็นซึ่งอาจเกิดจากความเกรงใจ หรือความกลัว

จากการศึกษาของ ฉลาดชาย รมิตานนท์ ใน ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ บรรณาธิการ (2527, น. 144-152) พบว่าอุปสรรคในการมีส่วนร่วมกลุ่มชาวนา มี 3 ด้าน คือ

1) อุปสรรคด้านการเมือง เกิดจากการไม่ได้กระจายอำนาจหน้าที่ ความรับผิดชอบให้แก่ประชาชน โครงสร้างอำนาจทางการเมือง การปกครอง การบริหาร และเศรษฐกิจ ตกอยู่ในกำมือของทหาร นายทุน และข้าราชการ

2) อุปสรรคด้านเศรษฐกิจ เกิดจากการขาดความสามารถในการพึ่งตนเอง อำนาจการต่อรองมีน้อย กระบวนการผลิต และปัจจัยการผลิตอยู่ภายใต้ระบบทุนนิยม

3) อุปสรรคด้านวัฒนธรรม ชาวนายากจนตกอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์ นอกจากนี้ ปรัชญา เวสารัชช (2528, น. 22-23) ได้กล่าวว่าปัญหาที่เกิดจากโครงสร้างของสังคม เป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน มีดังนี้

- 1) ความแตกต่างในสังคม ด้านรายได้ อำนาจ และสถานะทางเศรษฐกิจ
- 2) ระบบการเมืองถูกควบคุมโดยคนกลุ่มน้อย
- 3) ขาดกลไกที่มีประสิทธิภาพในการแจกแจงทรัพยากร

ส่วน จินตนา ทองรอด (2529, น. 98-100) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมในโครงการข้าวนาฉ่ำฝนในเขตเกษตรล้ำหลังของชาวนา พบว่าปัญหาและอุปสรรคของการเข้ามามีส่วนร่วมของชาวบ้านเกิดจากทางราชการ คือ

- ความล่าช้าในการทำงานของข้าราชการ
- เจ้าหน้าที่ไม่ได้ทุ่มเทและเสียสละในการทำงานอย่างจริงจัง
- ขาดการประสานงานระหว่างหน่วยงานต่าง ๆ ของทางราชการ
- ขาดการให้ข้อมูลข่าวสาร และการประชาสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง
- ขาดการประเมินผลอย่างต่อเนื่อง

เมื่อพิจารณาในกรณีของปัญหาที่เกี่ยวข้องกับประชาชน จินตนา ทองรอด (2529, น. 98-100) ยังได้กล่าวอีกว่า ปัญหาและอุปสรรคต่อการเข้ามามีส่วนร่วมของชาวบ้าน คือ

- ชาวบ้านยังมองไม่เห็นความสำคัญในบทบาทของตน
- ชาวบ้านเกิดความเบื่อหน่ายต่อการทำงานของข้าราชการ
- มีภาระหน้าที่ส่วนตัวและในครอบครัว
- ชาวบ้านขาดความสามัคคี และมีการแบ่งพรรคแบ่งพวก

- ชาวบ้านบางคนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน และมีความคิดเห็นไม่ตรงกัน
- ผู้นำหมู่บ้านไม่ได้รับความเชื่อถือ และศรัทธาจากชาวบ้านเท่าที่ควร

นอกจากนี้ ในการศึกษาของ ปรัชญา เวสารัชช์ (2528, น. 22-23 และ น. 80) ได้กล่าวถึงปัญหาที่ขัดขวางการมีส่วนร่วมของประชาชนในกิจกรรมพัฒนาชุมชน โดยเน้นปัญหาที่เกิดจากประชาชนเป็นหลัก ได้แก่ ปัญหาความไม่รู้ อันเกิดจากการไร้การศึกษา การขาดทุนทรัพย์ ความไม่สนใจของชาวบ้าน ความไม่เข้มแข็งของผู้นำ และความขัดแย้งของชาวบ้านที่เกิดขึ้นในกิจกรรมที่มีผลประโยชน์

จากการทบทวนวรรณกรรม ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับปัญหา และอุปสรรคที่มีต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน สรุปได้ดังต่อไปนี้

1) ปัญหาด้านนโยบายและองค์กรของรัฐซึ่งสามารถแบ่งได้ 2 ระดับคือ

1.1 ระดับนโยบาย โครงสร้างทางการบริหาร โครงสร้างทางสังคม พบว่า

- นโยบายของรัฐไม่เอื้อต่อการพัฒนา
- อำนาจในการตัดสินใจรวมศูนย์ที่ส่วนกลาง ไม่ได้กระจายอำนาจให้ แก่ประชาชน
- โครงสร้างอำนาจทางการเมือง การบริหาร และระบบเศรษฐกิจอยู่ในกลุ่มนายทุน

1.2 ระดับปฏิบัติพบว่า

- เจ้าหน้าที่ไม่มีความเข้าใจ และไม่มีทักษะในการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน
- เจ้าหน้าที่ไม่มีจิตวิทยาในการปฏิบัติงานและไม่มีความเสียสละที่จะทำงานเพื่อประชาชนอย่างแท้จริง
- ขาดการประชาสัมพันธ์ และให้ข้อมูลข่าวสารอย่างต่อเนื่อง
- ความล่าช้าในการปฏิบัติงานของข้าราชการ
- ขาดการประสานงานและระบบการติดตามประเมินผล

2) ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับประชาชนแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

2.1 กลุ่มผู้นำ พบว่า

- ผู้นำไม่มีความเข้มแข็งจึงทำให้ชาวบ้านขาดความเชื่อถือและศรัทธา
- ผู้นำครอบงำความคิดเห็นของชาวบ้าน
- การแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนของผู้นำ

2.2 กลุ่มประชาชนทั่วไป พบว่า

- ชาวบ้านมีภาระด้านการประกอบอาชีพ ด้านครอบครัว และด้านสุขภาพร่างกาย
 - ชาวบ้านขาดทุนทรัพย์ และวัสดุอุปกรณ์ในการปฏิบัติงาน
 - ชาวบ้านเกิดความขัดแย้งกันในด้านความคิดเห็น และผลประโยชน์ ทำให้ขาดความสามัคคี และเกิดการแบ่งพรรคแบ่งพวก
 - ชาวบ้านมีความคิดเห็นไม่ตรงกัน
 - ชาวบ้านขาดการศึกษา ขาดความรู้ด้านวิทยาการต่าง ๆ
 - ชาวบ้านขาดความเชื่อมั่นและไม่กล้าแสดงความคิดเห็น
 - ชาวบ้านไม่สนใจและไม่เห็นความสำคัญของการมีส่วนร่วม
- ส่วนการมีส่วนร่วมของสตรีในการพัฒนาพบปัญหาที่เกิดขึ้น คือ
- สตรีขาดความเชื่อมั่นในการเสนอโครงการ และไม่กล้าแสดงออก เพราะขาดโอกาส ขาดความรู้ และประสบการณ์ในงานพัฒนา
 - ผู้เข้าร่วมประชุมชายไม่ยอมรับฟังความคิดเห็นและบทบาทของสตรี
 - สตรีมีภารกิจทั้งในและนอกบ้าน

3) ปัญหาด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมืองการปกครอง

3.1 ด้านการเมือง

- ขาดการกระจายอำนาจ
- ระบบการเมืองถูกควบคุมโดยคนกลุ่มน้อย

3.2 ด้านเศรษฐกิจ

- กระบวนการผลิตและปัจจัยการผลิต อยู่ภายใต้ระบบทุนนิยม
- กลไกของรัฐควบคุมระบบเศรษฐกิจอย่างเข้มงวด
- ขาดกลไกที่มีประสิทธิภาพในการจัดการทรัพยากร

3.3 ด้านสังคมและวัฒนธรรม

- การแบ่งแยก เชื้อชาติ ภาษา เพศและอายุ
- ความไม่รู้อันเกิดจากการไร้การศึกษา
- คนยากจนตกอยู่ภายใต้ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์
- การครอบงำของผู้นำและการแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว

บทที่ 3

กระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้

ในการพัฒนาประเทศ ความรู้และความดีเป็นสิ่งต้องการไปทุกแห่ง สิ่งสองประการนี้ขึ้นอยู่กับปัญญา ต้องมีปัญญาเพื่อเห็นทาง ความดีที่อาศัยศรัทธาอย่างเดียวไปไม่ได้ไกล จึงจำเป็นต้องมีปัญญานำ เพราะการใช้ศรัทธาอย่างเดียวนั้น การพัฒนาจะเปลี่ยนแปลงหรือตามไม่ทันเหตุการณ์ หลงทางแก่เหตุการณ์ ดังนั้นการพัฒนาที่สร้างสรรค์ต้องตั้งอยู่บนฐานของปัญญาอยู่ตลอดเวลา หากการพัฒนา คือ มีปัญญาขึ้นเท่านั้น มันจะทำให้สิ่งต่าง ๆ ประสานสอดคล้องลงตัวไปหมด (ประเวศ วะสี, 2533, น.87) มนุษย์สามารถทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการสร้างสรรค์และพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและทางด้านสังคมของประเทศ ถ้ามนุษย์ขาดปัญญาหรือไม่มีคุณภาพและประสิทธิภาพ การสร้างสรรค์ และการพัฒนาดังกล่าวก็จะไม่ได้ผล เพราะฉะนั้นเราจึงต้องการคนที่แข็งแรง มีสุขภาพดีมีสติปัญญา เป็นคนดีมีคุณภาพและประสิทธิภาพสำหรับการพัฒนาประเทศ

ดังนั้น กระบวนการเสริมสร้างความรู้ให้กับชุมชนจึงมีบทบาทที่สำคัญในการพัฒนาคน และนำสังคมให้เกิดการพัฒนาต่อไป มีนักวิชาการหลายท่านที่ศึกษาถึงกระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งมีหลากหลายรูปแบบ ประมวลได้ดังต่อไปนี้

ความหมายและความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้

อีลิจิโอ บี. บาซากา (อ้างถึงใน ศักดิ์ชัย นิรัญทวี, 2511, น.87) ได้สรุปว่า การศึกษาที่เหมาะสมกับยุคโลกาภิวัตน์ในศตวรรษที่ 21 คือ ต้องเป็นการศึกษาตลอดชีวิตมีความ-หมายคลุมไปถึงการเรียนรู้วิธีการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงในที่ทำงาน และมีความ-หมายรวมไปถึงการก่อรูปร่างบุคลิกภาพ อีกทั้งยังเปิดโอกาสให้มีการเรียนรู้เวลาใดก็ได้ตลอดชีวิต โดยการเรียนรู้ในการศึกษาตลอดชีวิตมีสาระสำคัญ 4 ประการ คือ

1. การเรียนรู้เพื่อรู้ เน้นการเรียนรู้ความรู้ทั่วไปอย่างกว้าง ๆ ผนวกกับการเรียนวิชาจำนวนหนึ่งอย่างลึกซึ้ง กล่าวคือ เป็นการเรียนรู้วิธีการเรียนรู้เพื่อให้ได้ประโยชน์จากโอกาสทางการศึกษาตลอดชีวิตด้วย

2. การเรียนรู้เพื่อทำ คือ การฝึกหัดอาชีพหรือการทำงานจำเป็นต้องพัฒนาความสามารถเผชิญหน้าในสถานการณ์ที่หลากหลาย ที่ไม่ได้คาดคิดว่าจะเกิดขึ้นและความสามารถในการทำงานเป็นทีม

3. การเรียนรู้เพื่อเป็น ทุกคนจำเป็นต้องมีอิสระเพิ่มขึ้น มีการตัดสินใจที่ถูกต้องและมีความรู้สึกรับผิดชอบต่อการทำงานของตน

4. การเรียนรู้เพื่ออยู่ร่วมกัน ต้องเข้าใจผู้อื่น เข้าในธรรมเนียมประเพณีและจิตใจของผู้อื่น

นอกจากนี้ พระธรรมปิฎก (2541, น. 12-64) ได้กล่าวถึง การศึกษากับการวิจัยในการพัฒนาการเรียนรู้ของมนุษย์ให้เกิดปัญญา สรุปได้ดังนี้ การศึกษา คือ ธรรมชาติของมนุษย์ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้และต้องฝึก การฝึก คือ เรียนรู้ ฝึกฝน พัฒนาหรือที่เรียกว่า การศึกษานั้นเอง เพราะฉะนั้นมนุษย์จึงเป็นสัตว์ที่ต้องศึกษา การดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั้งหมด วิถีดำเนินชีวิตทุกอย่าง มนุษย์ไม่ได้มาเปล่า ๆ แต่มนุษย์ต้องเรียนรู้ต้องฝึกหัดและพัฒนาขึ้นทั้งสิ้น

ชีวิตของมนุษย์จึงเป็นชีวิตที่อยู่ได้ด้วยการศึกษา ชีวิตที่ดี คือ ชีวิตแห่งการศึกษาซึ่งมีจุดหมายเพื่อนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า ปัญญา เมื่อมีการศึกษาเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนา กังอองงามประณีตขึ้นทั้งด้านพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ตัวตัดสินใจคือปัญญา พอได้ปัญญาแล้วก็เกิดความรู้ เข้าใจ นำมาพัฒนาพฤติกรรมและจิตใจให้ทำได้ ทำเป็น วางท่าทีและปฏิบัติต่อผู้อื่นที่เข้าไปเกี่ยวข้องทุกอย่างได้ถูกต้องเกิดผลดี ดังนั้นชีวิตมนุษย์จึงต้องอาศัยปัญญาเป็นตัวกระทำการที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นจากทุกข์หรือจากปัญหา หรือแก้ไขปัญหาก็ได้ และทุกข์ที่เรียนรู้เป็นบ่อเกิดของปัญญา เมื่อข้ามพ้นปัญหา คือ ข้ามพ้นทุกข์ถึงนิมิต คือ บรรลุอิสรภาพและการได้ชีวิตที่ดีงาม คือ บรรลุอิสรภาพและการได้ชีวิตที่ดีงาม

ปฏิบัติการสำคัญในการศึกษา คือ ทำอย่างไรให้เกิดปัญญา และในการทำให้เกิดปัญญานั้นสิ่งสำคัญ คือ การวิจัย ด้วยการรู้จักคิดและพิจารณาค้นหาความจริง หาทางทำให้มันดี ให้มันสำเร็จ ให้มันพ้นทุกข์ ให้มันแก้ปัญหาก็ได้ ฉะนั้นการศึกษาและการวิจัยจึงเป็นเรื่องของชีวิตประจำวัน เป็นหน้าที่ของมนุษย์ทุกชีวิต ไม่ใช่เป็นเพียงเรื่องที่จะมาจัดกันเป็นกิจการของสังคมหรือเป็นการวิจัยทางวิชาการต่าง ๆ แต่มันต้องโยงมาจากรากฐานของการวิจัยในชีวิตประจำวันเลยทีเดียว

ดังนั้น การศึกษาจึงมีความหมายกว้างกว่าการวิจัย คือ ครอบคลุมการวิจัยเข้าไปด้วย กล่าวคือ การศึกษาประกอบด้วย 3 ด้านของการพัฒนาชีวิต ชีวิตของมนุษย์นั้นเป็นองค์รวมที่ประกอบด้วย 3 ด้าน ได้แก่

- 1) ด้านพฤติกรรม
- 2) ด้านจิตใจ
- 3) ด้านปัญญา

การฝึกฝนให้เกิดการพัฒนาทั้ง 3 ด้านเหล่านี้ จึงจะเรียกได้ว่าเป็นการศึกษาอย่างแท้จริงทางพุทธศาสนาเรียกว่า ไตรสิกขา (การศึกษา 3 ด้าน) การวิจัยนั้นอยู่ในส่วนของปัญญา ดังนั้นการวิจัยจึงเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ที่มีความสัมพันธ์ซึ่งอาศัยและเกื้อหนุนกับองค์ประกอบทั้ง 3 คือ พฤติกรรมมาหนุนจิตใจและหนุนปัญญา จิตใจก็หนุนพฤติกรรมและหนุนปัญญา ปัญญาก็มาหนุนพฤติกรรมและหนุนจิตใจ

การศึกษาทั้งกระบวนการจึงมาหนุนการวิจัย และการวิจัยก็นำการศึกษาทั้งกระบวนการให้ก้าวหน้าไป เช่น เมื่อคิดออกหรือรู้ความจริงแล้วก็ช่วยให้ทำพฤติกรรมที่ถูกต้องให้ผลดี มีจิตใจที่เป็นอิสระ สว่างสงบและเป็นสุข เราจะต้องพัฒนาพฤติกรรมตั้งแต่วิธีการด้านพฤติกรรมในการหาข้อมูล ตลอดจนสามารถสืบหาความคิดจากเขาได้ เนื่องจากการพัฒนาด้านพฤติกรรม ต้องอาศัยการพัฒนาด้านจิตใจมาหนุน เพราะต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาด้วยกัน ปัจจัยทางด้านจิตใจเป็นสิ่งสำคัญ เพราะเป็นแรงจูงใจแห่งความอยาก ที่เรียกว่า ฉันทะ คือ ว่าต้องหาความจริงให้ได้ และต้องทำให้มันดีให้ได้ ถ้าไม่บรรลุจุดหมายจะไม่หยุด ปัจจัยด้านจิตใจตัวนี้จะมาหนุนการวิจัยอย่างเต็มที่

ในด้านการเรียนรู้ ในลักษณะที่เป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต เพื่อให้มนุษย์ได้ใช้ศักยภาพของตนในการพัฒนา คณะกรรมการสตรี โครงการพัฒนาการศึกษาเพื่อชุมชน (2531, น. 49) ได้กล่าวไว้ว่า กระบวนการเรียนรู้ เป็นการเรียนรู้จากการลงมือปฏิบัติจริง ทั้งในการพยายามแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในชีวิตจริง หรือเกี่ยวข้องกับการทำมาหากิน หรือสภาพความเป็นอยู่ กิจกรรมที่ดำเนินอยู่นี้เป็นไปเพื่อสนองตอบต่อการแก้ปัญหาและสอดคล้องกับแบบแผนการผลิตของชุมชน จึงเป็นพลังขับเคลื่อนให้เกิดพลวัตของการเรียนรู้ เมื่อได้มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็น วิเคราะห์ปัญหา หาแนวทางแก้ไข เมื่อได้แนวทางแล้วสมาชิกนำกลับไปลงมือปฏิบัติแล้วกลับมาทบทวนวิเคราะห์ร่วมกันเพื่อสรุปบทเรียน เพื่อหาหนทางต่อไปอีก กระบวนการที่เกิดขึ้นซ้ำ ๆ นี้ เท่ากับเป็นการยกระดับสติปัญญาของสมาชิกในกลุ่ม และผลพวงจากการเรียนรู้จากปัญหาที่เกิดขึ้นจริงดังกล่าวยังช่วยแก้ไขปัญหา และพัฒนาคุณภาพชีวิต อันเป็นผลที่คนในชุมชนสามารถเห็นเป็นรูปธรรมได้

นอกจากนี้ พรพิไล เลิศวิชา (2532, น.7) ได้กล่าวถึงกระบวนการเรียนรู้ไว้ว่า กระบวนการเรียนรู้เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้มนุษย์ได้มีศักยภาพในการพัฒนา สามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงและพึ่งตนเองได้ กระบวนการเรียนรู้ คือ กระบวนการอันมีรากฐานอยู่

ที่ประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งไม่ได้แยกแยะระหว่าง การเรียนรู้กับวิถีชีวิต การรู้และการปฏิบัติ เนื้อหาและกระบวนการเรียนรู้เป็นหนึ่งเดียว

ในหนังสือ “จากปัจเจกสู่สาธารณะ: กระบวนการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง” เดวิท แมทิวส์ / เขียน ,จิรวุฒิ เสนาคำ / แปล (2540, น.8-18) ได้เสนอผลการวิจัยที่เมืองทูเปโล ที่ชี้ให้เห็นว่า องค์ประกอบที่สำคัญของประชาสังคมที่เข้มแข็ง และสามารถใช้เป็นเกณฑ์ในการวัดความเข้มแข็งของประชาสังคม คือ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งเป็นสิ่งที่เราเรียนรู้ และผ่านการแลกเปลี่ยนกับคนอื่น เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น กระบวนการเรียนรู้ และการแลกเปลี่ยนระหว่างคนในชุมชนและสาธารณะ ทำให้เราอยู่ในสิ่งที่เรารู้ ซึ่งไม่อาจรู้ได้โดยลำพัง กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนมิใช่การรับฟังข้อเสนอและข้อมูลเท่านั้น ประชาชนจำเป็นต้องเข้าใจทัศนคติต่อปัญหาที่คนอื่นเสนอ มีปัญหาบางปัญหาที่เราไม่สามารถรู้ได้โดยลำพัง และจะรู้ได้ก็ต่อเมื่อมีการเรียนรู้ร่วมกันกับคนอื่น ดังนั้นเราจำเป็นต้องรู้จักสร้างสำนึกร่วมต่อสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว จึงเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนกำหนด หรือนิยามประเด็นปัญหาสาธารณะร่วมกัน

ทงนศักดิ์ คุ่มไชนะ (2534, น. 14-16) ได้กล่าวถึงการพัฒนาชุมชนเชิงปฏิบัติที่เป็น การให้การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา สามารถสรุปได้ว่า การให้การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา (Community Education for Development) มีความหมายแยกเป็น 2 ตอน กล่าวคือ

1. การให้การศึกษาชุมชน (Community Education) คือ การกระตุ้นส่งเสริมให้คนในชุมชนเรียนรู้ถึงสภาพปัญหา ข้อจำกัด และความต้องการที่แท้จริงของคนในชุมชนของตนเอง

2. การให้การศึกษาเพื่อการพัฒนา (Development Education) คือ การกระตุ้นและส่งเสริมให้คนในชุมชนเรียนรู้ เพื่อค้นหาแนวทางหรือวิธีการแก้ไขปัญหา ข้อจำกัดของชุมชน จนสามารถตัดสินใจร่วมกันในการกำหนดแผนงานที่ตอบสนองความต้องการของชุมชน ตามขีดความสามารถและทรัพยากรที่มีอยู่

ดังนั้นการให้การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา คือ วิธีการกระตุ้นและส่งเสริมให้คนในชุมชนเรียนรู้ และศึกษาร่วมกันในเรื่องที่จริงต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจและตระหนักถึงปัญหา ความต้องการของชุมชนที่แท้จริง ตลอดจนสามารถค้นหาและกำหนดวิธีการต่าง ๆ ในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้นได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลด้วยตนเอง

ในการเรียนรู้ดังกล่าว ผู้เรียนควรมีวัตถุประสงค์ในการเรียนรู้ซึ่ง ประเวศ วะสี (2542, น. 31) ได้ให้ความหมายของกระบวนการเรียนรู้ ว่าควรมีวัตถุประสงค์ คือ

1. เรียนรู้เพื่อตัวเอง
2. เรียนรู้เพื่อสิ่งนอกตัวที่สัมพันธ์กับตัวเอง ทั้งที่ใกล้และไกล

3. เรียนรู้เพื่อรู้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างตนกับสิ่งนอกตัว และสามารถจัดความสัมพันธ์ เกื้อกูลกัน

ในด้านการนำความรู้มาปฏิบัติ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (อ้างถึงใน มาลี พงษ์พงศาวิ, 2541, น. 69) ได้กล่าวว่า การศึกษาที่แท้จริงแล้วเป็นกระบวนการเรียนรู้ ที่เป็นกระบวนการตามธรรมชาติในการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ในการดำรงชีวิตของคนและสัตว์ ซึ่งสอดคล้องกับที่ทฤษฎา บุญชัย และคณะ (2538, น. 24) ได้ให้ความหมายของกระบวนการเรียนรู้ ว่าเป็นการสืบสายถ่ายทอดความรู้ซึ่งกันและกันด้วยช่องทางต่าง ๆ ผ่านพิธีกรรม ประเพณี ค่านิยม ตัวบุคคล

อาจกล่าวได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อชีวิต และสังคม เพื่อให้คนดี รู้จักคิดดี ทำดี มีประโยชน์ทั้งต่อตนเอง และสังคม (สุนน อมรวิวัฒน์ อ้างถึงใน ศักดิ์ชัย นิรัญทวิ, 2541, น. 72)

นอกจากนี้ จิตจำนงค์ กิติกริต (2532, น. 123-127) ได้กล่าวว่า การให้การศึกษาเป็นกระบวนการที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ปรารถนาขึ้นในพฤติกรรมมนุษย์ นั่นคือ จะมีการเปลี่ยนแปลงในด้านความรู้ ด้านทักษะ ได้แก่ ทักษะในการคิด และทักษะในการทำ และด้านทัศนคติ หรือสิ่งที่เรามีความรู้สึก ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของ ประสาท อิศรปริดา (2519, น. 1-2) ได้ให้ความหมายถึงการเรียนรู้ไว้ว่า การเรียนรู้ คือ การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ค่อนข้างถาวร อันเป็นผลมาจากประสบการณ์หรือการฝึกหัด นอกจากนี้การเรียนรู้นั้นเราไม่อาจมองเห็นหรือสังเกตเห็นได้โดยตรง แต่จะทราบว่าการเรียนรู้ขึ้นแล้ว ก็ต่อเมื่อเรามองเห็นหรือสังเกตเห็นได้จากการปฏิบัติหรือผลจากการกระทำ

จากความหมายและความสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ที่ได้กล่าวมาข้างต้นสามารถสรุปสาระสำคัญได้ 3 ประเด็นใหญ่ ๆ ดังนี้ คือ

1. ด้านการเรียนรู้ การเรียนรู้ควรมีลักษณะเรียนรู้ตลอดชีวิตโดยมีการ

1.1 การเรียนรู้เพื่อทำ

1.2 การเรียนรู้เพื่อเป็น

1.3 การเรียนรู้เพื่ออยู่ร่วมกัน

จากการเรียนรู้ดังกล่าว ความหมายทางด้านการเรียนรู้ ผู้เรียนรู้ควรมีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ

ก. เรียนรู้เพื่อตัวเอง

ข. เรียนรู้เพื่อสิ่งนอกตัวที่สัมพันธ์กับตัวเอง ทั้งใกล้และไกล

ค. เรียนรู้เพื่อปฏิสัมพันธ์กับสิ่งนอกตัว

2. ด้านการปฏิบัติ เมื่อมีการเรียนรู้แล้วเกิดความรู้แก่ผู้เรียน โดยนำความรู้มาสืบทอดปฏิบัติ ผ่านช่องทางต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรม ประเพณี ค่านิยมตัวบุคคล วัฒนธรรมท้องถิ่น วิถีชีวิต มีการเรียนรู้และการปฏิบัติเป็นเนื้อเดียวกัน และมีกระบวนการแลกเปลี่ยนกับผู้อื่นที่มีมุมมองแตกต่างกันออกไป

3. การนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องและค่อนข้างถาวรในเรื่องของ ความรู้ ทักษะ และทักษะ

แนวคิด/ปรัชญาของการศึกษาและการเรียนรู้

กิจกรรมการศึกษาในอนาคต จะมีความหลากหลายมากขึ้นเพื่อสนองความต้องการที่หลากหลายและความแตกต่างของปัจเจกชน จึงนำไปสู่การศึกษาทางเลือก (Alternative Education) รูปแบบกิจกรรมการศึกษาที่เป็นการศึกษาทางเลือก สามารถทำได้หลากหลายทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับแนวปรัชญาการศึกษาในรูปแบบใด ซึ่งมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญ คือ ทำให้ผู้เรียนมีความสุขในการเรียนรู้และจะพัฒนาความใฝ่รู้ในที่สุด

จากการประมวลแนวคิด และปรัชญาของการศึกษาและการเรียนรู้ สามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

1. แนวคิดทางการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา โดยมีผู้เชี่ยวชาญทางศาสนาหลายท่านได้กล่าวไว้ มีดังนี้

2. แนวคิดการศึกษาทางเลือก แนวคิดการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา

พระธรรมปิฎก (2539, น. 120-125) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาที่เป็นการพัฒนาคนแบบองค์รวมที่บูรณาการใน 3 ด้านของชีวิตคน คือ

1. ด้านพฤติกรรม (ศีล) ส่วนสำคัญที่ควรเน้น คือ

ก. พฤติกรรมในความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ หรือ โลกแห่งวัตถุ (กายาวานา) โดยเฉพาะ

- การใช้อินทรี คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายในการรับรู้โดยไม่เกิดโทษก่อผลเสียหาย แต่ได้ผลดีส่งเสริมคุณภาพชีวิต ควรมีการฝึกอินทรีให้มีประสิทธิภาพในการใช้งาน
- การเสพ บริโภคปัจจัย 4 และใช้ประโยชน์วัตถุอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งเทคโนโลยีด้วยปัญญาที่รู้เข้าใจมุ่งคุณค่าที่แท้จริงให้คุณภาพชีวิต และส่งเสริมการพัฒนาชีวิต

ข. พฤติกรรมในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางสังคมและโลกแห่งชีวิต (ภาวนา)

- การอยู่ร่วมสังคม โดยไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อน ต้องเกื้อกูลกัน อย่างน้อยดำรงตนในขอบเขตแห่งศีล 5
- รักษากติกาสังคม กฎเกณฑ์หรือกฎหมาย ระเบียบแบบแผน คือ วินัย แม่บทแห่งชุมชนหรือสังคมของตน และวัฒนธรรมรวมทั้งสิ่งที่เรียกว่า จรรยาบรรณต่าง ๆ
- ทาน คือ การให้ การเผื่อแผ่แบ่งปัน ช่วยเหลือกัน
- การประพฤติเกื้อกูลแก่ชีวิตอื่น ๆ ทั้งมนุษย์ สัตว์ และพืชพรรณ

ค. พฤติกรรมในด้านอาชีพะ คือ การทำมาหาเลี้ยงชีพ (ศีลภาวนาด้านสัมมาอาชีพะ) โดยมีศีลปวิทยา วิชาชีพที่ฝึกไว้อย่างดี มีความชำนาญที่จะปฏิบัติให้ได้ผลและเป็นสัมมาชีพ ซึ่งมีลักษณะสำคัญ คือ

- ไม่เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน
- เป็นเครื่องแก้ปัญหาวีชีวิตหรือสังคม
- เอื้อต่อการพัฒนาชีวิตของตนไม่ทำชีวิตให้ตกต่ำ

2. ด้านจิตใจ (สมาธิ) ซึ่งแยกออกได้ดังนี้ (สภาพจิตที่ดีทุกอย่าง มีสมาธิเป็นฐานที่ตั้ง)

- ก. คุณภาพจิต ได้แก่ คุณธรรมความดีต่าง ๆ
- ข. สมรรถภาพจิต ได้แก่ ความสามารถ เข้มแข็ง มั่นคงมีประสิทธิภาพของจิต
- ค. สุขภาพจิต ได้แก่ สุขภาพจิตที่ปราศจากความขุ่นมัวเศร้าหมอง ซึ่งส่งผลต่อสุขภาพกาย และทำให้พฤติกรรมที่ดีงามมีความมั่นคงสอดคล้องกลมกลืน

3. ด้านปัญญา ซึ่งมีการพัฒนาหลายด้าน หลายระดับ เช่น

- ความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่สัถย์รับฟัง หรือเล่าเรียน และรับถ่ายทอด ศีลปวิทยาการ
- การรับรู้ประสบการณ์และเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างถูกต้องตามความเป็นจริงไม่บิดเบือน
- การคิดพิจารณาวินิจฉัยอย่างมีวิจารณญาณด้วยการใช้ปัญญาบริสุทธิ์
- การรู้จักมอง รู้จักคิด ที่ให้เข้าถึงความจริงและได้คุณประโยชน์
- การรู้จักคิดจัดการ ดำเนินการ ทำกิจให้สำเร็จฉลาดในวิธีการที่จะนำไปสู่จุดหมาย

- ความสามารถแสวงหา เลือกคัดจัดประมวลความรู้คิดได้ชัดเจน และสามารถนำความรู้ที่มีอยู่มาเชื่อมโยงเป็นความรู้ความคิดใหม่ๆเพื่อใช้แก้ปัญหาและสร้างสรรค์
- ความรู้แจ้งความจริงของโลกและชีวิต

การสอนตามแผนการศึกษาของพระพุทธเจ้านั้น จะมีผลสำคัญอย่างหนึ่ง คือ จะทำให้ผู้รับคำสอนรู้จักสอนตัวเองให้ฉลาดขึ้น ให้รู้จักแก้ปัญหาชีวิต คือ ความทุกข์ทั้งมวล ทั้งทุกข์ภายนอกและทุกข์ภายใน วิธีการสอนของพระพุทธเจ้าเน้นหนักไปทางที่จะให้ทุกคนเป็นครูของตัวเองได้ สอนตัวเองได้และเป็นตัวอย่างที่ดีของผู้อื่น ฉะนั้นคำสอนของพระพุทธเจ้าจะสำเร็จผลจริง ๆ จึงอยู่ที่ผู้รับคำสอนจะต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง พระพุทธเจ้าเป็นเพียงผู้ชี้แนวทางให้เท่านั้น

กลวิธีการสอน พุทธวิธีสอนในลักษณะกลวิธีสอน แยกได้ 8 อย่าง คือ

1. รู้จักบุคคลที่จะสอน
2. เลือกธรรมะสอนให้เหมาะกับบุคคล
3. สอนจากรูปธรรมไปหานามธรรม
4. สอนจากสิ่งที่เห็นได้ง่ายไปสู่สิ่งที่เห็นได้ยาก
5. สอนจากสิ่งที่รู้แล้วไปยังสิ่งที่ยังไม่รู้
6. สอนด้วยการเปรียบเทียบหรือด้วยอุปมา อุปมัย
7. สอนด้วยอุปกรณ์การสอน ซึ่งแยกย่อยออกเป็น 3 อย่าง คือ
 - ใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอุปกรณ์
 - ใช้ภาพนิมิตเหมือนฉายภาพยนตร์
 - ใช้วิธีให้ทดลองด้วยตนเอง
8. สอนด้วยการทำตัวอย่างให้ดู

ส่วนวลัยลักษณ์ พิริยะสุรวงศ์ (2542, น.20-22) ได้กล่าวในเรื่องของกระบวนการเรียนรู้แนวพุทธฯ ไว้ว่า ศาสนาพุทธแท้ที่จริงแล้ว คือ ศาสนาแห่งปัญญาที่ไม่แบ่งแยกชีวิตและการศึกษาออกจากกัน ในทางตรงกันข้ามพระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักการพัฒนามนุษย์และหลักการเรียนรู้ไว้อย่างเป็นระบบ พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ให้คุณค่ากับการเรียนรู้อย่างสูงสุด เนื้อแท้ของศาสนาพุทธมิใช่เพียงแค่การส่งเสริมและพัฒนาปัญญา สารสำคัญที่เป็นแกนกลางในคำสอนของพระพุทธเจ้า คือ การดำรงชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือมีชีวิตอยู่อย่างผู้รู้จักชีวิต รู้เท่าทันกระแสโลก

พระพุทธศาสนาเน้นถึงทางหรือวิถีชีวิตที่ดีงาม เรียกว่า มรรค มีองค์ประกอบ 8 ประการ ซึ่งฝึกหัดให้พัฒนาคนและพัฒนาตน ให้เดินอยู่และเดินไปในวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามนั้น เรียกว่า ศึกษา หรือ การศึกษา หลักการศึกษาหรือการฝึกฝนเพื่อพัฒนาคนมีอยู่ 3 อย่าง คือ ศีล สมาธิ ปัญญา รวมเรียกว่า ไตรสิกขา การเรียนรู้ทางพุทธนั้นถือว่าชีวิต คือ การเรียนรู้และการเรียนรู้คือชีวิต พุทธศาสนากับการศึกษาจึงเป็นสองสิ่งที่ไม่แยกจากกัน

การเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสนา มีวัตถุประสงค์ คือ

1. เพื่อลดตัวกูของกู
2. เพื่อการอยู่ร่วมกันด้วยสันติ โดยเป็นไปเพื่อพัฒนามนุษย์ให้เต็มตามศักยภาพเมื่อฝึกฝนพัฒนาด้วยไตรสิกขา
3. ให้ชีวิตดำเนินตามวิถีแห่งมรรค แล้วในที่สุดจะบรรลุจุดหมายแห่งชีวิตที่ดีงามเป็นสัตว์ประเสริฐ มีปัญญาหยั่งรู้สัจธรรม เป็นอิสระดำเนินชีวิตด้วยสันติสุข

โลกทัศน์และวิถีคิดของพุทธศาสนา มีลักษณะดังนี้ คือ

1. มีลักษณะการบูรณาการสูง เน้นให้เห็นความเป็นทั้งหมด จึงทำให้เกิดความสมดุล เกิดความเป็นปกติและความยั่งยืน
2. เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง โดยมีความเชื่อว่ามนุษย์มีศักยภาพในการเรียนรู้สูง จะเรียนให้บรรลุอะไรได้ทั้งสิ้น กระทั่งเกิดอิสระภาพและนำไปสู่ระบบการอยู่ร่วมกันอย่างสันติ
3. เน้นว่ามนุษย์มีความหลากหลาย มีภาวะทางสติปัญญา ความสนใจ ความถนัด ความสามารถพิเศษและข้อบกพร่องต่าง ๆ มาตั้งแต่เกิดจำเป็นต้องมีการพัฒนาให้เกิดการเรียนรู้

พุทธศาสนาไม่ได้เน้นการศึกษาภาคเนื้อหาเท่านั้นแต่การศึกษาที่แท้จริงเกิดจากภาคปฏิบัติด้วย ดังนั้นสิ่งที่ขาดไม่ได้ในกระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธจึง ๆ ได้แก่การปฏิบัติตนเอง โดยจะต้องเป็นไปอย่างรู้จุดหมายของการลงมือกระทำ

แนวทางการฝึกอบรมตามแนวไตรสิกขา

1. เน้นความสำคัญของการเป็นกัลยาณมิตร
2. ให้ความสำคัญของสังคม สิ่งแวดล้อมที่ช่วยเกื้อหนุนให้เกิดการเรียนรู้และด้วยเหตุนี้กระบวนการเรียนรู้สามารถนำไปสู่ทั้งทางบวกหรือทางลบ
3. ครูตามนัยของพุทธธรรมจึงต้องเป็นกัลยาณมิตรของศิษย์ ทำหน้าที่คอยชี้แนะแนวทาง เพื่อให้ผู้เรียนเข้าสู่บรรทัดหรือจุดหมายในการเรียนรู้ นั่น โดยครูจะต้องรู้ชัดในเนื้อหาหรือ

วัตถุประสงค์ของกิจกรรมที่让孩子ทำ ต้องสัมพันธ์กับศิษย์อย่างเอื้ออาทร ก่อให้เกิดฉันทะ หรือ ความพึงพอใจในการเรียนรู้

นอกจากนี้ วลัยลักษณ์ พิริยะสุรวงศ์ ได้ยกตัวอย่างนักคิดหลายท่านที่ได้เสนอแนวคิด ในการจัดกระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธในโรงเรียนไว้ เช่น

- นายแพทย์ประเวศ วะสี กล่าวว่าต้องลดเอาวิชาตัวตั้งลงและหันมาใช้วิถีชีวิตหรือ วัฒนธรรมเป็นฐานะ ซึ่งจะทำให้เกิดการเรียนรู้ต่างๆ มากมายที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันไปหมด เด็กจะ ได้เรียนสิ่งที่รัก เกิดเป็นความสุข สมาธิ มีโอกาสพัฒนาในเรื่องนั้น และสามารถเลือกงานที่ตนชอบ ได้อย่างแท้จริง ขณะเดียวกับการเรียนรู้นั้นจะต้องส่งเสริมให้เกิดกระบวนการทางปัญญา และให้ เกิดวิธีคิดอย่างเป็นกลาง หรือมัชฌิมาปฏิปทา ซึ่งเชื่อมโยงอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ไม่มองและคิดแบบ แยกส่วนอีกต่อไป รวมทั้งจะมีการนำเอาการเจริญสติหรือการฝึกให้รู้หรือเห็นตัวเอง และการเจริญ สมาธิหรือการฝึกจิตให้สงบหรือนิ่งอยู่ ณ จุดใดจุดหนึ่งมาเป็นเครื่องมือของการเรียนรู้ด้วย

- ศาสตราจารย์เกียรติคุณสุมน อมรวิวัฒน์ กล่าวว่า กระบวนการพัฒนาตามแนว พุทธศาสนาที่สามารถนำมาใช้ในกระบวนการเรียนรู้ได้นั้น ควรเป็นการพัฒนาปัญญาที่มีลักษณะ บูรณาการ มีลักษณะพัฒนาการที่ก้าวเวียน ไม่ใช่พัฒนาแบบขั้นบันไดตรงๆ อีกทั้งควรมีลักษณะที่ หยั่งรากลึกกลงไม่ใช่พุ่งขึ้นอย่างเดียว โดยเน้นการสร้างแรงจูงใจและสิ่งเร้า และกระบวนการ กัลยาณมิตร

- พระไพศาล วิสาโล เสนอว่ากระบวนการเรียนรู้ตามแนวพุทธนั้นต้องประกอบ ด้วย 3 ขั้นตอน คือ การรับรู้ การคิด และการปฏิบัติ ซึ่งการรับรู้จะต้องผ่านอายตนะทั้ง 6 อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้สัมผัสและสัมพันธ์กับสิ่งเร้า หรือสภาพแวดล้อมทั้งที่เป็นมนุษย์ ธรรมชาติและสิ่งต่างๆ ขณะที่กระบวนการเรียนรู้ในปัจจุบันใช้เพียงตาหูและหูฟังเท่านั้น สำหรับการ คิดจะเกี่ยวข้องกับโยนิโสมนสิการ คือ การทำในใจโดยแยกกาย หมายถึง การคิดถูกวิธี ความรู้ จักคิด หรือคิดเป็นแนวคิดการศึกษาทางเลือก

นอกจากแนวคิดตามหลักพุทธศาสนาแล้ว ยังมีแนวคิดการศึกษาทางเลือกที่มี การประยุกต์และปรับแนวทางการศึกษา ที่ให้ความสำคัญกับผู้เรียนที่จะมีโอกาสได้มีทางเลือกใน การเรียนรู้ รวมทั้งถือว่าผู้เรียนเป็นศูนย์กลางของการศึกษา

- แนวคิดซัมเมอร์ฮิล ที่ให้อิสระภาพการเรียนรู้แก่ผู้เรียน กิจกรรมการศึกษา จะให้ เสรีภาพแก่เด็กหรือผู้เรียนเต็มที่

- แนวคิดอัตถิภาวนิยม ที่ให้อิสระภาพเสรีแก่มนุษย์ในการเลือกสรรสิ่งต่างๆ แล้ว มนุษย์จะรับผิดชอบในสิ่งที่ตนเลือก กิจกรรมการศึกษาจะหลากหลายเพื่อส่งเสริมเสรีภาพใน การเลือกของมนุษย์ ที่ตามธรรมชาตินั้น จะเปลี่ยนแปลงไปตามความต้องการตลอดเวลา

- แนวคิดมนุษยนิยมแนวใหม่ ที่เน้นความรัก ความเมตตาที่แผ่ไปสู่ทุกสรรพสิ่งในจักรวาล นำมาสู่ความสันติสุขในสังคม การศึกษาตามแนวนี้ ต้องการพัฒนาผู้เรียนให้เป็นคนที่สมบูรณ์ทั้งทางร่างกาย และจิตใจ
- แนวคิดสังคมปราศจากโรงเรียน แนวคิดนี้กล่าวว่าการเรียนรู้เกิดขึ้นได้ตลอดเวลาตลอดชีวิต และทุกสถานที่ มิใช่เกิดเฉพาะแต่ในโรงเรียน การเรียนรู้สามารถพัฒนาได้ด้วยตนเอง
- แนวคิดโรงเรียนได้ล้มไป หรือแนวคิดสานติเกิดัน เน้นการสร้างบรรยากาศในการเรียนรู้ให้มีสิ่งแวดล้อมที่มีชีวิตชีวา มีอิสรภาพ พร้อมกับให้คุณค่าของศาสนาควบคู่ไปด้วย เพื่อพัฒนาจิตวิญญาณ ให้มนุษย์ได้เข้าถึงแก่นแท้ของธรรมชาติ และความสมดุลในการดำรงชีวิต
- แนวคิดระบบโรงเรียน-ระบบสัญญา หรือการศึกษาชุมชน เป็นการเปิดโอกาสให้ชุมชนได้จัดการด้านการศึกษา เพื่อตอบสนองความต้องการของชุมชนเอง และให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้
- แนวคิดการเล่น-การเรียนรู้ คือ กระบวนการเรียนรู้ที่ผ่านการเล่น เป็นการเรียนรู้จากกิจกรรมที่ตนชอบอย่างมีความสุข ขณะเดียวกันก็นำไปสู่การคิดที่สร้างสรรค์ ซึ่งการจัดสัดส่วนของการเรียน และการเล่นต้องมีความเหมาะสมด้วย
- แนวคิดของเปาโล แฟร์ ที่ว่าด้วยการศึกษาสำหรับผู้ถูกกดขี่ การศึกษาถูกใช้เป็นเครื่องมือที่มีบทบาทสำคัญในการปลุกจิตสำนึกแก่ผู้ถูกกดขี่ ให้เข้าใจสภาพการณ์ที่แท้จริงของการกดขี่ รวมทั้งสามารถไตร่ตรอง และเห็นความจำเป็นที่จะต้องต่อสู้เพื่อกอบกู้ความเป็นมนุษย์กลับมา
- แนวคิดแบนดูรา (Bandura) การเรียนรู้ทางสังคมของแบนดูรา เป็นสิ่งที่มนุษย์จากความสัมพันธ์ระหว่างสรรพสิ่งต่างๆ ที่เป็นเหตุเป็นผล ซึ่งมนุษย์จะได้เรียนรู้จากประสบการณ์ตรงของตน และมีผลต่อความเชื่อ รวมทั้งมีผลต่อการควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์ด้วย
- แนวคิดการเรียนรู้ของ Piaget การเรียนรู้ที่มีลักษณะของการวางเงื่อนไข การแก้ไขปัญหาจากสิ่งที่เรารู้มาก่อนแล้ว และดัดแปลงใช้กับสถานการณ์ต่างกัน และแนวคิดความสัมพันธ์เชื่อมโยง คือ เมื่อใช้ความรู้ที่มีอยู่เดิมแก้ไขปัญหาต่างๆ ไม่ได้ ก็มีการคิดที่จะแสวงหาทางใหม่ในการแก้ไขปัญหา โดยคิดให้เชื่อมโยงสัมพันธ์กัน
- แนวคิดการเรียนรู้ของ Thomus E.Clayton กล่าวว่า การเรียนรู้เป็นวัฏจักรของความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร 3 ตัว คือ สิ่งเร้า อินทรีย์ และการตอบสนอง

วิธีคิดและกระบวนการคิด

วิธีคิดและกระบวนการคิดที่เป็นระบบ และมีความสร้างสรรค์ ถือเป็นพื้นฐานสำคัญ ในการพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ จากการศึกษาพบว่า มีผู้สนใจศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับ "การคิด" เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์พอสมควร ทั้งในประเทศไทย และต่างประเทศ

แนวคิดเกี่ยวกับ “การคิด” เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ มีนักคิด นักจิตวิทยา และนักวิชาการต่างๆ ทั้งจากต่างประเทศและในประเทศที่ทำการศึกษาไว้ ดังนี้ (ทิสนา แคมมณี และคณะ , 2541, น. 48-56)

ออซูเบล (Ausubel, 1963) อธิบายว่า การเรียนรู้ที่มีความหมาย (Meaningful Verbal Learning) จะเกิดขึ้นได้ หากการเรียนรู้นั้นสามารถเชื่อมโยงกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีมาก่อน ดังนั้น การให้กรอบความคิดแก่ผู้เรียนก่อนการสอนเนื้อหาใด ๆ จะช่วยเป็นสะพานหรือโครงสร้างที่ ผู้เรียนสามารถนำเนื้อหา/สิ่งที่เรียนใหม่ไปเชื่อมโยงยึดเกาะได้ ทำให้การเรียนรู้เป็นไปอย่างมีความหมาย

เพียเจต์ (Piaget, 1964) ได้อธิบายพัฒนาการทางสติปัญญาว่าเป็นผลเนื่องมาจากการปะทะสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับสิ่งแวดล้อม โดยบุคคลพยายามปรับตัวโดยใช้กระบวนการดูดซึม (Assimilation) และกระบวนการปรับตัวให้เหมาะสม (Accommodation) โดยการพยายามปรับความรู้ ความคิดเดิมกับสิ่งแวดล้อมใหม่ ซึ่งทำให้บุคคลอยู่ในสภาวะสมดุล สามารถปรับตัวเข้ากับ สิ่งแวดล้อมได้ กระบวนการดังกล่าวเป็นกระบวนการพัฒนาโครงสร้างทางสติปัญญาของบุคคล

กิลฟอร์ด (Guilford, 1967) ได้อธิบายว่า ความสามารถทางสมองของมนุษย์ประกอบด้วย มิติ 3 มิติ คือ

1) ด้านเนื้อหา (Contents) หมายถึง วัตถุ/ข้อมูลที่ใช้เป็นสื่อก่อให้เกิดความคิด ซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบ เช่น ภาพ เสียง สัญลักษณ์ ภาษาและพฤติกรรม

2) มิติด้านปฏิบัติการ (Operations) หมายถึง กระบวนการต่างๆ ที่บุคคลใช้ในความคิด ซึ่งได้แก่ การรับรู้และเข้าใจ (Cognition) การจำ การคิดแบบเอนกนัย การคิดแบบเอกนัย และการประเมินค่า

3) มิติด้านผลผลิต (Products) หมายถึง ผลของการคิด ซึ่งอาจมีลักษณะเป็นหน่วย (unit) เป็นกลุ่มหรือพวกของสิ่งต่างๆ (Classes) เป็นความสัมพันธ์ (Relation) เป็นระบบ (System) เป็นการแปลงรูป (Transformation) และการประยุกต์ (Implication) ความสามารถทางการคิดของบุคคลเป็น ผลจากการผสมผสานมิติด้านเนื้อหาและด้านปฏิบัติการเข้าด้วยกัน

สเตอร์นเบิร์ก (Sternberg, 1985) ได้เสนอทฤษฎี 3 ศร (Triarchic Theory) ซึ่งประกอบด้วยทฤษฎีย่อย 3 ส่วน คือ ทฤษฎีย่อยด้านบริบทสังคม (Contextual Subtheory) ซึ่งอธิบายถึงความสามารถทางสติปัญญาที่เกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของบุคคล และทฤษฎีย่อยด้านประสบการณ์ (Experiential Subtheory) ซึ่งอธิบายถึง ผลของประสบการณ์ที่มีต่อความสามารถทางปัญญา รวมทั้งทฤษฎีย่อยด้านกระบวนการคิด (Componential Subtheory) ซึ่งเป็นความสามารถทางสติปัญญาที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการคิด

ปรัชญาการสร้างความรู้ (Constructivism) อธิบายว่า การเรียนรู้ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นภายในบุคคล บุคคลเป็นผู้สร้าง (Construct) ความรู้จากการสัมพันธ์กับสิ่งที่พบเห็นกับความรู้ความเข้าใจกับสิ่งที่มีอยู่เดิม เกิดเป็นโครงสร้างทางปัญญา (Cognitive Structure)

สำหรับแนวคิดและหลักการในเรื่อง “การคิด” เพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้และพัฒนาปัญญาของมนุษย์ในประเทศไทยนั้น ได้มีการจัดการศึกษาตามหลักพุทธธรรม ที่พระธรรมปิฎกได้นำมาเผยแพร่และเป็นที่ยอมรับในขณะนี้ ถูกนำมาใช้เป็นรูปแบบ กระบวนการ และเทคนิคในการสอน ทำให้ประเทศไทยมีการศึกษาวิจัยในเรื่องนี้มากขึ้น สารสำคัญต่าง ๆ สามารถสรุปได้ดังนี้

แนวคิดพื้นฐาน

1. ความสุขของมนุษย์เกิดจากการรู้จักดำเนินชีวิตให้ถูกต้องทั้งต่อตนเองและผู้อื่น
2. การรู้จักดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง คือ การรู้จักพูดเป็น คิดเป็น ทำเป็น
3. การคิดเป็นหรือการคิดอย่างถูกต้อง เป็นศูนย์กลางที่บริหารการดำเนินชีวิตทั้งหมด ทำหน้าที่ชี้แนะและควบคุมการกระทำ การคิดจะเริ่มเข้ามามีบทบาทเมื่อมนุษย์ได้รับข้อมูลจากสิ่งแวดล้อม ซึ่งมีอยู่มาก หากคิดเป็นหรือคิดดีก็จะเกิดการเลือกรับแต่สิ่งที่ดีๆ เมื่อรับแล้วจะเกิดการคิดตีความเชื่อมโยงและตอบสนองออกมาเป็นการกระทำ ในขั้นตอนนี้จะมีสิ่งปรุงแต่งความคิดเข้ามา ได้แก่ อารมณ์ ชอบ ชัง คติ และอคติต่าง ๆ ซึ่งมีผลต่อการตีความเชื่อมโยงและการกระทำ ถ้าคิดเป็นคิดโดยรู้ถึงสิ่งปรุงแต่งต่าง ๆ จะสามารถบริหารการกระทำอย่างเหมาะสมได้
4. กระบวนการคิดเป็น เป็นสิ่งที่พัฒนาได้ ฝึกฝนโดยใช้กระบวนการที่เรียกว่าการศึกษาหรือสิกขา การพัฒนานั้นเรียกว่าสัมมาทิฐิ ผลที่ได้ คือ มรรคหรือการกระทำที่ดีงาม สามารถดับทุกข์และแก้ปัญหาได้
5. ปัจจัยที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิได้มี 2 ประการ คือ

ปัจจัยภายนอก หรือเรียกว่าปรโตโมสะ ได้แก่ ครู พ่อแม่ เพื่อน สื่อมวลชน ฯลฯ ซึ่งเป็นพื้นฐานการพัฒนาตนเอง โดยต้องอาศัยปรโตโมสะก่อนในเบื้องต้น

ปัจจัยภายใน หรือที่เรียกว่าโยนิโสมนสิการ ได้แก่ การคิดเป็น เป็นความสามารถที่บุคคลรู้จักมอง รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะ โยนิโสมนสิการมีองค์ประกอบอยู่ 4 ส่วน คือ

- การคิดอย่างเข้าถึงความจริง
- การคิดอย่างมีลำดับขั้นตอนไม่สับสน
- การคิดอย่างมีเหตุผล
- การคิดอย่างมีเป้าหมาย

วิธีการคิดเป็นมีอยู่ 10 วิธี ได้แก่

- วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจุบัน
- วิธีคิดแบบ
- วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์
- วิธีคิดแบบอริยสัจ
- วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์
- วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก
- วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้ – คุณค่าเทียม
- วิธีคิดแบบเร้าคุณธรรม
- วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน
- วิธีคิดแบบวิภาษวาท

นอกจากนี้ทิสนา เขมมณี และคณะได้จัดกลุ่มและอธิบายคำต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการคิดออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ คือ

กลุ่มที่ 1 เป็นคำที่แสดงออกถึงการกระทำหรือพฤติกรรม ซึ่งต้องใช้ความคิด เช่น การสังเกต การเปรียบเทียบการจำแนกแยกแยะ การขยายความ การแปลความ การตีความ การจัดกลุ่ม/หมวดหมู่ การสรุป ฯลฯ บุคคลที่มีความสามารถในการแสดงพฤติกรรมการคิด (ทักษะการคิด) ซึ่งประกอบไปด้วยการกระทำย่อยๆ ที่เป็นไปตามลำดับ เพื่อให้เกิดเป็นพฤติกรรมการคิดนั้นๆ การคิดในระดับทักษะมักบ่งชี้ถึงพฤติกรรมการคิดได้ค่อนข้างชัดเจน ทักษะการคิดมี 3 ระดับ คือ

- ทักษะการคิดพื้นฐาน (Basic Thinking Skills)
- ทักษะการคิดที่เป็นแกนสำคัญ (Core Thinking Skills)
- ทักษะการคิดขั้นสูง (Higher-Ordered Thinking Skills) ซึ่งมักจะประกอบไปด้วยการกระทำย่อยๆ และมีขั้นตอนของการกระทำ ที่มากกว่าทักษะการคิดขั้นต้นๆ

กลุ่มที่ 2 เป็นคำที่แสดงลักษณะของการคิด ซึ่งใช้ในลักษณะเป็นคำวิเศษณ์ เช่น คิดกว้างคิดถูก คิดคล่อง คิดรอบคอบ ซึ่งคำไม่ได้แสดงออกถึงพฤติกรรมหรือการกระทำโดยตรง แต่สามารถแปลความไปถึงพฤติกรรมหรือการกระทำประการใดประการหนึ่งหรือหลายประการรวมกัน คำเหล่านี้อาจเรียกเป็น ลักษณะการคิด ซึ่งหมายถึงการคิดที่มีลักษณะพิเศษเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของการคิดนั้น ๆ ซึ่งลักษณะดังกล่าว ไม่ได้บ่งชี้ถึงพฤติกรรมหรือการกระทำที่ชัดเจน ต้องอาศัยการแปลความและตีความไปถึงพฤติกรรมต่างๆที่เมื่อประกอบกันเป็นลำดับขั้นตอนแล้วจะช่วยให้เกิดเป็นลักษณะการคิดนั้น ๆ

กลุ่มที่ 3 เป็นคำที่แสดงถึง การดำเนินกิจกรรมการคิดอย่างเป็นลำดับขั้นตอน หรือเป็นกระบวนการ ซึ่งจะช่วยให้บรรลุวัตถุประสงค์ของความคิดนั้นๆและในกระบวนการแต่ละขั้นตอนจะต้องอาศัยทักษะการคิดและการคิดที่จำเป็นจำนวนมาก อาทิเช่น กระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณ กระบวนการแก้ปัญหา กระบวนการคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เป็นต้น

จากกรอบความคิดข้างต้น เมื่อนำมาประกอบกับการศึกษาค้นคว้าองค์ความรู้เกี่ยวกับความคิด ทิศนา เขมมณี และคณะ ได้จัดมิติของการคิดไว้ 6 ด้านเพื่อใช้เป็นกรอบความคิดในการพัฒนาความสามารถทางการคิดของเด็กและเยาวชนต่อไป มิติของ “การคิด” ได้แก่

1. มิติด้านข้อมูลหรือเนื้อหาที่ใช้ในการคิด
2. มิติด้านคุณสมบัติที่เอื้ออำนวยต่อการคิด
3. มิติด้านทักษะการคิด
4. มิติด้านลักษณะการคิด
5. มิติด้านกระบวนการคิด
6. มิติด้านการควบคุมและประเมินการคิดของตนเอง

นอกจากนี้ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (อ้างถึงใน ศักดิ์ชัย นิรัญทวี, 2541. น. 0) ได้ขยายความว่า การศึกษาต้องทำให้ผู้เรียนคิดเป็นบนพื้นฐานขององค์ประกอบ 4 ประการ คือ

1. Analytical Thinking คือ การคิดแบบวิเคราะห์
2. Structural Thinking คือ การคิดแบบโครงสร้าง มีการวิเคราะห์เปรียบเทียบ เทียบเคียง เป็นต้น
3. Conceptual Thinking คือ การคิดแบบรวบยอด
4. Social Thinking คือ การคิดเพื่อสังคม เป็นการคิดสร้างสรรค์และพัฒนาสังคม

ยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างการเรียนรู้

1. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

การเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพในการพัฒนา คือ การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการปฏิบัติงานจริง ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายโดยเฉพาะกลุ่มเป้าหมายมีการเรียนรู้ร่วมกัน ไม่แยกการเรียนรู้ออกจากชีวิตจริง สุมณฑา พรหมบุญ และคณะ (2541, น. 33-43) ได้กล่าวถึง แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมไว้ว่า หนทางที่จะนำไปสู่มติแห่ง “การศึกษา 100” “การศึกษาตลอดชีวิต” และ “สังคมแห่งการเรียนรู้” ได้โดยการให้ผู้เรียนสามารถแสวงหาความรู้ได้ด้วยตนเองและลงมือปฏิบัติกิจกรรมที่หลากหลายและยืดหยุ่น

แม้ว่า งานของสุมณฑา พรหมบุญและคณะ จะมีฐานจากการศึกษาในระบบ แต่มีสาระที่นำมาพิจารณาประยุกต์เพื่อจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในการทำงานกับชุมชนได้หลายประเด็น โดยเฉพาะเหตุผลที่สนับสนุนการจัดการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ได้แก่

1. ความรู้และความจริงเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ โลกถูกค้นพบใหม่เสมอ ๆ เปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ในสังคมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ทุกคนต้องเรียนรู้วิธีที่จะแสวงหาความรู้ด้วยตนเอง

2. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ช่วยเตรียมสมาชิกของชุมชนให้พร้อมที่จะเผชิญกับชีวิตจริง เพราะลักษณะของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมเปิดโอกาส ให้ผู้รับผิดชอบต่อการเรียนรู้ของตนเอง ได้ลงมือปฏิบัติ ได้ทำกิจกรรมกลุ่ม ได้ฝึกฝนทักษะการเรียนรู้ ทักษะการบริหารจัดการ การเป็นผู้นำ – ผู้ตาม และที่สำคัญเป็นการเรียนรู้ที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับชีวิตจริงมากที่สุดวิธีหนึ่ง

3. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ช่วยเสริมสร้างบรรยากาศการเรียนรู้ที่ดี ฝึกฝนความเป็นประชาธิปไตย ฝึกการช่วยเหลือเกื้อกูล และการอยู่ร่วมกันอย่างเป็นสุขต่อชุมชน

4. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมช่วยลดความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ทุกคนได้รับการยอมรับ ได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมต่าง ๆ เกิดความสุขในการอยู่ร่วมกัน

เพราะฉะนั้น จะเห็นได้ว่า การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมจะช่วยช่วยให้สมาชิกได้รับประสบการณ์ที่สำคัญกับชีวิตจริง ได้รับการฝึกฝนทักษะการแสวงหาความรู้ ทักษะการบันทึกความรู้ ทักษะการคิด ทักษะการจัดการกับความรู้ ทักษะการแสดงออก ทักษะการสร้างความรู้ใหม่

และทักษะการทำงานกลุ่ม สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้สมาชิกได้รับการพัฒนาไปสู่การเป็นคนเก่ง ดี และมีความสุข

2. การสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้

ประเวศ วะสี (2538, น. 8–20) ได้เสนอถึงความสำคัญในการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่มุขมนตรีให้เกิดปัญญา ว่าเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญที่สุดของสังคมทั้งหมดร่วมกัน ความเข้มแข็งทางปัญญาเกิดจากลักษณะ 5 ประการ คือ 1) สถิติปัญญาของคนทั้งหมด 2) โครงสร้างของสมอง 3) กระบวนการเรียนรู้ที่สร้างความเข้มแข็งทางปัญญา 4) การเรียนรู้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต 5) ความสามารถในการสร้างความรู้ใหม่ และได้เสนอยุทธศาสตร์ทางปัญญาไว้ 8 ประการ มีดังต่อไปนี้

1. ยุทธศาสตร์ญาณวิทยา ที่เน้นการเรียนรู้ใน 3 ระดับ กล่าวคือ ความรู้ที่รู้ความจริง แล้วเกิดปัญญาที่เชื่อมโยงความรู้ต่างๆ ได้ และเกิดจิตสำนึก เพราะความเข้าใจตัวเองที่สัมพันธ์กับสรรพสิ่งทั้งหลาย

2. ยุทธศาสตร์ครอบครัว จำเป็นต้องส่งเสริมและสนับสนุนครอบครัวให้มีสถานภาพทางเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม รวมทั้งการศึกษา เพื่อพัฒนาศักยภาพของแต่ละบุคคลอย่างเหมาะสมครบถ้วน ทำให้ครอบครัวเป็นฐานที่สำคัญทางสติปัญญาของชาติ และเป็นฐานทางศีลธรรมของสังคม

3. ยุทธศาสตร์เครือข่ายการเรียนรู้ ควรส่งเสริมสนับสนุนให้มีการเรียนรู้ของชุมชน หรือขององค์กรชาวบ้าน องค์กรชุมชนจะเป็นองค์กรในการจัดการของชาวบ้าน ซึ่งเป็นการจัดการในเรื่องของตนเอง รวมทั้งการจัดการเรื่องสิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติในปริณิณทลของชุมชน และในชุมชนมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย

4. ยุทธศาสตร์การปฏิรูปการเรียนรู้ในสถาบันการศึกษา หลักการปฏิรูปการเรียนรู้ในด้านความรู้และปัญญาและกระบวนการเรียนรู้ จะต้องมีการพัฒนามิติทางการ สังคม จิต และปัญญา ซึ่งเกิดจากการศึกษาจากการสัมผัสความจริง ศึกษาจากการคิด และศึกษาจากการเจริญสติ

5. ยุทธศาสตร์การเรียนรู้ในองค์กรและบทบาทของกองทัพ กองทัพควรปรับบทบาทให้เป็นสถาบันเพื่อการพัฒนาคนไปพร้อมกับการดำรงสมรรถนะทางการรบ เนื่องจากทหารที่เกณฑ์เข้ามาล้วนเป็นคนจน มีการศึกษาน้อย และเป็นผู้ที่เสียเปรียบทางสังคม หากกองทัพให้การศึกษาและนำสื่อทั้งทางวิทยุ และโทรทัศน์มาใช้ในการพัฒนาการศึกษา ก็จะเป็นการพัฒนาสติปัญญาของคนในชาติได้อีกทางหนึ่ง

6. ยุทธศาสตร์สื่อสารมวลชน เนื่องด้วยสังคม สื่อทุกชนิดมีบทบาทในการสื่อสารระหว่างกัน หากมีการบริหารจัดการสื่อและการพัฒนาคุณภาพของสื่อให้มีสาระ และสร้างสรรค์ก็เป็นหนทางหนึ่งที่จะพัฒนาสติปัญญาของผู้คนในสังคมได้อย่างกว้างขวาง และก้าวกระโดด

7. ยุทธศาสตร์การวิจัย สังคมปัจจุบันเป็นสังคมที่มีความเชื่อมโยง และเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ดังนั้นการสร้างความรู้ใหม่ จะทำให้เข้าใจสังคมได้ ด้วยเหตุนี้ ประเทศจะต้องมีความเข้มแข็งทางด้านการวิจัย

8. ยุทธศาสตร์การจัดการเพื่อความเข้มแข็งทางปัญญา การทำให้ยุทธศาสตร์ทั้ง 7 ประสบความสำเร็จได้นั้น ต้องอาศัยการจัดการที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับระดับนโยบาย มีการประสานความร่วมมือกัน ทำแผนจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลายฝ่าย มีกลไกในการประเมินผล มีการทดลอง และรัฐควรสนับสนุนระบบการเงิน สำหรับการศึกษาและการวิจัย เพื่อสนับสนุนให้เกิดการสร้างพลังปัญญาในสังคม

3. การสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน

เดวิท แมทิวส์ / เขียน, จีรวุฒิ เสนาคำ / แปล (2540, น.15-18) ได้เสนอยุทธศาสตร์ในการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชน โดยกล่าวไว้ว่า

“ชุมชนแห่งการเรียนรู้” วิธีที่เหมาะสมกับการเสริมสร้างชีวิตสาธารณะของชุมชนคือการแสวงหาวิธีต่าง ๆ ที่กระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนนั้นโดยปกติมักเกิดจากการดำเนินกิจการเฉพาะบางประการ อาทิ กิจกรรมการกำหนดปัญหาอย่างมีส่วนร่วม (Naming problems) และการกำหนดกรอบแนวทางการแก้ปัญหาสาธารณะ (framing issue for the publics) กิจกรรมเพื่อค้นหาแนวทางการทำงานร่วมกันอย่างมีประสิทธิภาพ กิจกรรมการกำหนดแนวทาง และการดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นต้น การค้นหากิจกรรมที่เปิดโอกาสให้ความสัมพันธ์ของผู้คนกลายมาเป็นความสัมพันธ์เชิงสาธารณะจึงค่อนข้างมีความสำคัญ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่เปิดโอกาสให้คนที่ค่อนข้างแปลกหน้าได้มาพบปะและแก้ไขปัญหาร่วมกัน สิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่งคือ กิจกรรมต่าง ๆ ที่กระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน มักจะเป็นกิจกรรมที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์เชิงสาธารณะ (public relationships)

การเสริมสร้างชีวิตสาธารณะ หรือกระบวนการเสริมสร้างชุมชนให้เข้มแข็ง อาศัย 4 ยุทธศาสตร์หลัก คือ

1. การกำหนดประเด็นปัญหาโดยการมีส่วนร่วมของชุมชน คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนคบคิดกับปัญหาไม่เพียงแต่จากแง่มุมผลประโยชน์ของตนเองเท่านั้น หากแต่รวมไปถึงผลประโยชน์ของคนอื่นด้วย ซึ่งเท่ากับเป็นการกระตุ้นให้ประชาชนเกิดสำนึกในชะตากรรมร่วมกัน และถือเป็นขั้นแรกของการนำประชาชนไปสู่สำนักการแบกรับและร่วมแก้ไขปัญหที่กำลังเกิดขึ้นกับชุมชนของตน

2. การสร้างทางเลือกให้กับชุมชน โดยผ่านกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์ กระบวนการสนทนาอย่างพินิจพิเคราะห์จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อผู้เข้าร่วมสนทนาต่างเข้าร่วมด้วยฐานะที่เท่าเทียมกัน คือ ต่างคนเป็นพลเมืองเหมือนกัน และต่อเมื่อผู้เข้าร่วมสนทนาต่างมีโอกาสและเวลาไตร่ตรองทบทวนทุกทศนะที่น่าเสนอ และกระบวนการตัดสินใจต้องเชื่อมโยงใกล้ชิดกับการปฏิบัติ แม้การสนทนาดังกล่าวจะไม่จบลงด้วยการเห็นพ้องต้องกันของทุกคน แต่ก็เป็นการสร้างแนวทางกว้างๆ และเผยให้เห็นถึงเป้าหมายร่วม ซึ่งเป็นการสร้างสำนึกความเป็นไปได้ของการดำเนินกิจกรรม ที่เป็นตัวเชื่อมเสริมสร้างพลังรวมหมู่ในการดำเนินกิจกรรมที่ตัดสินใจ เวทีการสนทนาจะทำหน้าที่คล้ายกับการนำเอาผู้เข้าร่วมคนหนึ่งเข้าไปสัมผัสกับประสบการณ์ชีวิตของอีกคน การเรียนรู้ประสบการณ์ของคนอื่น หรือรับทศนะของคนอื่นเข้ามาในสมองก็เท่ากับการเริ่มเปลี่ยนแปลงทัศนคติเดิมของตน พร้อมกับเริ่มมองเห็นความเป็นไปได้ที่จะร่วมทำงานกับคนอื่น

3. การดำเนินกิจกรรมสาธารณะ เป็นกิจกรรมที่ระดมพลังรวมหมู่ของประชาชน มีความหลากหลาย และเกี่ยวข้องกับประชาชนจำนวนมาก กิจกรรมสาธารณะมิได้ก่อเกิดจากผลการวางแผนบริหารจัดการ มิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากกระบวนการสนทนาแบบพินิจพิเคราะห์ และนำมาซึ่งการกำหนดแนวทางทั่วไปของการดำเนินกิจกรรม เผยให้เห็นประโยชน์ที่เกี่ยวข้องกัน ของผู้เข้าร่วม และเป้าหมายที่อาจจะร่วมกันได้ กิจกรรมนั้นอาจมีต้นทุนต่ำในสายตาของนักเศรษฐศาสตร์ แต่ก็เป็กิจกรรมที่ต้องการการติดต่อประสานงานในระดับหนึ่ง และเกิดจากเป้าหมายร่วมของผู้คน จึงก่อให้เกิดการรวมพลังเพื่อเสริมสร้างให้เกิดความเข้มแข็งให้แก่กันและกันของผู้คน

4. การประเมินผลกิจกรรมโดยสาธารณะ คือ การเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการประเมินผลกิจกรรมที่ดำเนินการในชุมชน โดยให้ประชาชนเป็นฝ่ายตัดสินใจว่าความพยายาม และกิจกรรมที่ดำเนินการใดที่มีประโยชน์ และมีคุณค่าอย่างแท้จริงต่อชุมชนของพวกเขา การกระทำได้กล่าวเป็นการเปิดโอกาสให้ประชาชนประเมินและปรับเปลี่ยนกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

เทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้

มีนักวิชาการหลายท่านได้เสนอเทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชนไว้หลากหลาย โดยสามารถแบ่งออกได้ดังต่อไปนี้

1. เทคนิค วิธีการจัดการเรียนรู้ที่จำแนกตามกลุ่มเป้าหมาย และระดับของงาน

การให้การศึกษาขององค์กรพัฒนาเอกชนที่มีจุดมุ่งหมายในการพัฒนาชุมชน จะเริ่มที่กระบวนการสร้างเสริมการเรียนรู้ให้เกิดในชุมชน โดยมาลี พฤษพงษ์สวัสดิ์ (2541, น. 99-125) ได้จำแนกวิธีการจัดการเรียนรู้ตามกลุ่มเป้าหมาย และระดับของงาน ดังต่อไปนี้

ก. ในระดับบุคคล

จะใช้วิธีการส่งเสริมการศึกษาขั้นพื้นฐาน การส่งเสริมข้อมูลเพื่อขยายการรับรู้ประกอบ การตัดสินใจ การส่งเสริมการพัฒนาตนเอง เพื่อเตรียมความพร้อมในการเข้าร่วมในกระบวนการพัฒนา การพัฒนาด้านจิตใจตามแนวทางพุทธศาสนา การพัฒนาอาชีพ เป็นต้น และ จิตจำนงค์ กิติศิริ (2532, น. 123-127) ยังได้กล่าวเสริมในส่วนนี้ว่า แม้การสอนส่วนใหญ่จะทำกับกลุ่ม แต่การเรียนรู้ก็เป็นกระบวนการของแต่ละคน มีอยู่ไม่น้อยที่จำเป็นต้องมีการติดต่อสัมพันธ์เป็นส่วนตัว เพื่อให้ชาวบ้านยอมรับความคิดใหม่ไปปฏิบัติ

นอกจากนี้ ประเวศ วะสี (2542, น. 42-43) ได้เสนอกระบวนการทางปัญญาในการพัฒนาและเสริมสร้างการเรียนรู้ในแต่ละบุคคล โดยมีเทคนิคดังนี้

1. ฝึกสังเกต สังเกตสิ่งที่เราเห็นหรือสิ่งแวดล้อม เช่น ไปดูนก ดูผีเสื้อ หรือในการทำงาน การฝึกสังเกตจะทำให้เกิดปัญญามาก โลกทรรศน์ และวิธีคิด สติ-สมาธิ จะเข้าไปมีผลต่อการสังเกตและสิ่งที่สังเกต

2. ฝึกบันทึก เมื่อสังเกตอะไรแล้วการฝึกบันทึก โดยจะวาดรูปหรือบันทึกข้อความ ถ่ายภาพ ถ่ายวิดีโอ ละเอียดมากขึ้นตามวัยและตามสถานการณ์ การบันทึกเป็นการพัฒนาปัญญา

3. ฝึกนำเสนอต่อที่ประชุมกลุ่ม เมื่อมีการทำงานกลุ่ม เราไปเรียนรู้อะไรมาบันทึกอะไรมา จะนำเสนอให้ผู้อื่นรู้เรื่องได้อย่างไร

4. ฝึกการฟัง ถ้ารู้จักฟังคนอื่นจะทำให้ฉลาดยิ่งขึ้น ที่เรียกว่าพหูสูต บางคนไม่ได้ยินคนอื่นพูด เพราะหมกมุ่นอยู่ในความคิดของตนเอง หรือมีความฝงใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่งจนเรื่องอื่นเข้าไม่ได้ ฉันทะ สติ สมาธิ จะช่วยให้ฟังได้ดีขึ้น

5. ฝึกปฏิจา-วิสังขนา เมื่อมีการนำเสนอและฟังแล้ว ฝึกปฏิจา-วิสังขนาหรือถาม-ตอบ ซึ่งเป็นฝึกใช้เหตุผล วิเคราะห์ สังเคราะห์ ทำให้เกิดความแจ่มแจ้งในเรื่องนั้นๆ

6. ฝึกตั้งสมมติฐานและตั้งคำถาม เวลาเรียนรู้อะไรไปแล้ว เราต้องสามารถตั้งคำถามได้ว่า สิ่งนี้คืออะไร สิ่งนั้นเกิดจากอะไร อะไรมีประโยชน์ ทำอย่างไรจะสำเร็จประโยชน์อันนั้น และมีการฝึกการตั้งคำถาม ถ้ากลุ่มช่วยกันคิดคำถามที่มีคุณค่าและมีความสำคัญ ก็จะอยากได้คำตอบ

7. ฝึกการค้นหาคำตอบ เมื่อมีคำถามแล้วก็ควรไปค้นหาคำตอบจากหนังสือ จากตำรา จากอินเทอร์เน็ต หรือไปคุยกับคนเฒ่าคนแก่ แล้วแต่ธรรมชาติของคำถาม การค้นหาคำตอบต่อคำถามที่สำคัญ จะสนุกทำให้ได้ความรู้มาก ต่างจากการท่องหนังสือโดยไม่มีคำถาม บางคำถามเมื่อค้นหาคำตอบทุกวิถีทางจนหมดแล้วไม่พบ แต่คำถามยังอยู่และมีความสำคัญ ต้องหาคำตอบต่อไปด้วยการวิจัย

8. การวิจัย การวิจัยเพื่อหาคำตอบเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ทุกระดับ การวิจัยจะทำให้ค้นพบความรู้ใหม่ ซึ่งจะทำให้เกิดความภูมิใจ สนุก และมีประโยชน์มาก

9. เชื่อมโยงบูรณาการ ให้เห็นความเป็นทั้งหมดและเห็นตัวเอง ธรรมชาติของสรรพสิ่งล้วนเชื่อมโยง เมื่อเรียนรู้อะไรมาอย่าให้ความรู้นั้นแยกเป็นส่วนๆ แต่ควรจะเชื่อมโยงเป็นบูรณาการให้เห็นความเป็นทั้งหมด ในการบูรณาการความรู้ที่เรียนรู้มาให้รู้ความเป็นทั้งหมดและเห็นตัวเองนี้ จะนำไปสู่อิสระภาพและความสุข เพราะหลุดพ้นจากความบีบคั้นของความไม่รู้

10. ฝึกการเขียนเรียบเรียงทางวิชาการ ถึงกระบวนการเรียนรู้และความรู้ใหม่ที่ได้มา การเรียบเรียงทางวิชาการเป็นการเรียบเรียงความคิดให้ประณีตขึ้น ทำให้ค้นคว้าหาหลักฐานที่มาที่อ้างอิงของความรู้ให้ถี่ถ้วนแม่นยำขึ้น การเรียบเรียงทางวิชาการจึงเป็นการพัฒนาปัญญาของตนเองอย่างสำคัญ และเป็นประโยชน์ในการเรียนรู้ของผู้อื่นในวงกว้างออกไป

ข. ในระดับกลุ่ม

จะใช้กลุ่มเป็นกลไกของการทำงานในระดับชุมชนและเป็นกลไกในการให้การศึกษาในหลายเนื้อหา เช่น ส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้ด้วยวิธีการทำงานร่วมกัน กระบวนการจะเริ่มจากสรุปสภาพปัญหาหรือความต้องการที่ดำรงอยู่ จากนั้นจะวิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหา แล้วจึงแสวงหาแนวทางแก้ไขหรือสนองความต้องการ โดย จิตจางนค์ กิติกิริติ (2532, น. 123-127) ได้กล่าวถึงเทคนิค วิธีการที่ใช้ในการเสริมสร้างการเรียนรู้ในระดับกลุ่ม ได้แก่ การประชุมทั่วไป อภิปรายกลุ่ม การสาธิต การแสดงนิทรรศการ ตลอดจนการทัศนศึกษาด้วยเมื่อได้มีการเสนอความคิดใหม่แก่กลุ่ม สมาชิกก็จะมีการสอบถามปัญหาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน และมีการสนับสนุนให้นำไปปฏิบัติ

ค. ในระดับชุมชน

จะเป็นการให้การศึกษาแก่สาธารณะชนในวงกว้าง โดยมุ่งถึงคนเป็นจำนวนมาก สำหรับวิธีการให้การศึกษา จะใช้หลักการแบบมีส่วนร่วมของผู้เรียน โดยให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง มุ่งให้เป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติ สาระของข้อมูลและความรู้ต้องสอดคล้องกับความต้องการและความสนใจที่เป็นประโยชน์ต่อกลุ่มเป้าหมาย และเน้นให้เกิดกระบวนการเสริมสร้างให้ชุมชน คิดเป็น พุดเป็น ทำเป็น

รูปแบบของการให้การศึกษา ได้แก่

- 1) การรณรงค์ด้วยสื่อ ใช้วิธีการแจกเอกสารและคู่มือต่าง ๆ แก่ชาวบ้าน การติดแผ่นโปสเตอร์และการโฆษณาประชาสัมพันธ์
- 2) การให้โอกาสด้านการศึกษาในระบบและนอกระบบด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การจัดบรรพชาสามเณร การฝากญาติโยมอุปการะส่งเสียให้เรียน การจัดหน่วยการศึกษาทางไกล เป็นต้น
- 3) การฝึกงาน เช่น การสอนทักษะไปพร้อม ๆ กับการทำงาน การฝึกอาชีพ เป็นต้น
- 4) การจัดโรงเรียนทางเลือก เช่น โรงเรียนการทำมาหากิน โรงเรียนหมู่บ้านเด็ก
- 5) ห้องสมุดและศูนย์ข้อมูล ซึ่งเก็บรวบรวมผลงานขององค์กรและงานอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องไว้บริการแก่ชุมชน
- 6) การสาธิต มักทำภายในหมู่บ้าน เพื่อให้ชาวบ้านเห็นและเข้าใจอย่างใกล้ชิด มักจะเป็นกิจกรรมร่วมของหมู่บ้าน เช่น ทำบ่อสาธิตการเลี้ยงปลา สาธิตการขยายพันธุ์พืช เป็นต้น เป็นการฝึกให้ชาวบ้านได้ทำจริงและทำเองได้ในโอกาสต่อไป
- 7) การฝึกอบรม ส่วนใหญ่จะเป็นการให้ความรู้เฉพาะเรื่อง โดยเชิญวิทยากรหรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านมาให้ความรู้โดยตรงในหมู่บ้าน หรือการส่งตัวแทนชาวบ้านหรือผู้สนใจไปรับการอบรมกับโครงการอื่น ๆ นอกพื้นที่
- 8) การศึกษาดูงานและทัศนศึกษา ได้แก่ การพากลุ่มเป้าหมายไปดูตัวอย่างงานพัฒนาในพื้นที่อื่นๆ ทั้งที่เป็นตัวอย่างที่ประสบความสำเร็จและล้มเหลว เพื่อเป็นบทเรียนส่งเสริมการแลกเปลี่ยนและการเรียนรู้กับผู้ที่เคยทำหรือกำลังทำกิจกรรมนั้นๆ เพื่อให้เห็นตัวอย่างจริง และได้แลกเปลี่ยนกันในระดับบุคคลและกลุ่ม สร้างแรงบันดาลใจและเข้าใจในเรื่งนั้นๆ ได้บทเรียน ได้ข้อคิดและความรู้ต่าง ๆ แก่ผู้มาดูงาน และพบว่ากิจกรรมดูงานและทัศนศึกษาเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพมาก
- 9) การสัมมนา ส่วนใหญ่นับที่กลุ่มผู้นำ จะมีการสัมมนาแลกเปลี่ยนกันเองระหว่างผู้นำในพื้นที่ หรือระหว่างพื้นที่ต่างๆ

10) การพบปะเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้ ทักษะ และประสบการณ์ เป็นกิจกรรมที่จัดทั้งในระดับของผู้นำภายในและสมาชิกชาวบ้าน การค้นหาผู้รู้ที่เป็นปราชญ์เชิงชุมชนให้มาพบเพื่อรู้จักและแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันประสานให้เกิดความรู้ใหม่ทำโดยการจัดกลุ่มพูดคุยแลกเปลี่ยนกันเองระหว่างชาวบ้านกับผู้นำ หรือระหว่างผู้นำกันเอง

11) เผยแพร่ข้อมูลข่าวสารผ่านสื่อมวลชน เพราะสื่อมวลชนเป็นกลไกในการแพร่กระจายข่าวสารข้อมูลในวงกว้าง และมีบทบาทอย่างสำคัญในการให้การศึกษาแก่สาธารณะชนได้เป็นอย่างดี การนำเสนอข่าวไม่เพียงแต่สะท้อนความเป็นจริง แต่ยังมีบทบาทในการชี้นำอีกด้วย รวมทั้งยังสามารถเป็นแรงกดดันเพื่อให้ปัญหาคลี่คลายลงได้

12) การจัดเวทีและงานมหกรรมเพื่อการรณรงค์ เป็นแนวทางการทำงานซึ่งยกระดับจากการนำเสนอสภาพปัญหาสู่การเรียกร้องให้มีการแก้ไขปัญหในระดับนโยบาย

ง. ในระดับเครือข่าย

กฤษฎา บุญชัย และคณะ (2538, น. 21-41) ได้กล่าวถึง กระบวนการเรียนรู้ของชาวบ้าน ในลักษณะของการขยายเป็นเครือข่ายซึ่งมีการแพร่กระจายขยายตัวจากเกษตรกรปัจเจกเป็นเกษตรกรเพื่อนบ้าน สู่หมู่บ้านข้างเคียง สู่กลุ่ม สู่องค์กรชาวบ้านภายนอก แม้ว่าจะระดับปัญหาแต่ละคน แต่ละกลุ่มจะต่างระดับกัน แต่เวทีการเรียนรู้ร่วมกันจะช่วยสนับสนุนทั้งกำลังใจ กำลังทรัพยากร และความร่วมมือร่วมใจกันในการแก้ปัญหา กระบวนการเหล่านี้พัฒนาจนกระทั่งเป็นเครือข่ายสายใยโยงกัน ยกระดับเป็นองค์กรระหว่างชุมชน เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาในระดับที่ใหญ่ขึ้น โดยใช้วิธีการแบ่งปันความรู้ประสบการณ์ การศึกษาดูงาน การฝึกอบรม การประชุมสัมมนา และทำกิจกรรมที่ทำให้ชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้ที่มีการพัฒนามากขึ้น ดังเช่น

1. ส่งเสริมให้ชาวบ้านรวมกลุ่มกัน เพื่อร่วมกันประชุมคิดเห็นหาทางแก้ไขปัญหา ซึ่งจะเป็นการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของชาวบ้าน จากประสบการณ์การทำงานร่วมกันอย่างจริงจัง

2. การจัดอบรมสัมมนาร่วมกับองค์กรอื่นๆ เพื่อให้เกิดการเรียนรู้แลกเปลี่ยนกันระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง และนักพัฒนาด้วย

3. ประสานกับหน่วยงานราชการ เพื่อขอสนับสนุนด้านเงินทุน ความรู้ เครื่องมือ อุปกรณ์

4. การพาชาวบ้านไปดูงาน

จ. การจัดการศึกษาสำหรับเด็ก และสำหรับผู้ใหญ่

กระบวนการจัดกิจกรรมการศึกษาเพื่อการพัฒนาท้องถิ่น จำเป็นต้องจัดให้มีรูปแบบที่หลากหลาย และเหมาะสมกับวัย (ไพพรรณ เกียรติโชติชัย, 2541, น. 74-278)

การจัดการศึกษาสำหรับเด็ก และผู้ใหญ่ต้องมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ วิธีการถ่ายทอดความรู้แก่เด็ก ต้องง่าย ไม่ซับซ้อน สนุกสนานและดึงดูดใจ เช่น การละเล่น การเล่านิทาน และการลงมือทำ ส่วนวิธีการถ่ายทอดความรู้สำหรับผู้ใหญ่ซึ่งเป็นวัยทำงานมีหลายรูปแบบ เช่น วิธีบอกเล่า พิธีสู่ขวัญ พิธีทางพุทธศาสนา พิธีกรรมในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของชีวิต การประกอบอาชีพ ตลอดจนวิธีอ่านหนังสือ และวิธีแสดงมหรสพ (จารุวรรณ ธรรมวัตร ใน เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ, 2531, น. 63-64)

และ จิตจันทร์ กิติกรติ (2532, น. 123-127) ได้กล่าวเสริมในประเด็นของการให้การศึกษาผู้ใหญ่ไว้ด้วย กล่าวคือ ความสามารถในการเรียนรู้ของผู้ใหญ่จะลดน้อยลง เพราะความสามารถในการเห็นและการฟังลดน้อยลง ปฏิบัติได้ตอบช้าลง มีความลังเลที่จะเรียนมากขึ้น และมีความกลัวที่จะล้มเหลวมาก ดังนั้นเพื่อให้การเรียนรู้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ การเรียนรู้ของผู้ใหญ่จึงต้องมีเป้าหมายที่แน่นอน เนื้อหาวิชาการต้องมีสาระสำคัญและเป็นประโยชน์ต่อผู้เรียน วิธีการสอนคือ “เรียนด้วยการกระทำ” เป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด

2. เทคนิควิธีการจัดการเรียนรู้ที่จำแนกตามลักษณะการให้ความรู้

ทงศักดิ์ คุ่มไข่น้ำ (2534, น. 14-16) ได้เสนอวิธีการจัดการเรียนรู้ในลักษณะการให้การให้การศึกษาชุมชนเพื่อการพัฒนา ซึ่งมี 2 รูปแบบ คือ 1) การให้การศึกษาแบบทางตรง เป็นวิธีการให้การศึกษาในรูปของการบอกหรืออธิบายให้ผู้เรียนได้รู้ว่าอะไรเป็นอะไรตรงๆ 2) การให้การศึกษาแบบทางอ้อม เป็นวิธีการให้การศึกษาที่ไม่ใช้วิธีบอกกล่าวให้ความรู้โดยตรง แต่จะเป็นการให้ข้อมูล ข่าวสาร กระตุ้นให้ผู้ศึกษาหรือผู้ฝึกอบรมได้เรียนรู้โดยการคิด วิเคราะห์ และสรุปข้อมูลเหล่านั้นด้วยตนเอง

นักพัฒนามีแนวทางปฏิบัติการให้การศึกษาชุมชน เพื่อการพัฒนาได้หลายแนวทาง ดังต่อไปนี้

1. การเยี่ยมเยียนบ้านและไร่นา เป็นวิธีที่ติดต่อกับชาวบ้านโดยตรง เพื่อให้คำแนะนำความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อชีวิตประจำวัน
2. การประชุมกลุ่มย่อย เป็นการนำเอาคนที่มีความสนใจหรือมีปัญหาเหมือนกันมาร่วมประชุมแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

3. การสาธิตผลการปฏิบัติ เป็นการแสดงให้เห็นคุณค่าของการปฏิบัติในเรื่องใดเรื่องหนึ่งเพื่อให้เกิดการยอมรับ เช่น การสาธิตการเพาะเห็ดฟาง การใช้พันธุ์พืชชนิดใหม่ เป็นต้น

4. การประชุมใหญ่ เป็นการเรียกชาวบ้านทั้งหมู่บ้านมาประชุมร่วมกัน เพื่อทราบข่าวคราวหรือความรู้บางอย่างใดอย่างหนึ่ง

5. การจัดนิทรรศการ เป็นการจัดแสดงตัวอย่างของจริง เพื่อกระตุ้นให้เกิดความรู้และนำความคิดไปปฏิบัติ

6. การจัดทัศนศึกษา เป็นการนำประชาชนกลุ่มหนึ่งไปศึกษาดูงานนอกสถานที่

7. การให้การศึกษาโดยผ่านผู้นำท้องถิ่น หมายถึง การใช้ผู้นำเป็นสื่อกลางในการให้การศึกษา ซึ่งในทางปฏิบัติจะให้การศึกษากับผู้นำท้องถิ่นก่อน แล้วให้ผู้นำไปถ่ายทอดแก่ประชาชนต่อไป

8. การจัดห้องสมุดชุมชนหรือที่อ่านหนังสือพิมพ์หมู่บ้าน เป็นการจัดศูนย์ความรู้ ข้อมูลข่าวสาร ให้ชาวบ้านได้ศึกษาค้นคว้าความรู้ด้วยตนเอง

9. การใช้โสตทัศนูปกรณ์ เพื่อกระตุ้นความสนใจและให้ข้อมูลข่าวสารที่เป็นประโยชน์ต่อคนจำนวนมาก เช่น การจัดรายการวิทยุ โทรทัศน์ การจัดทำหอกระจายข่าว หรือบริการเสียงตามสาย การใช้เอกสารสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ เป็นต้น

3. เทคนิคการประชุมอย่างมีส่วนร่วม

ทวีศักดิ์ นพเกษร (ม.ป.ป., น. 1-15) ได้นำเสนอเทคนิคการประชุมอย่างมีส่วนร่วม ซึ่งเป็นกระบวนการสร้างการเรียนรู้วิธีหนึ่ง ซึ่งใช้เวทีการประชุม เพื่อแลกเปลี่ยน ความคิดเห็น และประสบการณ์ กับคนอื่น ทุกคนในที่ประชุมจะได้เรียนรู้ความแตกต่าง ความหลากหลาย รู้จักอดกลั้น และประนีประนอมโดยใช้เหตุผลและผลของการตัดสินใจร่วมกัน วิธีการดำเนินการประชุมอย่างมีส่วนร่วม สามารถจัดได้หลายรูปแบบตามความเหมาะสม โดยมีขั้นตอนหลักๆ คือ

1) ผู้ดำเนินการประชุมจะให้ภาพรวมของสถานการณ์ หรือสภาพปัญหาในปัจจุบัน ในขั้นตอนนี้ อาจใช้เทคนิคของการวาดแผนภูมิความคิด (Mind Map) ในการแจกแจงประเด็น และสรุปให้เข้าใจ เพื่อที่จะให้ผู้เข้าร่วมประชุมสามารถติดต่อ เชื่อมโยงไปสู่เรื่องอื่นๆ ได้

2) ผู้เข้าร่วมประชุมจะช่วยกันจัดลำดับความสำคัญของปัญหา และหาแนวทางในการแก้ไขปัญหามีการถกเถียง แสดงความคิดเห็นได้อย่างอิสระ และเปิดเผย วิธีการแสดงความคิดเห็น อาจแนะนำเสนอด้วยการเขียนใส่กระดาษ หรือการพูดคุย ในขั้นตอนนี้ทุกคนจะได้ฝึกทักษะในการละลายพฤติกรรม และทักษะในการจัดการกับความขัดแย้ง เพราะในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

ของแต่ละบุคคลที่มีความแตกต่างกันไป ที่ประชุมจะต้องอาศัยกระบวนการบริหารจัดการความขัดแย้งที่ดี ที่จะทำให้เกิดประโยชน์ จนเป็นพลังปัญญาในการแก้ปัญหาได้

3) การสรุปแนวทางในการแก้ปัญหา และร่วมมือกันปฏิบัติอย่างจริงจัง การร่วมกันคิดร่วมตัดสินใจ และลงมือปฏิบัติร่วมกัน นอกจากจะได้เรียนรู้ร่วมกัน ทุกคนจะมีความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ที่จะต้องร่วมกันพัฒนาชุมชนของตน ตลอดจนแสวงหาอนาคตร่วมกันของชุมชน

4. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

สุเมธชา พรหมบุญ และคณะ (2541, น. 39-42) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับวิธีการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมถึง 3 วิธีการหลักๆ ที่ใช้ได้ผลดีมาแล้วหลายสถานการณ์ คือ

1. กระบวนการกลุ่ม (Group Dynamics ,Group Process) เป็นกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มผู้เรียนตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป ผู้เรียนแต่ละกลุ่มจะต้องมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน มีแรงจูงใจร่วมกันในการทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดโดยที่แต่ละคนในกลุ่มมีอิทธิพลต่อกัน และกัน การนำกระบวนการกลุ่มมาใช้ในระยะแรกเป็นไป เพื่อการฝึกทักษะด้านมนุษยสัมพันธ์ การพัฒนาบุคลิกภาพ การให้คำปรึกษาและแนะแนว ในปัจจุบันได้มีการนำกระบวนการกลุ่มเข้าใช้ในการเรียนการสอน

หลักการสำคัญของกระบวนการกลุ่มประกอบด้วย

- ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางแห่งการเรียนรู้
- ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้จากกลุ่มให้มากที่สุด
- เน้นกระบวนการเรียนรู้และการสร้างสรรค์ความรู้โดยกลุ่ม

กิจกรรมของกระบวนการกลุ่มเพื่อการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ได้แก่

1.1 เกม เป็นกิจกรรมการเรียนรู้ที่สนุกสนาน มีกฎกติกาไม่สลับซับซ้อน ช่วยให้ผู้เรียนสนุกในการเรียน และได้ฝึกทักษะการคิดวิเคราะห์ การตัดสินใจ ฝึกความมีน้ำใจเป็นนักกีฬา

1.2 บทบาทสมมติ สมาชิกกลุ่มแบ่งบทบาทหน้าที่แสดงบทบาทตามสถานการณ์ที่สมมติขึ้น ช่วยให้ผู้เรียนเกิดจินตนาการ และความคิดสร้างสรรค์ที่ดี เกิดความเข้าใจในสิ่งที่ศึกษาอย่างลึกซึ้ง

1.3 กรณีตัวอย่าง การเรียนจากเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริง หรือเป็นสถานการณ์ที่เหมือนจริง โดยการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ศึกษาวิเคราะห์ อภิปราย เพื่อฝึกฝนการแก้ปัญหา

1.4 การอภิปรายกลุ่ม เป็นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในประเด็นที่กลุ่มสนใจร่วมกัน อาจมีสมาชิกกลุ่มประมาณ 6-12 คน โดยมีผู้ดำเนินการอภิปราย สมาชิกในกลุ่มร่วมกันอภิปราย การอภิปรายทำได้หลายลักษณะ ผู้สอนจะต้องเลือกตามความเหมาะสม

2. การเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจ (Cooperative Learning) เน้นการจัดสภาพแวดล้อมทางการเรียนให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ร่วมกันเป็นกลุ่มเล็ก ๆ สมาชิกแต่ละคนจะต้องมีส่วนร่วมในการเรียนรู้และให้ความสำเร็จของกลุ่ม ทั้งโดยการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและการแบ่งปันทรัพยากรการเรียนรู้ รวมทั้งการเป็นกำลังใจแก่กันและกัน สมาชิกแต่ละคนจะต้องรับผิดชอบต่อการเรียนรู้ของตนเองพร้อม ๆ กับการดูแลเพื่อนสมาชิกทุกคนในกลุ่ม ความสำเร็จของแต่ละบุคคลคือ ความสำเร็จของกลุ่ม ความสำเร็จของกลุ่ม คือ ความสำเร็จของทุกคน สมาชิกกลุ่มย่อยของการเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจจะต้องประกอบด้วย ผู้เรียนที่มีคุณลักษณะแตกต่างกัน อยู่ในกลุ่มเดียวกัน เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้เรียนแต่ละคนได้นำศักยภาพของตนเองมาเสริมสร้างความสำเร็จของกลุ่มเพื่อให้ผู้เรียนได้มีโอกาสช่วยเหลือกัน สมาชิกของกลุ่มต้องมีปฏิสัมพันธ์กัน จะได้ไว้วางใจกันยอมรับในบทบาทและผลงานของเพื่อน กิจกรรมในชั้นเตรียมผู้เรียนจะต้องฝึกฝนทักษะทางสังคมเพื่อการทำงานกลุ่ม

จากแนวคิดนี้สามารถพัฒนาเทคนิคดังตัวอย่าง ต่อไปนี้

2.1 การเล่าเรื่องรอบวง (Roundrobin) เป็นเทคนิคการเรียนรู้ที่เปิดโอกาสให้สมาชิกทุกคนในกลุ่มได้เล่าประสบการณ์ ความรู้ สิ่งที่ตนกำลังศึกษา สิ่งที่ตนประทับใจให้เพื่อนในกลุ่มฟัง

2.2 มุมสนทนา (Corners) เริ่มต้นจากการให้ผู้เรียนกลุ่มย่อยแต่ละกลุ่มเข้าป็นั่งตาม มุมหรือจุดต่างๆ ในห้องและช่วยกันค้นหาคำตอบสำหรับโจทย์ปัญหาต่าง ๆ ที่ยกขึ้นมา และเปิดโอกาสให้ผู้เรียนอธิบายเรื่องราวที่ตนศึกษาให้เพื่อนกลุ่มอื่นฟัง

2.3 คู่ตรวจสอบ (Pairs Check) แบ่งผู้เรียนเป็นกลุ่มละ 4 หรือ 6 คน แล้วจับคู่กับทำงาน คนหนึ่งทำหน้าที่เสนอแนะวิธีการแก้ปัญหา อีกคนทำหน้าที่แก้โจทย์ เสร็จข้อที่ 1 แล้วสลับหน้าที่กัน เมื่อเสร็จครบ 2 ข้อ ให้นำคำตอบมาตรวจสอบกับคำตอบของคู่อื่นในกลุ่มอื่น

2.4 คู่คิด (Think-Pair Share) ครูตั้งคำถามให้ผู้เรียนตอบ ผู้เรียนแต่ละคนจะต้องคิดคำตอบของตนเองนำคำตอบมาอภิปรายกับเพื่อนที่นั่งติดกับตน นำคำตอบมาเล่าให้เพื่อนฟังทั้งชั้น

2.5 ปริศนาความคิด (Jigsaw) สมาชิกกลุ่มจะศึกษาเนื้อหาที่ครูกำหนดให้ สมาชิกแต่ละคนในกลุ่มประจำจะไม่รับผิดชอบมาให้ศึกษาเนื้อหาที่แตกต่างกันตามความเหมาะสม สมาชิกที่ศึกษาเนื้อหาเดียวกันจากทุกกลุ่มมารวมกันเป็นกลุ่มผู้เชี่ยวชาญ เพื่อร่วมกันศึกษาเนื้อหาจนเข้าใจ แล้วหาวิธีอธิบายให้เพื่อนในกลุ่มประจำของตนฟังเพื่อเล่าเรื่องที่ตนศึกษาให้เพื่อนฟัง เมื่อทุกคนเล่าเรื่องที่ตนศึกษาจบแล้ว จะให้สมาชิกคนหนึ่งสรุปเนื้อหาของสมาชิกทุกคนเข้าด้วยกัน ครูทดสอบความเข้าใจและให้รางวัล

2.6 กลุ่มร่วมมือ (Co-op- Co-op) สมาชิกแต่ละคนในกลุ่มย่อยได้รับมอบหมายให้ศึกษาเนื้อหาหรือทำกิจกรรมที่ต่างกัน ทำเสร็จแล้วจึงนำผลงานมารวมกันเป็นงานกลุ่ม เพื่อให้ได้ผลงานที่มีคุณภาพ ควรอ่านบททวนและตรวจสอบแก้ไขภาษา นำผลงานกลุ่มเสนอต่อชั้นเรียน

2.7 กลุ่มร่วมมือกันแข่งขัน (The Games Tournament) แบ่งสมาชิกเป็น 3 กลุ่ม กลุ่มที่ 1 และกลุ่มที่ 2 เป็นกลุ่มแข่งขัน สมาชิกกลุ่มทั้ง 2 ต้องมีจำนวนเท่ากัน กลุ่มที่ 3 เป็นกลุ่มผู้เชี่ยวชาญหรือกลุ่มผู้ตัดสิน โดยไม่ต้องให้คำตอบ กลุ่มแข่งขันแต่ละกลุ่มจะตั้งข้อสอบให้กับเพื่อนของตนเมื่อถึงเวลาแข่งขัน ผู้ตัดสินอธิบายกติกา และเรียกตัวแทนของกลุ่มผู้แข่งขันออกมาทีละคน หรือมากกว่านั้นตามความเหมาะสม เมื่อสิ้นสุดการแข่งขันกลุ่มที่ได้คะแนนสูงกว่าเป็นผู้ชนะ

2.8 ร่วมกันคิด (Numbered Heads Together) เริ่มจากครูถามคำถามเปิดโอกาสให้นักเรียนแต่ละกลุ่มช่วยกันคิดหาคำตอบ จากนั้นครูจึงเรียกให้ผู้เรียนคนใดคนหนึ่งจากกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งหรือทุก ๆ กลุ่มตอบคำถาม เป็นวิธีการที่นิยมใช้กันในการทบทวนหรือตรวจสอบความเข้าใจ

3. การเรียนรู้แบบการสร้างสรรค์ความรู้ (Constructivist) เป็นวิธีการเรียนรู้ที่ต้องแสวงหาความรู้ และสร้างความรู้ความเข้าใจด้วยตนเอง ความแข็งแกร่ง ความเจริญงอกงามในความรู้จะเกิดขึ้นเมื่อผู้เรียนได้มีโอกาสเรียนรู้ และแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับคนอื่น ๆ หรือได้พบสิ่งใหม่ๆ แล้วนำความรู้ที่มีอยู่มาเชื่อมโยง ตรวจสอบกับสิ่งใหม่ๆ

แนวคิดการเรียนรู้แบบสร้างสรรค์ความรู้คือ การเรียนรู้เป็นกระบวนการสร้างสรรค์ความรู้ ความรู้เดิมเป็นพื้นฐานสำคัญของการสร้างสรรค์ความรู้ใหม่ และคุณภาพของการเรียนรู้มีความสัมพันธ์กับบริบทที่เกิดขึ้น

5. การเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้าน

ไพพรรณ เกียรติโชคชัย (2541, น. 74-248) ได้ให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาชาวบ้านในการพัฒนาท้องถิ่นไว้ว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านนั้นเป็นความรู้หรือประสบการณ์ดั้งเดิมของประชาชนในท้องถิ่นที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาจากบรรพบุรุษ หรือสถาบันต่าง ๆ ในท้องถิ่น ธรรมชาติของภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้ของปราชญ์ชาวบ้านที่ได้รับสืบทอดกันมา เพื่อนำมาผสมผสานกับองค์ความรู้สมัยใหม่ได้อย่างเหมาะสมกับสภาพท้องถิ่น ก็จะทำให้ท้องถิ่นสามารถดำรงอยู่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลงได้ วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านมี 3 วิธี คือ

1) การถ่ายทอดแบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ การบอกเล่าให้ฟังต่อ ๆ กันมา ลักษณะของการบอกเล่ามี 3 ลักษณะ คือ

ก. การบอกเล่าโดยตรง อาทิ การอบรมสั่งสอนกิริยามารยาท การสั่งสอนวิชาชีพ และการสอนหนังสือ เป็นต้น

ข. การบอกเล่าโดยผ่านพิธีกรรม อาทิ พิธีกรรมทางศาสนา พิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น และพิธีสู่ขวัญ เป็นต้น ในพิธีกรรมต่างๆเหล่านี้จะมีคำสอนแทรกอยู่ ซึ่งเป็นลักษณะของการเชื่อมโยงประสบการณ์

ค. การบันทึก ได้แก่ ลิเก ลำตัด โนรา หนังตะลุง หมอลำ และคำขอ เป็นต้น จะมีเนื้อหาของคำร้องต่างๆ อาทิ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่น คติคำสอนของศาสนา การเมืองการปกครอง การประกอบอาชีพ การรักษาโรคพื้นบ้าน ตลอดจนการปฏิบัติตนตามจารีตประเพณีต่างๆ

2) การถ่ายทอดแบบเป็นลายลักษณ์อักษร ในอดีตจะใช้วิธีการหรือเขียนใส่ใบลาน หรือสมุดข่อยที่ชาวใต้เรียกบุคดา บุดขาว บางแห่งใช้วิธีการในแผ่นหิน

3) การถ่ายทอดแบบผ่านสื่อมวลชน เป็นการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ ซึ่งจะออกมาในรูปของสิ่งตีพิมพ์ทุกประเภท สื่ออิเล็กทรอนิกส์ และสิ่งโทรคมนาคมต่างๆ อาทิ วิทยุ โทรทัศน์ วิทยุทัศน์ ภาพยนตร์ คอมพิวเตอร์ อินเทอร์เน็ต เทเลเท็กซ์ โทรศัพท์ โทรสาร ตลอดจนโทรประชุม (Teleconference)

นอกจากนี้ ในการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน ก็ได้ให้ความสำคัญกับการนำภูมิปัญญามาสู่กระบวนการเรียนรู้ในการพัฒนาชุมชน ซึ่งเสนอเป็นขั้นตอนดังนี้ (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2533, น. 86-87)

1. ต้องมีความเข้าใจถึงภูมิปัญญาชาวบ้านว่าเป็นความดีมีคุณค่า และสะสมกันมานาน เป็นเรื่องที่ผสมผสานทุกสิ่งทุกอย่างเชื่อมโยงสิ่งต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

2. การศึกษาและรวบรวมประเภทของภูมิปัญญาชาวบ้านในด้านต่าง ๆ

3. การจัดระบบข้อมูล เพื่อเชื่อมโยงภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้เฉพาะด้าน

4. การศึกษาวิธีการที่เหมาะสม ในการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน เช่น การศึกษาดูงาน การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การเล่าประสบการณ์ เป็นต้น

ส่วน เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ (2531, น. 63-64) ได้ให้ความสำคัญของการศึกษาเพื่อฟื้นฟูศักยภาพของชุมชน โดยเน้นไปที่การถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งเป็นความรอบรู้ของชาวบ้านที่เรียนรู้และมีประสบการณ์สืบทอดกันมาทั้งทางตรง คือ ประสบด้วยตนเอง หรือทางอ้อม

พร้อมกันนี้ จารุวรรณ ธรรมวัตร ใน เสรี พงศ์พิศ บรรณาธิการ (2531, น. 63-64) ได้กล่าวถึงวิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาพื้นบ้านอีสาน ที่มีรูปแบบหลากหลายตามเนื้อหาและกลุ่มเป้าหมาย โดยการใช้วิธีการบอกเล่า การประกอบพิธีกรรม การแสดงมหรสพ ซึ่งทุกวิธีแอบอิงอยู่กับความศรัทธาในอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ศรัทธาในพุทธศาสนา

6. การสร้างเวทีการเรียนรู้ของชุมชน

กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนที่เกิดจากการถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้าน นอกจากจะมีการสืบทอดกันภายในชุมชนแล้ว ยังได้ขยายการใช้ประโยชน์หรือแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในรูปแบบของเครือข่ายการเรียนรู้ในชนบทอีกด้วย คือ (อนุก นาคะบุตร, 2533, น. 34)

- 1) การเรียนรู้ระหว่างเกษตรกรด้วยกันเอง
- 2) การเรียนรู้ระหว่างเกษตรกรและนักวิชาการ แล้วเกิดกระบวนการสร้างความรู้ใหม่ขึ้นมา รวมทั้งบางเรื่องได้นำมาเป็นนโยบายด้วย
- 3) การส่งเสริมการเก็บข้อมูล และยกระดับข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาชาวบ้านจากการศึกษา และการทำวิจัยของสถาบันการศึกษาต่างๆ
- 4) การเชื่อมประสานผู้นำในชุมชนเข้าด้วยกัน โดยมีนักพัฒนาจากเอกชนและรัฐเข้าไปเสริมให้เกิดการเกาะตัวของแม่ข่าย (nucleus) ก่อให้เกิดการคิดค้นหาทางเลือก การเรียนรู้และการขยายผล

7. การเรียนรู้เพื่อสร้างชีวิต และจิตสำนึก

กาญจนา แก้วเทพ (2533, น. 38-46) ได้เสนอวิธีการเรียนการสอนเพื่อสร้างชีวิตและสำนึก หลักการสำคัญ 3 ประการในการเรียนการสอน ได้แก่

- หลักแรก คือ จะต้องเป็นการเรียนจากสภาพความเป็นจริงขึ้นมา ที่เรียกว่า “Inductive Method” ความรู้ของเด็กจะต้องเริ่มต้นจากสภาพชีวิตที่เป็นจริงของตัวเอง ต้องเรียนรู้ ต้องรู้จักตัวเองให้ดีก่อนแล้วค่อยๆ ขยายออกไปสู่พ่อแม่ ครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน
- หลักประการที่สอง คือ เน้นปัญหาและการแก้ปัญหา ในการเรียนปัญหานั้น เราจะใช้ทักษะที่ดี ทักษะที่มีความหวังในการมองว่า “ที่ใดมีปัญหา ที่นั่นย่อมมีวิธีแก้ปัญหาลู่ด้วย”
- หลักประการที่สาม คือ การมีความคิดวิพากษ์วิจารณ์ หรือที่ภาษาทางการศึกษาเรียกว่า “คิดเป็น”

สำหรับวิธีการเรียนการสอนที่ใช้มีดังนี้

1) การทบทวนชีวิต คือ “การรู้จักตัวเอง” เป็นบทเรียนที่สำคัญที่สุดในชีวิต เราต้องให้เด็กรู้จักตัวเอง รู้จักความคาดหวังของตัวเอง เขาจึงจะมองเห็นความเป็นไปของตนเองได้ทบทวนชีวิต โดยใช้กิจกรรมหลายอย่าง คือ

- การเขียนบันทึกชีวประวัติของตัวเอง แล้วให้เด็กทุกคนนำข้อเขียนมาอ่านในกลุ่ม เพื่อให้แต่ละคนรู้ถึงรากเหง้าของกันและกัน มีความเข้าใจกันและยอมรับกัน ถือเป็นขั้นตอนที่ปลูกจิตสำนึกให้แก่เด็ก

- การมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์โดยผ่านวัตถุ เพราะคนสมัยนี้มองเห็นแต่วัตถุ แต่มองไม่เห็นความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีต่อกัน เราจึงต้องรื้อฟื้นสิ่งนี้ขึ้น มาเพื่อให้เด็กรู้จักสร้างสายสัมพันธ์กับคนในชุมชน เช่น ตั้งเงื่อนไขเรื่องข้าวเป็นหลัก แล้วให้เด็กเชื่อมโยงว่าเกี่ยวข้องกับบุคคลต่าง ๆ อย่างไรบ้าง เป็นต้น

- การรับรู้ค่าใช้จ่ายและการคิดคำนวณ ให้เด็กมาช่วยคิดคำนวณค่าใช้จ่ายในแต่ละเดือน เทียบกับการเรียนวิชาเลขคณิตไปด้วย และร่วมกันคิดและวางแผนการใช้จ่ายร่วมกันว่าจะให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลอย่างไรต่อไป

- การสอนโดยครูทำเป็นตัวอย่าง ในวงการศึกษาริเริ่มว่า “Learning by doing” โดยเริ่มที่ครูกระทำเป็นตัวอย่าง เพื่อให้เด็กได้เรียนรู้จากครู เพราะหลักที่ว่าจะสอนให้เด็กรับใช้ชุมชน มีคุณค่าต่าง ๆ ตัวครูเองต้องแสดงตัวอย่างให้เห็นอย่างชัดเจนเสียก่อน

2) การใช้ความแตกต่างระหว่างบุคคลเพื่อสร้างสรรค์ชีวิตกลุ่ม เมื่ออยู่ในกลุ่ม เด็ก ๆ ย่อมมีความแตกต่างกัน ทุกคนต้องยอมรับในความต่างนี้ และจะใช้ความต่างนี้ให้สร้างสรรค์ชีวิตกลุ่มที่ดีขึ้น จากการที่เราให้เด็กเขียนชีวประวัติทำให้เรารู้จักเด็กมากขึ้น การจัดกิจกรรมให้พวกเขาต้องรับผิดชอบร่วมกัน ต้องช่วยเหลือแบ่งปันซึ่งกันและกัน ช่วยกันเสริมข้อเด่นและลดข้อด้อยของกันและกัน การสร้างชีวิตกลุ่มนี้ เราถือหลักว่า สิ่งใดที่เราต้องการให้เขาทำในอนาคต เราต้องเริ่มต้นตั้งแต่เดี๋ยวนี้ แล้วเราจะมีตารางเวลาสำหรับประเมินผลการใช้ชีวิตกลุ่มร่วมกัน

3) การวิเคราะห์แบบสังคม – ประวัติศาสตร์ คือ ต้องการให้เด็กมีความสามารถที่จะใช้ความคิดแบบวิเคราะห์ – สังเคราะห์ ในการจำแนกแยกแยะ ในการมองเห็นความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ต่าง ๆ ตัวอย่างกิจกรรมที่ฝึกฝน เช่น

- คำว่าการวิเคราะห์สังคม หมายถึง การรู้จักความสัมพันธ์ระหว่างส่วนต่าง ๆ ของสังคมตั้งแต่ส่วนที่เล็กที่สุด คือตัวเราเอง ออกไปจนถึงพ่อ แม่ ครอบครัว เครือญาติ ชุมชนภาคเหนือ ประเทศไทย และระดับชาติ ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างระดับจุลภาคกับระดับมหภาค ให้เด็กรู้จักวิเคราะห์ความสัมพันธ์อย่างเชื่อมโยง

- การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ เน้นให้เห็นการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่ในอดีตมาจนถึงปัจจุบันและอนาคต โดยประยุกต์เอาทักษะจากวิชาประวัติศาสตร์ในโรงเรียนให้เด็กเขียนประวัติของหมู่บ้านของเขาเอง ด้วยการสัมภาษณ์คนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้าน ตั้งแต่อดีต ปัจจุบัน และที่กำลังจะเป็นอนาคต แล้วนำมาวิเคราะห์เนื้อหาของประวัติศาสตร์ คู่มือปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงนั้น เพื่อชี้ให้เห็นว่าทุกอย่างล้วนคลี่คลายเปลี่ยนแปลงไป และมนุษย์เป็นผู้มีส่วนในการเปลี่ยนแปลงนั้น

- การจตุรร่วมกันระหว่างชุมชนต่างๆ โดยจัดกิจกรรมให้เด็กเอาผลของการศึกษามารายงานกันในกลุ่ม เป้าหมายของกิจกรรมนี้ เพื่อขยายแนวคิดของเด็กว่า การเปลี่ยนแปลงหรือปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนของเรานั้นมิได้มีแต่เพียงชุมชนเดียว แต่เป็นปัญหาร่วมของทุกชุมชน จากการศึกษาที่เห็นปัญหาร่วมกัน จะช่วยสร้างความรู้สึกว่าความเป็นปึกแผ่น ความเป็นน้ำหนึ่งเดียวกันมีความสำคัญในการแก้ไขปัญหา

4) การฝึกงาน ขั้นตอนของการฝึกงาน จะต้องสอดแทรกอยู่ในทุกกระบวนการเรียนการสอนตลอดเวลา เช่น การสำรวจชุมชน การนำทักษะที่เรียนรู้ไปใช้ทำงาน การปฏิบัติงานจริงในชุมชน

5) การทบทวนและวิพากษ์ชีวิตประจำวัน สิ่งที่น่าหนักคือ ชีวิตประจำวันที่ศึกษาอยู่ร่วมกัน เราต้องช่วยให้เขาตื่นตัว มีความรู้ตัวและสำนึกต่อชีวิตประจำวันของเขาอยู่ตลอดเวลา กิจกรรมที่ช่วยดังกล่าว ได้แก่ การทบทวนการใช้ชีวิตอยู่ร่วมกัน การเผชิญหน้ากับความทันสมัยต่างๆ การวิพากษ์บรรยากาศของสถาบันต่างๆ การทำภาวนาสมาธิ

6) ทักษะศึกษา กระบวนการนี้เป็นการเสริมสร้างวิธีการเรียนแบบอื่นๆ เช่น จะทำการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ในสังคม เราก็จะพาเด็ก ๆ ไปดูตัวกลไกทางสังคม สถาบันทางสังคมที่เป็นรูปธรรม เพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับกลุ่ม

7) การเรียนรู้จากวัฒนธรรมและศิลปะ ทั้งที่เป็นวัฒนธรรมใหม่ และวัฒนธรรมดั้งเดิม

8) การศึกษาเจาะลึกสำหรับเรื่องที่เป็นปัญหาที่มีผลกระทบต่อชุมชน และต้องการหาคำตอบอย่างเร่งด่วน โดยการจัดกลุ่มศึกษาประเด็นเฉพาะเหล่านี้อย่างละเอียด ทั้งสาเหตุความเป็นมาของปัญหา ผลกระทบของปัญหา และหาหนทางแก้ไข

8. การใช้สื่อเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้

จากการศึกษาของ กาญจนา แก้วเทพ (2530, น.19-35) เรื่องการใช้สื่อเพื่อการพัฒนา และเพื่อปลูกสำนึกแห่งการประสานสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สรุปได้ว่า บทบาทของสื่อเพื่อพัฒนานั้น น่าจะมีส่วนช่วยในการยกระดับการศึกษาการรับรู้ของประชาชน ช่วยให้ประชาชนได้รู้

เท่าทันสภาพความจริงในโลกที่เปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวไป มีส่วนผลักดันให้ประชาชนมีความคิด และมีความสามารถในการตัดสินใจและประกอบกิจกรรม ผดุงรักษาหรือยกระดับศีลธรรมของ ประชาชน โดยที่สื่อ นั้นจะต้องเป็นเครื่องมือ ในการสร้างความสำนึกแห่งการเคารพศักดิ์ศรีและ คุณค่าทั้งของตัวเองและผู้อื่น แสวงหาเอกลักษณ์ของตน เพื่อให้ปลอดพ้นจากการครอบงำจาก ภายนอก

จะเห็นได้ว่า การสื่อสารนั้นเป็นสิ่งสำคัญมากในการพัฒนา และการนำสื่อมาใช้ในการ พัฒนาจำเป็นต้องมีหลักการ ดังนี้

- 1) สื่อต้องมีมนุษยธรรม
- 2) การจัดทำสื่อต้องเริ่มต้นจากสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่ และต้องมีลักษณะสอดคล้อง กับสิ่งที่ชุมชนมี
- 3) ในด้านคุณค่า การใช้สื่อต้องช่วยให้ประชาชนมีความเชื่อมั่นในระบบคุณค่าอันดี งามที่ตนมีอยู่
- 4) การใช้สื่อนั้นต้องช่วยให้ผู้รับสามารถเข้าใจปัญหาสภาพแวดล้อมของตัวเอง
- 5) การใช้สื่อต้องเป็นหนทางให้ประชาชนเข้าใจความหมายของ “ความเป็นชุมชน” อย่างแท้จริง และในขอบเขตที่กว้างขวางขึ้น

วัตถุประสงค์ของการใช้สื่อในงานพัฒนา คือ วิธีการแก้ไขปัญหา หรือ ภูมิปัญญา โดย การบันทึกรวบรวมเอาไว้ในรูปของเอกสารสิ่งตีพิมพ์ สไลด์ หรือวีดีโอ เพื่อนำไปเผยแพร่ยัง ชุมชนอื่นๆ อีกเป้าหมายหนึ่งของการใช้สื่อเพื่องานพัฒนาในแต่ละท้องถิ่นคือ การใช้สื่อเพื่อ ปลุกสำนึก ปลุกจิต ปลุกใจผู้รับสาร

นอกจากนี้ สุรพล วิรุฬักษ์ (2530 ,น.39 – 45) ได้กล่าวเสริมในเรื่องของสื่อเพื่อการ พัฒนาด้วยเช่นกัน แต่ได้ให้ความสนใจกับสื่อพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา โดยแสดงทัศนะว่า สื่อพื้น บ้าน ควรจะครอบคลุมการแสดงต่างๆ เช่นเพลง ละคร การละเล่นและกีฬา ที่เปิดโอกาสให้มีการ สนทนา ตลอดจนประเพณี และพิธีกรรมต่าง ๆ ที่เป็นปัจจัยให้เกิดการสื่อสาร สื่อพื้นบ้านเหล่านี้มี ประโยชน์ต่อการสื่อสารอย่างมาก เพราะสื่อพื้นบ้านเป็นการบันเทิงและเป็นการสื่อสารแบบบุคคล การเปลี่ยนพฤติกรรมทำได้ง่าย เมื่อได้มีการพบปะสังสรรค์กับรูปแบบของสื่อพื้นบ้าน ซึ่งเป็นส่วน หนึ่งของวิถีชีวิตในชุมชน ที่สามารถนำเสนอสาระด้านพัฒนาการมาสู่ชุมชนได้ ด้วยวิธีการ เฉพาะของสื่อ นอกจากนี้สื่อพื้นบ้านยังเป็นการแสดงค่านิยม และวิถีชีวิตของประชาชนระดับ พื้นฐานของชาติ นอกเหนือไปจากการให้ข่าวสาร

ดังนั้นสาระสำคัญใหม่ทางการพัฒนาเศรษฐกิจ และสังคมอาจสอดคล้องตรงกันในสื่อพื้นบ้านที่ชาวบ้านคุ้นเคยและชื่นชอบ และสื่อพื้นบ้านนั้นใช้ภาษาท้องถิ่น ทำให้การสื่อสารระหว่างผู้ส่งและผู้รับแจ้งชัด ด้วยเหตุผลดังกล่าวทำให้สื่อพื้นบ้านเข้าถึงชุมชนหนึ่งด้วยความสนิทสนม และเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการสื่อสารในชุมชนนั้นเป็นอย่างดี

9. การฝึกทักษะอาชีพ

กระบวนการเสริมสร้างการเรียนรู้ มีปรากฏในรูปแบบของโรงเรียนฝึกอาชีพที่มีรายละเอียดอยู่ในบทความเรื่อง “ปากกัด(ค้า) ดินดิบ (จักร) :การพัฒนาบทบาทสตรีโดยผ่านกระบวนการโรงเรียนฝึกอาชีพ” (คณะกรรมการสตรี โครงการพัฒนาการศึกษาเพื่อชุมชน, 2531, น.28-37) สรุปได้ว่า

โรงเรียนฝึกอาชีพเปิดสอนการตัดเย็บเสื้อผ้าให้แก่สตรีที่อยู่ในสลัม โรงเรียนนี้มีได้สอนแต่วิชาชีพอย่างเดียว หากยังเน้นให้ผู้เรียนได้พัฒนาความคิด โดยเฉพาะบทบาทผู้หญิงให้กับนักเรียนทุกคน โดยเริ่มจากการสร้างความสัมพันธ์อย่างสนิทแน่นแฟ้น การร่วมรับรู้สภาพชีวิตความเป็นอยู่ ตลอดจนการร่วมกันคิดแก้ปัญหาจากลักษณะส่วนตัว ค่อย ๆ ขยายสู่กลุ่มใหญ่ จากแบบไม่เป็นทางการ เป็นการจัดกลุ่มศึกษาปัญหากันอย่างจริงจัง นอกจากนี้ยังมีการจัดกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสร้างความสัมพันธ์ และฝึกให้นักเรียนกล้าแสดงออกเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง โดยอาศัยกิจกรรมเหล่านี้ คือ

1) การเสริมรูปแบบการทำงานคณะกรรมการนักเรียน เป็นการจกระบบระเบียบภายในโรงเรียนแบ่งหน้าที่ในการรับผิดชอบ

2) จัดกลุ่มช่วยเหลือ คือ เมื่อมีความสนิทสนมกันและกันจะมีการคุยถึงปัญหาของตนเองกับคนที่ไว้ใจ จะเริ่มต้นจากกลุ่มย่อยก่อน ซึ่งบางคนคิดว่าตนมีปัญหานักมากแล้ว แต่เมื่ออยู่ไปสักพักจะพบว่า ตนเองไม่ได้มีปัญหาคนเดียว ยังมีคนอื่นอีกมากที่มีปัญหานักกว่าเสียด้วยซ้ำ ก็ต้องช่วยกันคิดในการหาแนวทางแก้ปัญหา การรวมกลุ่มจะช่วยให้มองปัญหาที่ละขั้นตอน

3) การจัดกิจกรรมเสริม เช่น การจัดกลุ่มศึกษา การจัดทัศนศึกษาย่อย การออกค่ายพัฒนาคน การเข้าร่วมกิจกรรมกับกลุ่มผู้หญิงอื่นๆ เป็นต้น

10. เทคนิค A-I-C

ปัจจุบันมีการคิดเทคนิคใหม่ ๆ มาใช้เป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างการเรียนรู้แก่มนุษย์ เทคนิค A-I-C (Appreciation Influence Control) ก็เป็นเทคนิคหนึ่ง ซึ่งมีฐานคิดจากหลักพุทธธรรม (ดูรายละเอียดในบทที่ 1 การศึกษาชุมชน, น.)

A-I-C เป็นเทคนิคการระดมความคิดในการวางแผนพัฒนาหมู่บ้าน จากการศึกษาพบว่ากระบวนการ A-I-C เป็นกระบวนการที่มีศักยภาพในการสร้างพลังและกระตุ้นการยอมรับของชาวบ้านทั้งชายและหญิงให้ร่วมพัฒนาหมู่บ้าน โดยทั่วไปวิธีการระดมความคิดตามกระบวนการ A-I-C แบ่งออกได้เป็น 3 ขั้นตอนตอนหลักประกอบด้วย ขั้นของ Appreciation เป็นขั้นตอนที่สมาชิกผู้เข้าร่วมประชุมมีการเสนอความคิดเห็นและข้อมูลจากประสบการณ์และมุมมองของแต่ละบุคคล ขั้นของ Influence เป็นขั้นตอนที่สมาชิกได้มีโอกาสคิดแนวทางในการพัฒนาร่วมกัน และขั้นสุดท้าย Control เป็นการนำเอาแนวคิดในการพัฒนามาวางแผนปฏิบัติที่เป็นรูปธรรม

กระบวนการ A-I-C ที่นำมาประยุกต์สำหรับการประชุมระดมความคิดในการพัฒนาหมู่บ้าน คือ เทคนิคการระดมความคิดที่ให้ความสำคัญต่อความคิด และการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนบนพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน เป็นกระบวนการที่นำเอาคนเป็นศูนย์กลาง โดยที่คนเป็นผู้ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องทั้งหมดของชุมชนมาคิด และทำงานร่วมกันในรูปของการประชุมเชิงปฏิบัติการ หรือในความหมายของชาวบ้าน คือ การประชุมกรรมการหมู่บ้าน และผู้แทนของกลุ่มต่าง ๆ ในหมู่บ้าน เพื่อระดมความคิดในการวางแผนพัฒนาหมู่บ้าน และเป็นการสร้างแนวทางการพัฒนาหมู่บ้านโดยพลังประชาชน ในรายละเอียดของกระบวนการนี้มีเทคนิควิธีการประชุมระดมความคิดที่เปิดโอกาสให้ผู้ร่วมระดมความคิดได้มีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียม มีการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ ข้อมูลข่าวสาร ซึ่งทำให้เข้าใจถึงสภาพปัญหา ข้อจำกัด ความต้องการ และศักยภาพของผู้ที่เข้าร่วมระดมความคิดทุกคน เมื่อผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสียในชุมชนเกิดความเข้าใจภาพรวมการพัฒนาหมู่บ้านทั้งหมด จะเป็นจุดกำเนิดของการยอมรับของผู้ที่จะนำไปดำเนินการต่อไป

11. เทคนิคการแก้ปัญหา และพัฒนาตนเองด้วยระบบคู่สัญญา

ทิสนา แคมมณี (2534, น. 63-68) ได้เสนอเทคนิคการแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองด้วย “ระบบคู่สัญญา” ระบบคู่สัญญาเป็นระบบที่ใช้ในการแก้ปัญหา และพัฒนาตนเองโดยใช้วิธีการให้ผู้แก้ปัญหาวางแผนในการแก้ปัญหาย่อยอย่างเป็นระเบียบ และชัดเจน และดำเนินการควบคุมการ

แก้ปัญหาของตนเองภายใต้การรับรู้ของคู่สัญญา ซึ่งทำหน้าที่รับรู้และส่งเสริมพฤติกรรม
 ปัญหาของผู้ปฏิบัติ

ระบบคู่สัญญาเป็นผลงานจากความพยายามที่จะช่วยให้บุคคลนำวิธีการแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบระเบียบมาใช้ในการปฏิบัติจริง โดยการใช้ลักษณะนิสัยบางประการของคนเป็นเครื่องมือที่จะช่วยกระตุ้นและควบคุมให้การปฏิบัติจริงบรรลุผลมากขึ้น

กระบวนการ ระบบคู่สัญญาประกอบด้วยขั้นตอนในการดำเนินการแก้ปัญหา รวม 7 ขั้นตอน ดังนี้

1. หาคู่สัญญา บุคคลใดก็ตามที่ต้องการจะแก้ปัญหด้วยระบบนี้จะต้องเริ่มต้นโดยการแสวงหาคู่สัญญา เพื่อช่วยรับรู้ในปัญหาและความพยายามที่จะแก้ปัญหของตนรวมทั้งเพื่อขอคำปรึกษาแนะนำเบื้องต้นด้วย ทั้งนี้บุคคลผู้แก้ปัญหควรเลือกคู่สัญญาที่มีคุณสมบัติดังนี้

- 1.1 เป็นบุคคลที่ผู้แก้ปัญหามีความเกรงใจ
- 1.2 เป็นบุคคลที่มีทัศนคติที่ดีต่อผู้แก้ปัญห
- 1.3 เป็นบุคคลที่ผู้แก้ปัญหามีความเคารพ เชื่อถือ สามารถให้คำแนะนำ

2. ตั้งปณิธานและขอคำแนะนำจากคู่สัญญา

2.1 ผู้แก้ปัญหควรจะทำดังนี้

- พูดคุยกับคู่กับคู่สัญญา แจ้งความจำนงของตน
- เล่าปัญหาและวิธีการแก้ปัญหที่ตนคิดไว้อย่างคร่าวๆ
- ตั้งปณิธานในการแก้ปัญหต่อคู่สัญญา
- ขอคำปรึกษาแนะนำจากคู่สัญญา

2.2 ผู้ทำหน้าที่เป็นคู่สัญญาควรปฏิบัติตน ดังนี้

- 1) แสดงความเต็มใจที่จะช่วยเหลือ
- 2) แสดงให้ผู้แก้ปัญหเห็นว่า ตนมีภาพพจน์ที่ดีต่อผู้แก้ปัญห
- 3) พยายามซักถามให้ผู้แก้ปัญหได้คิดในเรื่องต่อไปนี้
 - สิ่งที่ต้องการแก้ไขนั้นเป็นปัญหจริงหรือไม่
 - ผู้แก้ปัญหมีความเข้าใจในปัญหานั้นมากน้อยเพียงใด
 - ผู้แก้ปัญหตระหนักถึงผลต่าง ๆ ทั้งดีทั้งเสียที่เกิดจากกระบวนการแก้ปัญหานั้นหรือไม่
 - ผู้แก้ปัญหมีความตั้งใจจริงที่จะแก้ปัญหานั้นหรือไม่
 - เสนอแนะความคิดเห็นและให้ความรู้ ที่ผู้แก้ปัญหสามารถนำไปใช้แก้ปัญหได้

- รับรู้ในความตั้งใจของผู้แก้ปัญหา ย้ำปณิธานและให้กำลังใจ

3. วางแผนการแก้ปัญหา ผู้แก้ปัญหาคควรจะดำเนินการต่อไปนี้

- สำรวจสภาพปัญหาและแจกแจงปัญหา
- วิเคราะห์หาสาเหตุของปัญหา
- คิดวิธีการแก้ปัญหา กำหนดลงไปให้ชัดเจนว่าจะต้องทำอะไร อย่างไร
- กำหนดระยะเวลาให้ชัดเจนว่าจะจบขั้นตอนและประเมินผลการปฏิบัติเมื่อใด

4. ทำสัญญากับคู่สัญญา ผู้แก้ปัญหาคควรดำเนินการดังนี้

- นำแผนการแก้ปัญหาไปให้คู่สัญญา
- ทำสัญญากับคู่สัญญาว่าจะปฏิบัติตามแผน

คู่สัญญาควรปฏิบัติ ดังนี้

- ชักถามถึงแผนการแก้ปัญหา
- ทำความตกลงเรื่องการรายงานผลการปฏิบัติ
- อาจให้ข้อเสนอแนะเพิ่มเติมได้บ้าง
- รับคำสัญญาของผู้แก้ปัญหาคและให้กำลังใจ

5. ลงมือปฏิบัติตามแผน และบันทึกผลส่งคู่สัญญา

5.1 ผู้แก้ปัญหาคควรดำเนินการ ดังนี้

- ปฏิบัติตามแผนอย่างจริงจัง
- บันทึกผลปฏิบัติเป็นระยะ ๆ ตามที่ได้ตกลงกันไว้กับคู่สัญญา
- ส่งบันทึกผลการปฏิบัติงานให้คู่สัญญา

5.2 คู่สัญญาควรปฏิบัติ ดังนี้

- อ่านบันทึกผลการปฏิบัติและให้ข้อเสนอแนะตามที่เห็นสมควร
- หากผู้แก้ปัญหาคไม่ส่งรายงานตามที่ตกลงไว้ คู่สัญญาจะต้องติดตามเรื่อง

6. การประเมินผลการปฏิบัติ

6.1 ผู้แก้ปัญหาคควรดำเนินการ ดังนี้

- ประเมินผลการปฏิบัติตามแผนที่ตนได้ทำสำเร็จมากน้อยเพียงใด
- จดรายการข้อควรปรับปรุง หรือประมวลการเรียนรู้ทั้งหลายที่ได้รับ

6.2 คู่สัญญาควรปฏิบัติดังนี้

- ประเมินผลการปฏิบัติของผู้แก้ปัญหาคตามความเห็นของตน
- แจ้งให้ผู้แก้ปัญหาคทราบ
- ข้อเสนอแนะเพื่อการปรับปรุงต่อไป

- กระตุ้นให้ผู้แก้ปัญหาดำเนินการต่อ (ถ้าการปฏิบัติยังไม่สามารถบรรลุผลอย่างสมบูรณ์)
7. ปรับปรุงแผนการปฏิบัติ ผู้แก้ปัญหาควรดำเนินการดังนี้
- นำข้อมูลจากการประเมินผลมาปรับปรุงแผนการปฏิบัติให้เหมาะสมขึ้น (ถ้าการปฏิบัติตามแผนยังไม่สมบูรณ์)
 - หากการปฏิบัติตามแผนเป็นไปครบทุกขั้นตอน และได้ผลที่น่าพอใจผู้แก้ปัญหาที่เพียงแต่ทบทวนข้อมูลจากการประเมินผล จดจำการเรียนรู้ต่าง ๆ ที่ได้รับไปใช้ในโอกาสต่อไป
 - ถ้าผู้แก้ปัญหาสามารถแก้ปัญหาหนึ่งให้ลุล่วงไปได้อย่างดี ก็สามารถที่จะแก้ปัญหาอื่น ๆ ได้ โดยเริ่มต้นใหม่ตามขั้นตอนที่ 1
- “ระบบคู่สัญญา” สามารถสรุปถึงความสำคัญได้ดังนี้
1. ส่งเสริมให้บุคคลได้รู้จักสำรวจและพัฒนาตนเอง
 2. ช่วยให้ผู้บุคคลได้จัดปัญหาต่าง ๆ ให้ลดน้อยลง
 3. ช่วยให้ผู้บุคคลได้ใช้วิธีการวางแผนการแก้ไขปัญหายังเป็นระบบระเบียบ
 4. ช่วยให้ผู้บุคคลได้ดำเนินการแก้ไขปัญหายังมีระบบระเบียบในทางปฏิบัติจริง
 5. ใช้ลักษณะนิสัยบางประการที่มีอยู่แล้วมาใช้เป็นเครื่องมือช่วยกระตุ้นและควบคุมให้การปฏิบัติจริงบรรลุผลมากขึ้น
 6. ช่วยให้ผู้บุคคลได้ฝึกทักษะการคิด วิเคราะห์ปัญหาต่างๆ ทำให้มีลักษณะเป็นคน “คิดเป็น” มากขึ้น
 7. ช่วยเพิ่มพูนความสามารถในการแก้ปัญหา

12. กระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม

นาคยา ปิลันทนานนท์ (2534, น. 137-148) ได้เสนอแนวทางที่ทำให้บุคคลเกิดกระบวนการเรียนรู้ในการแสวงหาทางเลือกเพื่อการตัดสินใจทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ โดยกล่าวถึง “กระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม-Value Clarification” ซึ่งเป็นกระบวนการพัฒนาค่านิยม ที่ช่วยให้บุคคลได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่จะตัดสินใจ ตั้งเป้าหมายและวางแผนในชีวิต ตลอดจนพัฒนาความคิดเพื่อการดำรงชีวิตในสังคมอย่างมีความหมาย

กระบวนการทำความเข้าใจความกระจำจ้านนิยมนั้นต้องการเพียงแค่ให้บุคคลได้รู้จักตัวของเขาเอง ได้รู้จักผู้อื่นรวมทั้งสังคมและสิ่งแวดล้อมรอบตัวเขา ไม่ว่าเขาจะนำความคิด ความรู้สึกและการกระทำมาหล่อหลอมกันอย่างไร หรือไม่ก็ตามในการตัดสินใจของเขาด้วยการใช้กิจกรรมการกระจำจ้านนิยมนั้นจะทำให้เขาได้สำรวจวิธีการสร้างค่านิยมของเขาเอง ภายใต้สถานการณ์ที่กำหนดไว้ ตลอดจนได้รับการส่งเสริมที่จะนำค่านิยมอื่น ๆ ของผู้อื่นมาเป็นแหล่งข้อมูลดิบสำหรับตนเองและสิ่งที่เป็นการคาดหวังของกระบวนการทำความเข้าใจความกระจำจ้านนิยมนั้น คือ การเอื้ออำนวยที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับการกระทำของคนเราเข้าด้วยกัน

จากนั้นยังได้อ้างถึงงานวิจัยของ Rath, Harmin และ Simon ที่กำหนดเกณฑ์ที่ทำให้คนมีค่านิยมที่สมบูรณ์มี 7 ประการ ได้แก่

การเลือกค่านิยม

1. เลือกอย่างอิสระ
2. เลือกจากแนวทางต่างๆ
3. เลือกหลักจากพิจารณาถึงผลที่จะเกิดจากการเลือกแต่ละอย่าง

การเห็นคุณค่าในค่านิยม

4. มีความสุขกับสิ่งที่ได้เลือกนั้น
5. เต็มใจที่จะยึดมั่นในสิ่งที่เลือกนั้น โดยเปิดเผย

ปฏิบัติตามค่านิยม

6. ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งกับสิ่งที่เลือกแล้ว
7. ทำสิ่งนั้นซ้ำ ๆ จนกลายเป็นแบบแผนการดำเนินชีวิต

ขั้นตอนกระบวนการพัฒนาการเรียนการสอน ด้วยกระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม ประกอบด้วย 4 ขั้นตอน คือ

1. ขั้นทำความเข้าใจ คือ การทำความเข้าใจในสิ่งที่ทำการศึกษา ซึ่งอาจมาในรูปของวัสดุสาร หรือสิ่งต่าง ๆ ที่ทำให้บุคคลนั้นมีความเข้าใจในสาระและความคิดที่ปรากฏอยู่ในหนังสือ นั้น ด้วยการแสดงพฤติกรรมต่างๆ เช่น

- 1.1 บอกชื่อเรื่อง หัวข้อ หรือประเด็นของปัญหา
- 1.2 ระบุรายละเอียดหรือสาระในสื่อนั้นๆ เช่น การตอบคำถาม เป็นต้น
- 1.3 แปลความหมายของสาระในสื่อ ด้วยการแสดงความคิดเห็น ตั้งข้อสังเกต

ตีความหมาย การคาดคะเน หรือสรุป เป็นต้น

- 1.4 อธิบายความหมายของคำ หรือข้อความที่ปรากฏอยู่ในสื่อนั้นๆ
- 1.5 ทำความกระจ่างในข้อความต่าง ๆ ให้ผู้อื่นเข้าใจด้วยภาษาของตัวเอง

2. ขั้นแสดงความสัมพันธ์ ในขั้นนี้จะเน้นความเข้าใจและการตีความข้อมูล ความรู้ ในลักษณะของมโนคติ (Concept) โดยให้ผู้เรียนพยายามสร้างความสัมพันธ์ระหว่างความรู้และ ความคิดที่ผู้เรียนได้จากขั้นที่ 1 และจากเรื่องที่เขาศึกษาด้วยการแสดงพฤติกรรม เช่น

- 2.1 พิจารณาประเด็นสำคัญของเรื่อง โดยบอกมโนคติที่ได้จากเรื่องนั้น
- 2.2 พิจารณาข้อมูลความรู้ที่ผู้เรียนเห็นว่าสัมพันธ์กับเรื่องที่ศึกษา
- 2.3 สรุป ทบทวน ความเข้าใจที่ได้จากขั้นที่ 1 โดยให้สัมพันธ์กับเรื่องที่จะศึกษา
- 2.4 กำหนดความหมายของคำ หรือข้อความที่ปรากฏในเรื่องชิ้นใหม่
- 2.5 ทำความกระจ่างในความหมายของข้อความที่เขียนขึ้นใหม่
- 2.6 วิเคราะห์และวิจารณ์คำหรือข้อความที่เขียนขึ้นใหม่

3. ขั้นกำหนดคุณค่า ซึ่งขั้นนี้มุ่งให้ได้มีการแสดงค่านิยม และความรู้สึกที่มีต่อ สิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าส่วนนั้นจะมีสภาพการณ์ ปัญหา หรือวัตถุสิ่งของ ที่สามารถประเมินคุณค่าได้จาก มโนคติที่ได้ศึกษาจากเรื่องนั้น หรือประเมินในสิ่งที่เขาได้กระทำในขั้นที่ 2 ด้วยการแสดง พฤติกรรม เช่น

- 1.1 แสดงความชอบหรือพึงพอใจ ด้วยการจัดอันดับคุณภาพหรือใช้ถ้อยคำที่ แสดงลักษณะการประเมิน
- 1.2 พิจารณาผลที่เกิดขึ้นจากสิ่งนั้น จากการตัดสินใจหรือจากการกระทำนั้น
- 1.3 กำหนดเกณฑ์ประเมินที่จะจัดลำดับคุณภาพหรือตัดสินใจในสิ่งต่างๆ
- 1.4 ให้ข้อเสนอแนะว่า ควรหรือไม่ควรทำอะไร อย่างไร เป็นต้น
- 1.5 แสดงอารมณ์ ความรู้สึกส่วนตัว

4. ขั้นแสดงออก ในขั้นนี้จะเป็นการส่งเสริมให้บุคคลนั้นๆ แสดงค่านิยมออกมาให้ ผู้อื่นทราบ ซึ่งต้องอาศัยกิจกรรมและสื่อที่เป็นแบบฝึกหัด (Value sheet) ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่กำลัง ศึกษาหรือสอดคล้องกับประสบการณ์จริง การยังแสดงค่านิยมและความเชื่อของตนให้ผู้อื่นทราบ จะทำให้ตนเก็บการตรวจสอบและจัดสภาพความเชื่อเสียใหม่ เปิดโอกาสให้ตรวจสอบความ เชื่อมั่น และผลจากพฤติกรรมที่เขาเห็นคุณค่าพฤติกรรมที่ควรจะได้แสดงออกในขั้นนี้ ได้แก่

- 4.1 แสดงความเข้าใจ ความคิดและมโนคติ ต่อเรื่องที่กำลังศึกษา
- 4.2 นำความเข้าใจ ความคิดและมโนคติ จากที่ได้ศึกษามาเชื่อมโยงซึ่งกันและ กัน
- 4.3 ตัดสินใจใช้เกณฑ์การพิจารณาการคาดคะเนผล การแสดงความพึงพอใจและ การแสดงความรู้สึกออกมาให้ผู้อื่นทราบ

4.4 กำหนดค่านิยมอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพิจารณาว่าได้แสวงหาความรู้ความคิด การกระทำและการเปลี่ยนแปลงความรู้สึกต่อกันมาใช้อย่างไร โดยใช้เกณฑ์การพิจารณาต่าง ๆ เช่น การยึดมั่นในตนเอง การคำนึงถึงผลกระทบต่อสังคม และลักษณะความเป็นไปได้ทางการปฏิบัติ เป็นต้น

คุณค่าของกระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม

1. การสื่อสาร ทำให้สามารถสื่อความคิด ความเชื่อ ความรู้สึก และค่านิยมให้ผู้อื่น เข้าใจได้ และขณะเดียวกันก็ได้เปิดโอกาสให้ได้เผชิญกับความคิด ความเชื่อที่แตกต่างไปจากตน เป็นการแสวงหาแนวทางที่จะตัดสินใจ เลือก ความคิด ความรู้สึก หรือความเชื่อ สำหรับ ตนเอง

2. ความเห็นอกเห็นใจ กระบวนการทำความเข้าใจค่านิยมจะช่วยพัฒนาจิตใจให้เกิด มีความเข้าใจ เห็นอกเห็นใจผู้อื่น โดยเฉพาะการทำความเข้าใจและยอมรับในสิ่งที่ผู้อื่นแตกต่างไป จากตนหรือกำลังเผชิญกับปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่ง และถ้าตนเองต้องเผชิญกับปัญหาเช่นนั้นบ้าง จะมีความรู้สึกอย่างไร

3. การแก้ปัญหาในกิจกรรมของกระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม เป็นการฝึก แก้ปัญหาร่วมกัน ซึ่งจะช่วยให้ผู้เรียนได้รู้ว่าเมื่อใดก็ตามที่มีการแก้ปัญหาร่วมกัน นั้นแสดงว่า บุคคลเหล่านั้นเต็มใจที่จะเผชิญหรือเสี่ยงต่อภัย หรือสิ่งอันไม่พึงประสงค์ที่จะเกิดขึ้นจากการ แก้ปัญหาวัยวิธีนั้น ในกระบวนการแก้ปัญหา จะช่วยให้เกิดการฝึกทักษะการค้นหาคำรู้จาก แหล่งต่าง ๆ การตรวจสอบและประเมินความรู้ที่นำมาใช้ประกอบการตัดสินใจแก้ปัญหาด้วย

4. การเห็นด้วยและไม่เห็นด้วย กล่าวคือช่วยพัฒนาให้เกิดการมีส่วนร่วมในกิจกรรม ต่าง ๆ ในฐานะที่เป็นสมาชิกของกลุ่มสังคม ส่งเสริมการเป็นตัวของตัวเองในการแสดงความคิดเห็นและพิจารณาการตัดสินใจด้วยหลักของเหตุและผล

5. การตัดสินใจ เกิดความสามารถในการตัดสินใจที่สามารถเลือกแนวทางที่เกิดความ พอใจให้กับกลุ่มอย่างแท้จริง

6. ความเชื่อมั่นในตนเองในสิ่งที่พิจารณาตัดสินใจด้วยเหตุผล หรือข้อมูลความรู้และ สามารถแสดงให้ผู้อื่นได้เห็นและเข้าใจต่อสิ่งที่ตนได้ยึดมั่น แต่ในขณะเดียวกันก็เรียนรู้ถึงความแตกต่างของการยึดมั่นในสิ่งต่าง ๆ ของคนอื่นด้วย

จากการรวบรวมเทคนิค วิธีการ และกระบวนการในการเสริมสร้างการเรียนรู้สามารถแบ่งได้เป็น 12 เทคนิคหรือวิธีการ ดังต่อไปนี้

1. เทคนิค วิธีการจัดการเรียนรู้ที่จำแนกตามกลุ่มเป้าหมาย และระดับของงาน แบ่งออกเป็น 5 กลุ่ม ดังนี้

1.1 ระดับบุคคล มีเทคนิค วิธีการดังนี้

- การสังเกต
- การบันทึกข้อความ การถ่ายภาพ การถ่ายวิดีโอ
- การนำเสนอต่อที่ประชุม
- การฝึกตอบ-ถาม โดยใช้เหตุผลมาวิเคราะห์ และสังเคราะห์
- การค้นหาคำตอบจากหนังสือ และจากการพูดคุย
- การฝึกเขียนเรียบเรียงทางวิชาการ

1.2 ระดับกลุ่ม มีเทคนิค วิธีการ ดังต่อไปนี้

- การประชุม
- การอภิปรายกลุ่ม
- การสาธิต
- การจัดนิทรรศการ
- การศึกษาดูงาน
- การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น

1.3 ระดับชุมชน มีเทคนิคดังต่อไปนี้

- การรณรงค์ด้วยสื่อ และการประชาสัมพันธ์ผ่านสื่อมวลชน
- การฝึกงาน
- การจัดห้องสมุดและศูนย์ข้อมูล
- การฝึกอบรม
- การศึกษาดูงาน
- การสัมมนา
- การสาธิต
- การแลกเปลี่ยนประสบการณ์
- การจัดเวทีเพื่อการรณรงค์

1.4 ระดับเครือข่าย มีเทคนิคดังต่อไปนี้

- การศึกษาดูงาน
- การฝึกอบรม
- การประชุมสัมมนา
- การประสานงานกับหน่วยราชการ

1.5 การจัดการศึกษาระดับเด็ก และสำหรับผู้ใหญ่

1) เทคนิคการจัดการศึกษาสำหรับเด็ก ได้แก่

- การละเล่น
- การเล่านิทาน
- การลงทำ

2) เทคนิคการจัดการศึกษาสำหรับผู้ใหญ่ ได้แก่

- การบอกเล่า
- การประกอบพิธีกรรมทางศาสนา
- การสาธิต
- การจัดทัศนศึกษา

2. เทคนิควิธีการจัดการเรียนรู้ที่จำแนกตามลักษณะการให้ความรู้ แบ่งเป็น 2 ประเภท

คือ

2.1 การให้การศึกษาทางตรง ได้แก่

- การเยี่ยมบ้าน และไร่นา
- การประชุม
- การสาธิต
- การจัดทัศนศึกษา

2.2 การให้การศึกษาทางอ้อม

- การจัดนิทรรศการ
- การให้การศึกษาผ่านผู้นำ
- การใช้สื่อทัศนูปกรณ์
- การจัดห้องสมุดชุมชน หรือศูนย์ข้อมูลหมู่บ้าน

3. เทคนิคการประชุมอย่างมีส่วนร่วม เป็นการใช้เวทีการประชุม เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และประสบการณ์กับบุคคลอื่น โดยเรียนรู้ที่จะใช้เหตุและผลของการตัดสินใจร่วมกัน การประชุมอย่างมีส่วนร่วม มีขั้นตอน ดังนี้

3.1 การรวบรวมสถานการณ์ หรือสภาพปัญหาของชุมชน โดยวิธีการวางแผนภูมิความคิด

3.2 การจัดลำดับความสำคัญของปัญหา และหาแนวทางแก้ไข โดยการแสดงความคิดเห็น ด้วยการเขียน หรือการพูดคุย

3.3 การสรุปแนวทางในการแก้ปัญหา เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันในการพัฒนาชุมชน

4. เทคนิคการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม ด้วยกระบวนการกลุ่มที่สามารถพัฒนาเป็น 3 วิธีหลัก เพื่อการเสริมสร้างการเรียนรู้ให้แก่ชุมชน ได้แก่

- กระบวนการกลุ่ม เน้นให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลางการเรียนรู้ ต้องร่วมกันคิด ร่วมกันทำ สร้างสรรค์ความรู้โดยกลุ่ม ทุกคนจะต้องเรียนรู้จากกลุ่มให้มากที่สุด ซึ่งอาจจะจัดกิจกรรมของกระบวนการกลุ่มเพื่อการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม อาทิ เกม บทบาทสมมติ การอภิปรายกลุ่ม เป็นต้น

- การเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจ มีการจัดกลุ่มกันแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและแบ่งปันทรัพยากรการเรียนรู้ รวมทั้งเป็นกำลังใจให้แก่กันและกัน และต้องมีความรับผิดชอบร่วมกันที่ว่าความสำเร็จของแต่ละบุคคลก็คือความสำเร็จของกลุ่ม ความสำเร็จของกลุ่มก็คือความสำเร็จของทุกคน กิจกรรมของการเรียนรู้แบบร่วมแรงร่วมใจ อาทิ การเล่าเรื่องรอบวง มุมสนทนา คู่ตรวจสอบ การร่วมกันคิด เป็นต้น

- การเรียนรู้แบบสร้างสรรค์ความรู้ เป็นวิธีการเรียนรู้ที่ต้องแสวงหาความรู้ และสร้างความรู้ความเข้าใจด้วยตนเอง ความแข็งแกร่ง ความเจริญงอกงามในความรู้จะเกิดขึ้นเมื่อผู้เรียนได้มีโอกาสเรียนรู้และแลกเปลี่ยนประสบการณ์กับคนอื่น ๆ หรือได้พบสิ่งใหม่ๆ แล้วนำความรู้มาเชื่อมโยงกับบริบทที่เกิดขึ้น

5. การเรียนรู้จากภูมิปัญญาชาวบ้าน ภูมิปัญญาท้องถิ่นถือเป็นศิลปวิทยาการของชาวบ้านที่มีการถ่ายทอดสืบต่อกันมา วิธีการถ่ายทอดจะมีหลากหลายตามแต่เนื้อหาและกลุ่มเป้าหมาย ซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 3 วิธีการหลักๆ คือ

- การถ่ายทอดแบบไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ การบอกเล่าบอกต่อกันมา มี 3 ลักษณะ คือ การบอกเล่าโดยตรง การบอกเล่าโดยผ่านพิธีกรรม และการบันเทิง

- การถ่ายทอดแบบเป็นลายลักษณ์อักษร

- การถ่ายทอดแบบผ่านสื่อมวลชน

6. การสร้างเวทีการเรียนรู้ของชุมชน จะอยู่ในรูปของเครือข่ายการเรียนรู้ โดยการ

6.1 การแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างชาวบ้านด้วยตนเอง และระหว่างชาวบ้านกับนักวิชาการ

6.2 การเก็บรวบรวมข้อมูล และการยกระดับข้อมูล

6.3 การเชื่อมประสานผู้นำในชุมชน

7. การเรียนรู้ชีวิตและจิตสำนึก เพื่อแก้ปัญหาได้อย่างถูกต้อง มีหลักอยู่ 3 ประการ คือ

- ต้องเรียนรู้สภาพชีวิตที่เป็นจริงของตัวเอง
- เน้นวิธีการแก้ปัญหาด้วยทัศนคติที่ว่าทุกปัญหามีทางแก้
- การมีความคิดวิพากษ์วิจารณ์เพื่อที่จะได้คิดเป็น

8. การใช้สื่อเพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้

โดยบทบาทของสื่อจะต้องเป็นฝ่ายกระตุ้นจิตสำนึกให้ประชาชน มีความคิด และมีความสามารถตัดสินใจในเรื่องต่างๆ และสื่อจะต้องปราศจากการครอบงำจากภายนอก สื่อนอกจากจะอยู่ในรูปของเทคโนโลยีที่ทันสมัยในปัจจุบัน เช่น โทรทัศน์ วิทยุ สไลด์ และสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ แล้ว ยังมีสื่อพื้นบ้านซึ่งจะเป็นภาษาถิ่น และสามารถสื่อสารให้เข้าใจได้ง่ายในท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น เพลงพื้นบ้าน การละเล่น กีฬา ประเพณี และพิธีกรรม

9. การฝึกทักษะอาชีพ

ในโรงเรียนฝึกอาชีพ นอกจากจะสอนในเรื่องการพัฒนาอาชีพแล้วยังเน้นให้ผู้เรียนได้พัฒนาการคิด โดยการคิดนั้นเป็นไปในทางการแก้ปัญหา ซึ่งทุกคนสามารถช่วยกันคิดช่วยกันแก้ไขปัญหา โดยมีความรู้สึกสนิทชิดเชื้อกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

10. เทคนิค A-I-C

เป็นเทคนิคระดมความคิดในการวางแผนพัฒนาหมู่บ้าน เทคนิคนี้ให้ความสำคัญต่อการระดมความคิด และการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนบนพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน เป็นกระบวนการที่นำเอาคนเป็นศูนย์กลาง เนื่องจากคนนั้นมีส่วนเกี่ยวข้องกับทั้งหมดในชุมชนร่วมกันวางแผนและทำเพื่อผลแห่งการพัฒนาชุมชนของตน

11. เทคนิค การแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองด้วย“ระบบคู่สัญญา”

เป็นเทคนิคที่ใช้ในการแก้ปัญหาและพัฒนาตนเองโดยใช้วิธีการให้ผู้แก้ปัญหาคิดเป็น วางแผนในการแก้ปัญหอย่างเป็นระเบียบและชัดเจนขึ้น มีการดำเนินการควบคุมการแก้ปัญหาของตนเองภายใต้การรับรู้ของคู่สัญญา ซึ่งทำหน้าที่รับรู้และส่งเสริมพฤติกรรมในการแก้ปัญหาของผู้ปฏิบัติ ขั้นตอนหลักๆได้แก่

- การหาผู้สัญญา
- การตั้งปณิธานและขอคำแนะนำจากผู้สัญญา
- การวางแผนในการแก้ปัญหา
- ทำสัญญากับผู้สัญญา
- ลงมือปฏิบัติตามแผนและบันทึกผลส่งผู้สัญญา
- ประเมินผลการปฏิบัติ และปรับปรุงแผนการปฏิบัติ

12. กระบวนการทำความเข้าใจค่านิยม (Value Clarification)

จะช่วยให้บุคคลได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ที่จะตัดสินใจตั้งเป้าหมายและวางแผนในชีวิต ตลอดจนพัฒนาความคิดเพื่อการดำรงชีวิตในสังคมอย่างมีความหมาย การทำความเข้าใจค่านิยมจะทำให้เขาประสบความสำเร็จในวิธีการสร้างค่านิยมของเขาเอง ภายใต้สถานการณ์ที่กำหนดไว้ ตลอดจนส่งเสริมที่จะนำค่านิยมอื่นๆ ของบุคคลอื่นมาเป็นแหล่งข้อมูลดิบสำหรับตนเอง และสิ่งที่คาดหวังจากกระบวนการนี้ คือการเอื้ออำนวยที่จะสร้างความสัมพันธ์ระหว่างความคิดกับการกระทำของเราเข้าด้วยกัน ซึ่งมี 4 ขั้นตอนหลักๆ คือ

1. ขั้นทำความเข้าใจ
2. ขั้นแสดงความสัมพันธ์
3. ขั้นกำหนดคุณค่า
4. ขั้นแสดงออก

อย่างไรก็ตาม ในรายละเอียดของเทคนิคในการทำงานกับชุมชน เพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้ จากการศึกษาปรากฏว่า มีเอกสารที่น่าสนใจในลักษณะของกลุ่มมือของการทำงานของนักพัฒนาอยู่มากพอสมควร เช่น เอกสารประกอบการฝึกอบรม เรื่อง **เทคนิคการทำงานกับชุมชน** จัดทำโดยสถาบันฝึกอบรมเพื่อการพัฒนาชนบท มูลนิธิพัฒนาอีสาน ในเอกสารเสนอเทคนิคต่างๆ ได้แก่ การเยี่ยมบ้าน การโส (รูปแบบวัฒนธรรมการพูดคุยของคนอีสาน) การไต่वाที่ การจัดประชุมกลุ่มย่อย การจัดประชุมกลุ่มใหญ่ และการศึกษาดูงาน แต่ละเทคนิคจะให้ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมาย ความเหมาะสมของวิธีการ วัตถุประสงค์ กลุ่มเป้าหมาย ขั้นตอน/วิธีการ และบทบาทของนักพัฒนา

อนึ่ง ในรายละเอียดของเทคนิคในการทำงานกับชุมชน เพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้จากการศึกษาปรากฏว่า มีเอกสารที่น่าสนใจในลักษณะของกลุ่มมือของการทำงานของนักพัฒนาอยู่มากพอสมควร เช่น เอกสารประกอบการฝึกอบรม เรื่อง **เทคนิคการทำงานกับชุมชน** จัดทำโดยสถาบันฝึกอบรมเพื่อการพัฒนาชนบท มูลนิธิพัฒนาอีสานในเอกสารเสนอเทคนิคต่าง ๆ ได้แก่ การเยี่ยมบ้าน การโส (รูปแบบวัฒนธรรมการพูดคุยของคนอีสาน) การไต่वाที่ การจัดประชุมกลุ่มย่อย

การจัดประชุมกลุ่มใหญ่ และการศึกษาดูงาน แต่ละเทคนิคจะให้ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมาย ความเหมาะสมของวิธีการ วัตถุประสงค์ กลุ่มเป้าหมาย ขั้นตอน / วิธีการ และบทบาทของ นักพัฒนา